
1901

Штампарија
Драг. Грегорића

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Сабрана дела Бранислава Нушића

XXII

Ташула
Из полупрошлости

Издавачко књижарско предузеће
Геца Кон А. Д.

БРАНИСЛАВ Ђ. НУШИЋ

ТАШУЛА

ПРИПОВЕТКА

ИЗ ПОЛУПРОШЛОСТИ

ЦРТИЦЕ

БЕОГРАД
Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.
12, Кнез Михаилова улица 12
1935

II 4042/22
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Београд
К. 5033/64

ТАЩУЛА

ПРИЧА ИЗ ПРОШЛОСТИ

I

Тек што је у зору ишчезла магла, и, као оно кад се јашмак скине са лепотичиног лица, открила све лепоте сунца које се рађа, и пропустила му прве, благе зраке да се разломе у језерско огледало, а из далека отуд зачу се тутањ, коме са охридскога Уч-калета одговори топ. За тим се иза дима сагледа по глатком језерском огледалу гомила каика као јато тица, и светлуцање ситних белих таласића, који за веслима остају као бела пантљика на зеленим језерским грудима. Весла се равномерно спуштају и дижу, те час забеласају а час утону; чини ти се као крило којима птице у брзом своме лету размахују.

Каици плове лагано, стићи ће! Кренули су сабаиле од обала манастира Св. Наума па ће на конак у Охрид, где носе госте Целадин-бегу.

Испред свих је измакао један каик, окићен зеленим шимширом. На њему су гочари и зурлације. Пиште оне зурле као маните а ударају бесно осам гочева, још озго дефови и дарабуке. Ваздух се чисто тресе; каик брзо сече воду а са кљуна његова Ибрахим-ага, Целадин-бегов ћаја, вади кубуре и меће, нашто са охридског града одговара безброј

прангија, те им се глас ломи кроз Галичицу; мислиш земља се раствара.

На педесет хвати за овим, плови тихо, мирно, господарски каик. Пространи и голем, на њему широк чардак, по овоме прострта ацемска сиџадета, над чардаком на четири мотке бело свилено небо, а оздо постављено црвеном ћитајком; са стране пердета од чисте дамашке свиле па сабрана на гајтан као палац дебео. Са стране, ребра каику покривена модром чохом, те се чоха кваси по таласима што око каика играју. Каику на кљуну стоји чврсто Мемед Рамов, скадарски барјактар, те држи развијен зелен барјак од свиле. На чардаку седи Мехмед Шкодра-паша Бушатлија и Џеладин-бег. Доле веслају шеснаест весала, четрнаест напред а два код думена, а примаши (думенише) сам Назир-бег, Џеладин-бегов хазнадар.

За господарским каиком плови их још двадесет и више, сви окићени барјацима, шимширом и цвећем, те језеро, иначе глатко и мирно, тога дана раздробило се и усталасало под ударцима толиких весала.

А тамо, обалом од Св. Наума, па све до Охрида, слегла се недогледна, грдна гомила, бесна Арнаутија, војска Шкодра-пашина. Отуд, из густе шимширове шуме, иза Св. Наума, само извире и куља, мислиш никад престати неће. Од манастира, па све до горичкога полуострвчића, целом источном обалом језера, протегла се та војска те гмиже као

мрав. Пред сваким фисом вије се барјак. Ту барјак Хотски, ту Кучки, Орошки, Дукаћински и већ свију оних фисова које је Бушатлија могао да поведе собом на Морејy, највише обећањем на добру и богату пљачку.

А пљачка је добра и била. Видиш босоногог и поцепане кошуље Хота а заденуо за појас дивне пиштоље, сребром оковане, и огрнуо се џубетом, широким шиком везеним, које је богати трикалијота, после најбоље жетве у Тесалији, спремио себи за свадбени дан. У другога, у голим маљавим недрима, под пазухом, везена свилена кеса, у њој су три или четири стотине жутих константинака, а трећи, бесни Дукаћинац води уза се младу жену, кћер оне питоме равнице око Јеницера на којој лимун цвати, однеговану у хладу шимширове и маслинове шуме. Иза сваког трећег или четвртог, пети води коња, јал' камилу, јали снажно магаре, а на свој тој стоци товар се уздигао као кула. Ту је оружје, сребрно и златно, ту одело богато и гиздаво, ту су ћилимови, свилом проткани, ту су судови бакарни и сребрни. По врх свега товара још и по која девојка или млада жена која за навек оставља своје питоме грчке равнице, своју благу хришћанску веру, свој благословени родитељски дом, те иде у дивља албанска брда да робује и душом и телом, без наде и без утехе.

А на крају целог овог похода иду, под нарочитом стражом, још десет претоварених камила,

плен Мехмед-пашин и, преко тога, које на камилама, озго поврх товара, које на коњима а које пешке, тридесет девојака или младих жена, све Гркиња, лепших од лепших. То Мехмед-паша води које себи у харем а које да учини бакшиш овоме или ономе досту, беснику јали кумбари.

Тако се цео тај спровод креће полако, заморен од дугог пута, чисто мили, а урнебесна хука и алаука и песма, она дуга, равна гегска песма, праћена пуцањем из кубурлија и дугих шишана, пролама ваздух и одјекује, па се по површини језерској далеко проноси.

Горе, у врх Галичице и Петрине, тамо где бачије лети бачијају, као оно стадо пред олујом, сабрали се у збег становници лепих охридских села кроз која ће ова војска проћи. Отуд они извирују те страшљиво погледају обале језерске, да виде је ли им плануло село мрким пламеном, јесу ли им прегажене њиве, јесу ли им потрвене ливаде.

Тешко Охриду тек, где ће се та војска три дана одмарати, где Целадин-бег спрема богати дочек и одморак силноме паши Бушатлији који се уморан враћа из рата на Морејy.

Војска је остала у пољу, пред Охридом, а Бушатлија и бегови, крене и барјактари, ушли су у град, у богате Целадин-бегове дворове, док је са градске капије још једнако трештала прангија и грувао један дебели топ, од оних што су их многе

паше и султани оставили по арбанашким планинама, савлађујући снажан и дуготрајан отпор ових горштака.

Па тек кад је пало вече а оно, мислиш, упалила се Петрина планина од силних ватруштина што су по њој, у почаст Бушатлијину, упаљене; па онда силна кандила по вароши и по врховима високих минарета. Па се размилили каици, мислиш звезде попадале по језеру; сваки каик окићен са безброј кандилчића, на сваком кљуну гори луч а са њег смола, као раздробљена звезда, капље у језеро и гаси се. На сваком каику ударају гочеви, пишти зурла, бије деф и чампарета, а мукли глас дарбукин прати тиху песму у којој се пева слава Бушатлијина.

А горе, у граду, са којега се све то лепо види, и варош и Петрина и језеро, на пространом чардаку, застрти ађемски ћилимови, прострти стамболиски јастуци; ту замаглили дуги чибуци а клокоћу наргиле. У том диму седе Бушатлија и Целадин-бег а около, редом, бегови, аге, крене и барјактари арнаутски. Час ћуте, премишљају, погледају у лепо звездано небо, на окићено језеро под њима, на осветљену Петрину над њима; час им уз пратњу саза танкогласи тоска тихо пева јуначку песму о славним данима и мегданима а за тим танкоструки чочеци, они што их је Целадин-бег чак из Сереза довео, под живим тактом чампарета који им на прстима играју, крше тело и утркују се која ће

учинити што дрскији од оних покрета који изазивају и драже.

А час, па све се то ућути, утиша; само чујеш куцкање богатих ћилибарских бројаница и сркање кафе, а Бушатлија казује по где и где што о великим бојевима, о далеком путу, о Али-паши Тепеленлији, о овоме и ономе.

Па тако се гости једнога, па другога и трећега дана Бушатлија у Целадин-бега. А сад се већ лепо угостио и војска одморила, четвртога дана у зору ударише гочеви и припуцаше пушке и прангије и крете се војска из поља охридскога као мрав, те на Стругу, јер одатле ће се делити. Дебрани и Маћани удариће низ Дрим, други ће на Елбасан којим ће путем и сам Бушатлија.

А кад ће да се опрости Бушатлија од гостољубивога бега, изгрлише се трипут и наслонише образе једно уз друго па, пре но што ће зажелети домаћину срећан останак, Бушатлија рече:

— Дај ми бесу да се нећеш љутити.

Бег метну десну шаку на груди.

Бушатлија кресну око а дотрча голобрадо скадарско момче те му он нешто шапну. А кад Латинче донесе сандуче, седефом и сребром ишарано, извуче Бушатлија из њега педесет богатих низа крупнога бисера.

— За твоју хануму, беже.

Бег прими и опет стави шаку на груди.

За тим се окрете Бушатлија ћаји своме, па му рече нешто на уво. Мало час а ћаја доведе једно младо, премладо и лепо, прелепо девојче.

— Ово теби — додаде Бушатлија. — Бисер твојој хануми а бисер и теби!

Па затим узјаха свога беснога хата, који је под богатим такумом, под тешким седлом покривеним медвеђом кожом а одморан од три дана, рзао и копао земљу, очекујући нестрпљиво господара да га на далеки пут понесе.

II

На преседластој плочи, оној што се износи из лепог Охридског Језера и што се уздиже над Охридом, лежи тврдо кале које на горњој страни затвара голема и тешка Демир-капија. У том су калету богати и пребогати двори Целадин-бегови. Чардаци се ослањају на чардаке, а доксати на доксате, све један виши од другога; кула се узноси над кулом, пенџери се нижу до пенџера, оџаци се дижу до оџака, као класје, а изнад свих се издиже високо минаре.

Осамдесет одаја само што је у конаку, а где су ћошци и амамџици, а где сарачане и долапи, па где ли арови, амбари и подруми.

А са тих силних чардака, доксата, кула и минарета треба ти погледати само; хоћеш лево

јали десно, хоћеш за собом јали пред собом, од свуда је лепотиња и красотиња. Успни се пред зору кад се сунце рађа, успни се пред акшам кад сунце пада, не знаш кад је лепше и од куд је лепше. Гледаш на запад, простире се пространа струшка равница кроз коју беласају бистри вали лепога Дрима, а тамо где он у језеро пада, лежи Струга као кита цвећа; гледнеш ли на исток, тамо се диже Петрина планина, одакле зором сунце истиче, под њом китњаста села а, ниже још, висока Галичница која се дуго под снегом бели. На северу ти пространа охридска равница, искићена селима, обделана, урађена, весела као што су веселе наде оних аргатника што је ралом парају. А гледаш ли под собом, тамо је лепо Охридско Језеро, час бистро и тихо а час мутно и бесно.

Ето, међу тим лепотама уздижу се двори, а у њима господује Целадин-бег, господује и господари. А његова господства и није било на далеко; богат је и пребогат, хареми му пуни злата и сребра, ћемери му пуни алтна; не боји се никога до Бога, а њега се боји све што му је за име чуло. Нит слуша цара нит везира, он влада сам у својој држави, по својој глави и по својим законима.

А ти закони су и строги и тврди, ама и прави. Многоме је р'сзу Целадин-бег кућу до темеља раскопао, ама и многоме је подигао. Нит је он гледао на веру, већ, ено, још и он сам давао је сваке године по тулум зејтина манастиру Дечану, а нај-

лепше своје село и чифлик Лубаништу поклонио је манастиру Св. Науму.

Тако је он гледао на веру. Ако је р'суз, р'суз, је, па био он ове или оне вере, те једнако ће се и провозати језером на кајику који из тамница Целадин-бегових износи у џаку везан товар до на половину језера, те га отуд Рецеп хапсанџија спушта језеру на дно, да се никад више горе не дигне. А ко је добар и честит, па ма које вере, сешће Целадин-бегу уз колено, пиће са њим каву и муабетисаће. Ено га Димитрије Терзјанчић, иде у бега кад хоће а бег га и не зове друкче до зетом својим, јер за њега привенча Фросину, ону што јој се и сад поје на Охриду:

— „Фросино, моме хубаво,
Не седи долу на врата,
Да те не види пашата.....

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА Београд

Из Јањине чак добегла је у Охрид, под скут Целадин-бегов сирота Фросина, а бар да је са чега другог већ са лепоте своје, но лепоте са које силни господар Али-паша Тепеленлија није могао мировати. Ко ће одолети оној љутој сили какав беше Али-паша. Те сирота Фросина што ће и како ће, а знађаше за правду Целадин-бегову, те у њега и под његове скуте.

Али-паша ни тада је се не окану, већ посла своје људе бегу да му врати Фросину. Што ће бег, не сме онакој сили, као што је Али-паша, на жао

а неће у грехоту, него зови, брже боље, деспота (владику) па му вели:

— Деспот-ефендија, имаш ли ти какво момче коме је празна кућа а има у кући места, те би се и женио?

Владика не зна шта хоће бег те поче овако и онако, а бег му све по реду каже што је, те нађоше Димитрија Терзјанчића и привенчаше Фросину, а бег одговори Али-пашином сејменину: „Много селам паши и реци му, жао ме, много ме жао, што му не могу учинити што иште, као што сам увек готов све му учинити што год заиште. Али, ето, та нас је неваљала девојчура претекла, удала се, те сад није више девојка већ жена, а жену не могу мужу отети!"

Тако се спасе Фросина, али Али-паши од тад оста жао на Целадин-бега, а дотад су били у највећој љубави и милости. А како и не би кад је Саби-Ханума, Целадин-бегова жена, ћер рођена брата Али-пашина.

Кад се пре оно десет година, крете из Охрида читава сила са барјацима и џилитима, на силним коњима, те преброди Девољску реку, доведе отуд невесту Целадин-бегу из харема најсилнијег паше Али-паше, не беше ни таквијех сватова ни таква ђувегије и невесте, као што онда. А име Али-пашино и његов дослук беше највећи чеиз што је онда Целадин-бег могао добити. Па тај дослук

боме и учини Целадин-бега тако големим и толико знатним.

Но сем дослука, Саби-хануме беше и толика лепота да јој равне није било, те нико срећнији од Целадин-бега. Да је ту срећу само хтео још и Алах да благослови... али је он не благослови јер Саби-хануме оста без порода.

А зар таки оџак као што је Целадин-бегов те да се угаси; зар тако колено те да битише на Целадин-бегу? На коме би остало господство и сила а на коме име и богаство?

И ако је волео Саби-хануму, узе уз њу Целадин-бег и другу жену, не би ли само порода добио. Тешко било Саби-хануми те назида себи дворе далеко од Охрида, у Ресну, да тамо проведе дане тешке и очајне, док Целадин-бег другу љуби.

Али ни са том другом женом бег не доби порода те је и отера, да би му се у харем охридски вратила лепа Саби-ханума.

Још два пут тако учини Целадин-бег и још два двора назида себи Саби-ханума, те ено сад дворова Саби-хануминих и у Ресну и у Струзи и на Петрини Планини, али Целадин-бег оста без порода, а његов харем у Охриду оста само на Саби-хануми са којом и заче.

Али ће сад тај харем, ево, да украси нежан пупољак што је поникао на плодним јеничерским равницама те да се развије крај лепих обала о-

хридског језера; пупољак за који Бушатлија рече, дарујући га Џеладин-бегу.

— Бисер твојој хануми а бисер теби!

III

Звала се Ташула.

Била је млада као јутарња роса, била је лепа као анђелак од оних што лебде око Алаховог престола. Само јој десет година; њена косица тек јој до рамена стигла; њене груди тек су почеле да пупе а њене ручице не би ни могле обгрлити, до што су последњи пут загрлиле снажно и очајно матер која не хтеде да се макне из пламена којим јој Бушатлијини момци ужегоше кров над главом, кров под којим се, грешница, родила, одрасла, удомила и пород изродила.

Кад ју је Саби-ханума видела, пригрлила је на груди као мајка, јер су Ташулине очи молиле за милост.

— Хануме, — рекао јој је Џеладин-бег — видиш какав бакшиш мени даде Бушатлија.

— И мој је и твој, беже — вели му ханума. — Ја ћу је чувати и неговати, мене ће разговарати.

— Теби је у аманет и дајем, хануме.

Ханума прими тај аманет од свег срца, те се Ташула сави око ње, као што се дивља лозица савија око првог стабла уз које се нађе.

Саби-ханума јој обоји нокте к'ном и скроји јој димлије; Саби-ханума је научи да у деф чука те уз песму да проводи сате.

Колико пута, падне акшам а на горње чардаке простре чељад ћилиме и шиљтете, те ту бег и ханума наслоне се на јастуке, а мала Ташула уз свој шарени деф пева им слатким својим гласићем заносне песме. Звездано небо огледа се цело у огледалу језерском; месец и горе на небу и доле у језеру, те ти се чини да су небеса, једно над њима а друго под њима а њихов чардак по средини. Ветар тихо пирка отуд са Струшке стране а, тамо, на висинама Петрине Планине, светли као кандило ватра што су је овчари на бачијама наложили и отуд чак допире, као нејасан али једноставни глас, лавеж паса.

Бег лежи на медвеђој кожи а наслонио се на свилене јастуке; под ногама му наргила, златом искићена, а на душеку према њему ханума, мирно и тихо сања, наслонив лепу главу на белу руку, искићену белензуцима од чисте срме и бисера.

Арапка Нула, што је у Саби-хануме док је још ова дете у оца била, гове те припаљује бегу наргилу и премеће жар кад овај згасне. А у ћоше, код Саби-хануминих ногу, мала Ташула, час ћути држећи прекрштене руке на грудима а час, кад то бег хоће, поје меким али звучним гласићем, те тај гласић проноси се кроз ону тишину као мало звоно, оно што хришћане на молитву зове.

Младост јој је залечила ране, оне што их донесе на души кад први пут ступи у Саби-ханумине одаје. Њено се чело разведрило а очи јој се развеселиле. А то младо ведро чело и оне топле а веселе очи разгалиле би и Целадин-бегу душу, кад се у вече, уморан од брига, повуче у Саби-ханумине одаје. Кад год оде тамо, а ни он ни ханума не седе а да им није и Ташула крај њих, да их разговара, да им пева, те не знаш ко је више замиловао ово дете, бег или ханума.

Од најлепшег дамашка што ће себи сакројити ханума димије, и њој ће; што ће себи јелек и њој ће. Ако ће ханума ићи који пут у своје дворе у Стругу, у Ресан, на Петрину, повешће и Ташулу; ако ће у манастир Св. Наума — где је радо ханума ходила — повешће и Ташулу те јој и дозволити да се у манастиру помоли Алаху по својој вољи и својему адету.

Једном, кад је Саби-ханума повела са Целадин-бегом о томе реч, како би Ташула требала да напусти своју веру те да прими Пророкову, одговори јој:

— Нека седи где је, ако ришћанска вера не ваља, није њен грех, а ако је добра није наш грех што је не верујемо. Ни једна вера човека злу не учи тек нек седи свако где је, а нек буде човек како треба. Нек верује своје а нек поштује оно што други верују, а ако кадгод сама замилује нашу веру може јој прићи.

Од тада ханума није тај разговор подевала, ни Ташули бранила да у својој соби веша икону Мајке Божје и пали кандило пред њом.

Али време полако проходи а косица у Ташуле већ допрла до струка; груди јој се изнеле а руке оснажиле. Саби-ханума то не види али Целадин-бег види, види и диви се детету и лепоти што се на њем развија.

Једном опет у вече, у харему, седе сами Саби-ханума и Целадин-бег, а Ташула у својој одаји; била данас у бањи те јој се хоће раније да легне.

Бег седи на шиљтету и брзо вуче из наргиле, а гледа право у жар и не диже очију оданде. Ханума га разговара, а он на сваку десету једва једну врати. Познаје ханума да је љут кад год тако чини, али се не домишља одкуд љутина.

— Да нисам нешто кабајет, беже? — пита покорно ханума а меће обе руке на груди.

Бег ћути, испусти дим у колут те понесе очи за њим, пратећи га како се развија под таваницом, па кад спусти очи, отуд те се срете са погледом хануминим и он љутито отури од себе наргиле, диже се са шиљтета те пође из одаје додајући:

— Ја нећу други пут да Ташула легне а да је ја не видим, ја хоћу да ме сваки пут сачека, хоћу да ме разговори и разгали!..

Ханума претрну, положи руке на груди и покорно обори главу те прошапта:

— Да је зовем, беже!

— Немој, нека је!

И бег оде љутито а ханума, чисто уморна и убивена, паде на шиљте, наслони главу на руке и замисли се дуго и дуго. Њој сад тек прште пред очима оно чега се помало бојала у души, али што је мислила да је далеко, да је врло далеко. Ташула одрасла под њеном руком а њој се још увек чинила као бедно дете. Пазећи је и негујући је, она је знала да чини бегу задовољство, али је рачунала да је и бег још као дете гледа, да је још далеко дан кад ће она, хтела не хтела, омрзнути је, јер је ипак предвиђала да ће у Ташули израсти лепота која ће јој стално одузети милост бегову. Све је она предвиђала, и у њеном срцу које је било тако пуно милости према Ташули, остало је ипак непопуњено једно место где ће сместити мржњу али... она је све то предвиђала много даље, много доцније а, кад је опасност далеко, није велика, не смета још.

Но, оно неколико речи што их вечерас рече Целадин-бег, не казују ли да је опасност већ близу, да ће Саби-ханума већ скоро походити своје усамљене дворе у Петрини Планини или назидати себи још једне.

Не прођоше само још неколико дана а на оној узвишици, што је на другоме крају седластога брда на коме почива уч-кале, виде Саби-ханума, једне зоре, мајсторе Дебране, а међу њима Целадин-бега, како својим корацима одмерава нешто и казује гласом коме се не спори. И два дана затим,

већ виде кулучаре; шест се села на бегову реч подигло, вуче камен и песак и креч.

Бег, као обично, долази у харем а ту је од тад увек и Ташула, али шта прави и гради нити га ко пита нити сме да пита.

Па ипак Нула, црна али верна Нула, на чијем је крилу Саби-ханума одрасла, сазнала је шта је требало њеној господарици, донела јој је абер да то бег гради дворе за Ташулу, јер је Ташула већ толико одрасла да јој треба засебан харем. Тако бег хоће.

А потад, Саби-ханумини боли и мржња расла је с дана на дан. Чим та кућа буде готова и Ташула се у њу усели, постаће и жена Џеладин-бегова, њој ће ићи у харем, њоме ће се забављати.

А Саби-ханума?... Може ићи на Петрину, тамо где бачије бачијају, да слуша блеку оваца и лавеж паса; да слуша тицу ноћницу како хукће и лупа крилима; да дочекује зору и вечери без друга, без милости.

И што се зид, с дана на дан, више пео, што је више крову био, то је и њена мржња према Ташули све већма и већма расла. Сваки камен што су га мајстори полагали тежак јој је био, као да су га њој на срце полагали. Дође јој, гдекад, да подметне своја слабачка леђа под темеље оних дворова да их узнесе и да растури све што се изидало али..... Ташула је ту и кад не би оних двора било!...

IV

Каква је то горе у граду граја и весеље? Што ли то пуче јутрос сабаиле топ са уч-калета, што оглашује кад је барјам одавно прошао?!

Забринули би се још весели Охрићани које пуцањ диже из сна, али за пуцњем одјекнуше весели јеци. Зазвонише тамбуре и сантури а зачукаше дефови, зачагрљаше чампарета и запишташе зурле; загрокташе гочеви и уз њих типтани и дарабуке.

А по чохи простртој од Саби-ханумина харема па ка новим конацима гази оно лепо, сад већ четрнаестогодишње девојче, Ташула. Усељује се у своје хареме, у хареме које је Целадин-бег застро свилом и кадифом и по којима је расуо злато и драго камење, срму и мерџане; у којима је и душеке и јастуке намирисао најскупљом левантом и зидове окадио мирисном измирном.

Што се годинама текло блага, наметом и кулуком, арачом и пљачком, и добрим и злим, све је ту просуо бег пред ноге овој лепотици и опколио је робињама и кавазима, измећарима и измећаркама но од свих — он јој је најверније и најоданије служио.

Само тога дана кад Ташула уђе у своје конаке, пусти он на њену реч осам апсеника хришћана, а три села ослободи од кулука.

— И још нешто, беже, ама ми је зазор да те молим.

— Реци што је?
— Знаш да ми је моја вера мила...
— А ко ти брани вероват је?
— Нећу смети ходити у цркву.
— А ми ћемо цркву донети овде.

И час се у двору обретоше и мајстори и зографи и кујунџије, и начини се црквица у којој Тушала јутром и вечером пали кандило и моли се Божјој Мајци и заветује да ће веру очувати.

И док доле, у Охриду огрејана толиком милошћу, Ташула седи уз колено Џеладин-бегово, горе на Петрини Планини, у оним усамљеним дворима, проводи тешке дане Саби-ханума. Час гледа доле на језеро и Охрид, тамо где су њени хареми затворени, а пред харемским јој прагом изникла млада трава; час погледа доле југу, где је пукла пространа девољска равница, и на дну њеном Малићко Језеро и иза њега још, иза планина, тамо где лежи Јањина, славно гнездо њеног даиџе, Али-паше, славно гнездо али растурено.

Али-паше више нема а ни његове силе; њега је Султан већ победио, његова је сила прошла, ни отуда се не може Саби-ханума утеси надати. Да је Али-паша нешто жив, можда Џеладин-бег и не би чинио овако, јер и други пут је он узимао жене мимо Саби-хануме, али њу никад није толико заборавио, слао јој је бар селаме и бакшише а ишао јој је и сам погдекад и увек је молио да слегне у Охрид.

Али сад... ево већ настао пети месец како се Ташула уселила у нове конаке а Саби-ханума напустила старе, па никаква абера сем што, по који пут, до Петрине Планине одјекну из Охрида гласи гочева и зурла, уз које се Џеладин-бег весели а уз колено Ташулино.

— Иди, Нуло, — рече једног дана Саби-ханума својој арапки — сиђи у Охрид, отвори ми конаке и разастри на сунце шехове, нек их мало хава узме. Поседи тамо око тога посла дан два, да све видиш, да све чујеш те да ми све кажеш.

И верна Нула слази низ Петрину те се бави у Охриду дан и два и три, а кад се врати Саби ханум донесе јој абер који јој још више омрча тешке дане.

— Ташула је онејачила, донеће пород Џеладин-бегу.

Саби-ханума је сад већ знала да никад више неће доћи дан који је она тако жељно чекала, дан, кад ће је Џеладин-бег опет позвати да слегне у Охрид.

И кад једнога дана допре чак горе до врхова Петрине тежак тресак топова, који су један за другим грували од сабаиле па до акшама, и кад у акшам виде силна кандила на уч-калету и ватре ода свуда, кад чу свирку и песму — она је већ знала да се Џеладин-бегу добило чедо, знала је чак и да је то чедо мушко.

Њеним болима не беше краја, онако као што ни Целадин-беговој радости не беше краја. Ако је досад мрзила Ташулу, душман јој је сад, душман без душе и без срца.

Проводила је и ноћи и дане, смишљајући и домишљајући се, а једног дана диже главу са јастука, затапша рукама те довикну Нули:

— Збирај шехове, сићи ћемо у Охрид!

V

И мислиш нико није радоснији детету до Сабиханума. Гледа га, пази и негује. Она га носи, она повија, она успављује, певајући песме, оне песме које је некада волео Целадин-бег, и које је Сабиханума, седећи му крај колена на ономе високоме чардаку, појала.

А пази и Ташулу, пази је лепо као мајка, те тако још и више угађа Целадин-бегу, те ће који пут и с њом проседити вече на чардаку, кад је Ташула уморна.

Једном тако, Ташула легла а седе Целадин-бег и Саби-ханума на чардаке и мухабетишу ово и оно. Целадин-бег иште мухабет да га прође гајле, јер, тога дана баш, стигао му озбиљан абер од Шкодре, да Бушатлија збира велику војску а да ни Бошњаци, пошто свукоше са везира стамболске хаљине, неће заостати за Шкодра-пашом.

Такав абер сабрао је Целадин-бегу обрве над очима а чело помрчао, те му баш душа хоћаше мухабета да се разоноди.

— Кажи штогод, хануме? — вели он Сабихануми.

— Што ћу рећи господару? — вели она покорно.

— Што било, имам гајле па хоћу да се разонодим.

— Е, ако је да ти гајле растерам, зборићу ти о твојој срећи, о твоме чеду.

— Збори, збори ми о њему — вели јој Целаладин бег, и, истина, кад му чедо помену, разведри му чело.

— Није величак још — настави ханума. — Иншалах, и то ће бити те достићи ће твоју славу и твоје господство, ама опет нам треба о нечему размислити...

— Шта то? — упита брзо и забринуто бег.

— Велим... мислим... страх ме је да те не љутим?

— Кажи што имаш!

— Хоће ли то дете остати ришћанин по мајци, јали...

Бег је са чуђењем погледа.

— Јеси ли манита, хануме?

— Нисам, господару, — одговори она смерно — али не зборим без севепа...

— Не збориш без севепа, ако ти је севеп да мухабетишеш само; а ако имаш што да кажеш,

што затежеш лаф по лаф, реци шта хоћеш! — додаде мало строжије бег.

— Ја бих хтела ово да кажем: Ташула о томе и не мисли; она је дете те не уме да мисли, али ми старији морамо мислити! Ако ће, беже, дете бити муслиман, како и мора бити, онда је већ време да се одвоји од мајке; она се с тим дететом пред иконом моли, том детету поп молитве чита, па онда..... она хоће и да га крсти.

Кад и то рече Саби-ханума, лукаво погледа бегу у очи, па онда обори главу на груди а очи на земљу.

Преко чела Целадин-бегова прелете један таман облачак; он повуче дубоко у груди хладан дим из наргила, и загледа се далеко, далеко тамо преко језерске површине.

— Добро си ме досетила, хануме... Хвала ти што ми то дете волиш као да је и твоје. Ти би га могла узети себи.

— Ако ти наредиш, беже, одвешћу га собом у Петрину, неговаћу га и пазићу га како се само аманет може пазити. То дете је, беже, ем Алахов аманет ем твој. Имам ли ја повећих господара и постарије воље до Алахове и твоје?

Та се реч допаде Целадин-бегу и он сасвим одлучи да тако буде, а ражали се само кад се сети Ташуле.

— Биће јој жао детета па ће зажалити и на мене. Зар да Ташули учиним жао?

— А што би јој било жао, беже. Зар је Петрина далеко; па доходиђеш и ти и она, а слазиђу и ја у Охрид, кад год ти, ефенд'м, наредиш?

— Тако, тако, хануме! Још нешто... ти ћеш то најлепше, припреми је, реци јој ти, Ташули. И ја ћу јој рећи, али је најпре ти припреми.

VI

А толико је Саби-хануме и хтела. Знала је она колико Ташула воли своје дете. Одвојена млада из загрљаја своје мајке, она је била без игде икога свога. Џеладин-бег јој је, истина, био мио, чинио јој је све. Он, Џеладин-бег који је и самом цару одрекао послушност, њој то није могао, њој је био роб. Али опет јој је он био туђ, јер — јер делила их је вера. А ово невино анђелче, ово лепо и љупко детенце, као да беше посланик Божји. Оно јој је било једино своје, са њим се молила заједно пред иконом мајке Божје, те у оном маленом храму у Ташулиним конацима, у коме су се досад престолу Божјем уздизале усамљене Ташулине молитве, беше сад већ још једна душа, чиста, анђеоска.....

То детенце, једини род Ташулин у овоме великом свету, ако одвоји од мајке, знала је Саби-хануме колики ће бол нанети Ташули. А за тим је она и ишла, да јој се свети без душе, без срца.

Па онда, однети оно дете у Петрину, те гордога и поноснога Целадин-бега натерати да сваке недеље, или и двапут у недељи, доходи ради детета тамо и преко верне Нуле пустити реч да он ради Саби-хануме доходи и учинити да та реч и Ташули до уха дође.

Па још свему томе додај да је Целадин-бег замолио Саби-хануму да она рече Ташули. Колико јој то вреди што ће она рећи! Па она ће умети удесити да јој тај нож не забоде на један мах већ да јој толико рањави и крвави срце; да јој сече жилицу по жилицу, да јој задаје један бол док други није честито ни минуо.

А колико рана и болова носи она у свом срцу; колико је њено срце раскрвављено; па зар да јој не плати кад јој је већ дошло под руку и кад је Саби-ханума тако мајсторски удесила да јој под руку дође?

Сутра ујутру већ, тек што се Ташула вратила из своје црквице где је јутарњу молитву рекла, дочека је Саби-ханума као никада дотле, те је сама служи локумом и кавом.

— Не чини захмет, хануме! — вели јој Ташула.

— Ех, за тебе к'зм и повећи бих захмет теглила.

Па је посађује на шиљтета и прихваћа дете да га љуби и грли.

— Истина, Ташула-хануме, никад не зборимо; што ћеш ти са својим дететом? Ако ћеш га у својој

вери, време му је крст да прими... таки је адет код вас а дете је већ величко.

Ташула пребледе јер то беше мухабет који је она хтела да избегне; знала је она да дете неће моћи задржати у својој вери, али би хтела да бар не мисли на то.

— О што тај лаф, хануме? — вели јој Ташула кад се већ прибрала — како господар нареди онако ће бити.

— Имаш хак, к'зм — наставља лукаво Саби-ханума — али ја као велим, бег слуша тебе; не има ту под небом што ти он неће учинити, те ако ти је воља задржати дете у својој вери, учиниће ти ваљада и то.

Ташула дубоко уздахну и подиже поглед небу.

— Говорићу с бегом — додаде Ташула, те погледа кроз кавезе не би ли пресекла тај лаф.

Пољута и Саби-хануме, узе један локум и један гутљај воде па ће опет наставити.

— Јутрос нешто упита ме бег, како ја мислим о томе.

— Питао те? — обрну се усплахирено Ташула.

— Онако... колико да мухабетишемо, — додаде Саби-ханума немарно.

— А шта си му ти казала, хануме?

— Па шта сам могла да му кажем... дете је величко, господар је господар и мени и теби и детету, па рекох, како он нареди.

— А је ли он што рекао? — пита нестрпљиво Ташула.

— Е, па рекао је; он вели да дете мора примити нашу веру; не може, вели, његов син бити каурин.

Ташула тешко уздахну а Саби-ханума настави:

— Па он још мисли да дете одвоји од тебе...

— Да га одвоји?

— Јест, вели, ти си ришћанка, у твојој су кући иконе и попови, ти се молиш туђем Богу, а дете треба од малена држати у турској вери. Па... рече ми бег и замоли ме да ја узмем дете код мене у Петрину.

Ташула само што не цикну, али јој на очи наиђоше две тешке сузе, и узе да дише брзо као да је нешто гуши и као да у одаји нема довољно хаве.

А Саби-ханума види све то па наставља лагано да забада нож све дубље и дубље, и да јој крвави душу.

— Па, к'зм, опреми ако хоћеш дете, јер ја ћу кроз пет дана да се кренем на Петрину!

Ту Ташула не могаде да се уздржи, већ јој груну поток суза, и тешко писну, и зари главу Саби-ханумн у недра, да је ова утеши и не слутећи шта у Саби-хануминим недрима почива.

VII

Кад оно прође, као задњи Божји дан, кроз лепу Тесалију Бушатлијина војска рушећи и палећи,

шину пламен и са крова који је под собом штитио огњиште на коме се родила и одрасла Ташула. Мајка не хтеде ни да макне из тога пламена, остаде на згаришту да јој се мало час скрха запаљен кров и да је затрпа. Али, иако нико за њу није марио што неће са згаришта да се макне, марили су Бушатлијини чауши за прекрасно девојче које је у загрљају држала. И било је муке отргнути га из мајчиног загрљаја; мајка је упорно хтела да и ћер са собом сахрани под жеравицом, а ћер се упорно, очајно бранила да се не опусти из мајчиног загрљаја. Па кад је сила учинила своје, очајна мајка није имала већи, није имала светији аманет да испоручи ћери него, као рањена орлица, цикну:

— Веру, веру чувај!... — а у том већ затутња и сруши се кров, сруши се гомила жара и затрпа несрећницу на очи детету, које пишташе у наручју једног Бушатлијиног башибозука.

И од тада тај последњи крик несрећне мајке непрестано живи у души Ташулиној, и од тада, пред иконом мајке Божје, не трне кандило као што од сада неће санути суза у оку Ташулином.

Зар Бог њој није послао овога анђелка да је теши; зар јој Бог није дао још једну душу, да би му се две здружене душе заједнички молиле топлом молитвом?!

Да ли је и она, као и њена мајка, осуђена да јој отргну чедо и да га воде у далеке стране, у туђу

веру?! И нека би им било, али — неће ли та вера одвојити ово дете за увек са материнских груди, неће ли она бити једнога дана своме детету или ово њој туђе?!

Ево, још сад, па хоће да га одвоје, јер се на мајчиним недрима не може однеговати, јер се на мајчиним недрима не може довољно научити томе да мрзи материну веру.

Тако је Ташула, квасећи меке јастуке горким сузама, премишљала први дан, тако је премишљала други дан. А кад би, те свану зора трећега дана дана и будну је затече на јастуку, она диже тешку главу и загледа се дуго и дуго у икону матере Божје.

Решила је шта ће, решила је и како ће, те да задржи за увек крај себе своје чедо.

Била је недеља, оздо са манастира Св. Јована, ударила је тихо камбана те допирали гласи и до Ташулина харема; у бешици, под иконом, спавало је слатко и задовољно Ташулино чедо — само Ташула ходила је по соби, тавна и мирна погледа, расплетених власи и раскрвављених усана.

Она отвори пенџере и наслони главу на решетке те се загледа далеко, тамо преко језера, пут Сарићолске стране, и далеко тамо, преко гора и планина, преко река и поља опази она питому јенишерску равницу, опази своју кућицу, спази пламен који јој кров руши и виде мајку своју под тим пламеном. Све то виде душом својом, и то јој окрепи

изломљену душу. Диже се с пенџера, те приђе икони да и од ње поткрепљење тражи. Клече под њом и исповеди се, и рече матери Божјој какав грех мисли учинити. И њој се учини да јој и мајка Божја одобрава, да јој праштa, па се диже, лагано, мирно, те приђе колевци и узе чедо у наручје, целива га материнским пољупцем и стеже га очајничким загрљајем, загрљајем силним, загрљајем самртничким.

Остаде тако декик, два, три, четири, док не осети на својим голим недрима хладно, студено лице детиње, а тада писну као тигрица и мртво дете спусти пред икону...

VIII

После много дана и много ноћи, после суза које је тих дана и тих ноћи пролила под иконом Мајке Божје, Ташула је једног дана дигла главу, не утешена али умирена јер веровала је да је угодила Богу а вери послужила.

Отада се свако јутро дизала те расплетене косе, чим камбана у граду огласи јутрење, одала тамо горе где лежи Имарет-џамија са које се тако лепо догледају све језерске стране. Ту, под том џамијом узносе се поносито четири млада кипариса а међу њима уздиже се свежа хумка, која покрива жртву Ташулине вере и љубави.

Ту она пали свећицу, ту се моли Богу одсад, и детету и себи за душу.

Оградила је гроб ниским шимширом а засадила га шебојем и зумбулом, каранфилом и замбаком, а код главе детиње поникао феслијен (босиљак), те кад Ташула наслони своју главу са расплетеном косом на гроб, а она мисли то душа детиња мирише, па срче и пије онај мирис, као жедан што би пио. А док срче душу детињу, залива цвеће сузама, сузама што јој из душе теку, те се тако кроз мирис и сузе састају и грле и љубе две душе, душа детиња и душа материна.

Тако је Ташула ходила свако јутро, тако се свако јутро грлила са својим чедом, тако данима, тако месецима.

А доле у дворима Ћеладин-беговим било је и даље све весело и задовољно од онога дана од кад Ћеладина-бега прође прва жалост, јер се на к'смет не сме жалити а да се Алах не вређа. У Охриду су звониле тамбуре, лупали дефови, чагрљала чампарета и ориле се зурле, а уз њих певале се песме само о лепоти и о срећи Ташулиној. А Ташула, кад се с гроба детиња врати, окићена ћитајком и ширитом, срмом и кадифом, драгим каменом и златом, окружена и служена ропкињама и робовима, милосно се смешила крај колена Ћеладин-бегова и боно је уздисала крај иконе Мајке Божје.

Да је знао Целадин-бег за онај тешки злочин или да га је знала Саби-ханума?!... Нико га живи није знао до икона Свете Богородице, којој се Ташула исповедила и од које је испросила храбрости пред злочином.

IX

А једнога дана допаде коњаник у дворе Целадин-бегове. Коњ под њим ознојен и посустао; уморан и прашњив а иште журно од ћаје да га пусти пред бега.

— Бег је још у харему — вели му ћаја.

— Морам овај дедик њему; реци му важан абер шаље му Устреф-бег из Билиште.

Оде ћаја те залупа на харемски, баштенски капицик а одазва се отуд црница Нације, те јој он испоручи кроз капицик да је дошао гласник и да не сме ни један дедик да испусти.

Целадин-бег остави Ташулу, крај које је пио наргилу па се испе на селамлик те затапша шакама да му пусте гласника. Овај уђе па узе дубока темена, а скут од бегова џубета принесе устима и челу.

— Говори! — осече се бег, па седе на сиџаде и загледа се кроз пенџер у бистро језеро.

— Много ти селам, беже, од твога доста и брата Устреф-бега. Он жали што ти по мени не може боље гласе испоручити али ови што ти их

доносим нису добри. Падишах опремио силну војску; два гласника једно за другим дођоше из Костура, један максуз до Устреф-бега а један прође кроз Билишту те оде Корчи. Први рече: бегови костурски имају абер да има на сто хиљада царске војске, а други је попе и на двеста. Води их главом велики везир Решид паша. Војска му је све сам Ћурд и Караманлија; носи триста товара барута; вуче седам топа од оних што градове руше и води стотину камила натоварених пушкама те раздаје ђаурима да се дижу против својих господара.

Док је гласник тихо, заморним гласом али тачно као из књиге говорио, Целадин-бег који се прво загледа у светло огледало језерско, окрете главу и оштро погледа гласника у очи а за тим му се дубоко пустише веђе и једна капља зноја појави се на челу. Он се диже са сиџадета те не даде гласнику да се у говору одмара већ повика:

— Говори даље, даље, даље!

— Ефенд'м — настави гласник. — Костурски су бегови још јавили Устреф-бегу, а он јавља теби и моли те да пошљеш гласнике Струзи и Елбасану, Дибри и Поречу а понајпре Шкодра-паши Бушатлији, јер на њега и Хусејин капетана Султан је и послао сву ову војску а остале бегове и паше који не пристају уз султана, само успут роби и пали.

Тек што гласник доврши свој абер и сиђе доле да погледа коња и себе а по Уч-калету охридском наста неко комешање. Три се коња оседлаше, три се

гласника опремише; први Струзи, одакле ће гласници Елбасану; други Дебру право, а трећи Поречу и четврти кајком још у Поградец.

Осим тога упути Џеладин-бег четири пандура у Сарићол испод манастира св. Наума, да тамо сиђу и седе у том селу, да пазе добро и чим што опазе да јаве. Нареди још и двојици момака да нађу неколико влаха, овчара, да се с њима попну на Галичницу те одатле добро мотре. Са Галичнице се дивно види сва Деволска равница, све до Малићкога језера и Корче, види се река Девол и види се све до Билиште; види се цела Преспа, њена равница и њена језера; види се сва охридска равница, језера и све његове обале. Ако одкуд, одатле се може непријатељ најпре запазити још за рана; ако одкуд, одатле ће први абер стићи. Стога су момци добили заповест да на Галичници наложе силну ватру и за сваки случај, да се ватра можда у светлости дана не би запазили, да припуцају озго десет пут из кубуре, а да се не би десило да се пуцањ можда не чује у Охриду два ће момка са оседланим коњима седети у селу Пешчанима, под самом галичком страном; они ће пуцањ морати чути и одмах потећи Охриду.

Док је све то Џеладин-бег распоређивао протекоше два дана а трећега у зору стиже коњаник из Дебра са књигом коју Мустафа-паша шаље Џеладин-бегу. До Бушатлије није још ни стигао гласник елбанаски да му јави да се на њега и Босну

кренуо велики везир, а он је то већ знао. Стигао је гласник преко Румелије у Призрен, а Мехмед паша Ротуловић отправио му је свога преко албанских гора и планина.

У кћизи Бушатлија јавља Целадин-бегу све што је овај већ и знао, али му још вели:

— Ако сваки од нас останемо у своме граду Везир ће једног по једног прегазити и најзад све нас уништити. Боље, беже, дигни новац и драго камење што га имаш и поведи војске колико можеш, те доћи Скадру. Овде ћемо се сви прибрати те стати према царевој војсци као сила према сили!

Целадин-бег проучи кћигу и два и три пута, запали наргиле и наслони се на пенџер па се дуго замисли. Вече се већ спуштало те зелено језерско огледало потамне и дође најпре плаво а затим модро док месец не просу по њему жежено злато. Звезде су тихо трептале и огледале се у језеру а ветар са Петрине ћарлијао и хладио брижно чело Целадин-бегово.

Најзад преломи се и диже се нагло са сицадета те призва себи све момке и пандуре, робове и евнухе. Призва и ћају и хазнадара и барјактара те им свима нешто журно казиваше, једном једно, а другоме друго. Тек што ноћ освоји а оно се ужурба све по граду, коњи се седлају и товаре, момци се опремају и збирају јер сутра зором ваља им кренути са Целадин-бегом у Скадар.

А ћаји још нареди да опреми харем јер Ташулу ће склонити у Петрину код Саби-хануме; тамо везирова војска неће проћи, тамо је нико неће сагледати а кад прође невоља и кад се рат доратује, Џеладин-бег ће назидати за њу нове дворе ако би нешто ове попалили и поробили.

А кад тако све уреди и нареди, Џеладин-бег призва Ташулу себи да још једном наслони главу на њено меко крило те да сања о прошлим срећним данима и о будућим, ако му Алах помогне те изнесе главу.

Тих и ведар петрински ветрић несташно игра са Ташулиним власима и хлади усијано чело Џеладин-бегово; ноћ све дубља и тамнија леже на језерско огледало а звезде све светлије и ведрије. Тамна ноћ за миловање, за последње миловање Џеладин-бегово са Ташулом.

X

Сутра зором успе се караван уз Петрину, те Саби-ханумини дворови, у којима је она досад усамљена јадовала јаде, посташе сад живи и пуни становника. Ту Саби-ханума, ту Ташула а њихов господар Џеладин-бег ено га на путу. Јутрос још, док звезде нису утрнуле, кренуо је низ Дрим те кроз Малесију да се дохвати Дукађина и слегне у скадарску равницу.

Како је ту војску дугим погледом пратила Ташула и пратећи је колико је пута уздануло, погледајући на високо минаре Имарет-џамије, крај које лежи онај мали и сузама толико заливени гроб. Охрид је незаштићен; на Охрид може сваког дана наићи непријатељска војска великог везира, и Ташула не сме да слази доле да обиђе и походи гроб.

Прошао је тако и дан и два и три, па је минула читава хевта а Ташула би свако јутро села на чардак и мутним од суза погледом тражила међу кућама охридским Имарет-џамију а под њом оно место, ону свежу хумку која крије њен грех.

А кад прође недеља дана, затутња земља под Сариђолом и зацрнише се обале језерске од Галичице. То је војска великога везира пробила из Девола преко Сухе Горе те избила на Охридско Језеро.

Задрхтала је земља под војском; пред њом је ходио страх и трепет а за њом остајали пламен и крв. То је сам главом велики везир који је из Стамбола кренуо да се понесе са Бушатлијом и његовим савезницима, јер је Шкодра-пашин бес чак и Стамболу припретио.

Задрхтали су и становници петринских дворова; на пенџере су спустили капке; под оџацима погасили ватре а сабили се сви у Саби-ханумину одају те не дишући гледају кроз решетке, кад ће се војска кренути на Охрид а кад Охрид планути огњем.

А како се изненадише кад војска место преко језера узе да се пење Удунишчом, заобиђе и Охрид и Стругу а удари под Мокром па сађе код Ђура на Шкумбу а отуд ће преко Елбасана на Скадар. Охрид слободан, Охрид војска није прегазила; Ташула може мирно сањи и седети у својим богатим дворовима и обилазити свој гроб, своју утеху.

А војска је Решид-пашина ходила све брже и све даље, док није избила на море те с те стране, прве ноћи још по доласку, заузе Тарабош планину да отуд напери своје топове у скадарску чаршију. И сутра дан, тек што месец паде у сиње море а са Тарабоша груну први топ Решид-пашин, те паде ђуле усред калета скадарског да да абер Мустафиној војсци е је настао крвави дан. Алакнуше Мањани, Дибрани, Дукађинци и Малисорци и све што се сабрало у скадарске зидине; припуца отуд дуга шишана али је Тарабош висок а шишана лагана. Наиђоше и каици на Скадарско Језеро, у којима се спустише јуначки Хоти и Кастрати своме господару у помоћ; али их ђуле са Тарабоша подави а мутно Скадарско Језеро закрвави.

Читав дан се водила борба; читав дан се домишљао Мустафа Шкодра паша, како ли ће да досади непријатељу, који се попео на високи Тарабош а увече легоше уморне војске да сутра дан наставе очајну борбу, у којој ће Мустафа пасти и предати се, а лепи Скадар планути огњем од топовских ђулади.

Још ту ноћ зовну Мустафа-Шкодра паша к себи Целадин-бега. Седоше брижни обојица на шиљте и отпоче дуг и опширан разговор.

— Ја немам где — рече Мустафа-паша. — Сутра ћу још покушати да испаднем из града те да јуришам на Тарабош. Али ми је слаба вајда и слаба нада. Тукао сам се ја и досад са царском војском, пела се она и досад на Тарабош, али ми није досадила као овај пут. Ово је први пут што у наше планине донеше топове и узнеше на Тарабош; њиховој се сили не може ханџаром одупрети!...

— Тако је — додаје брижно Целадин-бег и тихо спушта зрно по зрно на ћилибарској бројаници, одбројавајући сваки декик који скраћује ноћ и убрзава зору.

— Него — настави Мустафа-паша — хтео сам да ти кажем нешто, беже. Твоја ми је помоћ требала и дао си ми је, хвала ти; твој ми је дослух требао и понудио си ми га, хвала ти; а твој ми живот не треба. Што ћу се сутра борити, нећу се борити да победим нити победити могу; борићу се да погинем, борићу се ради имена мога и р'за. Па што ћеш ми ти онда? Твој Охрид нису прегазили и неће га прегазити; твоје хареме нису растурили; твоје богаство крај тебе је, у ћемеру твоме и у бисагама твојим. Ти ми сам рече да си све своје благо понео собом...

— Јесам, паша — одговори брижно Целадин-бег.

— Е па, немој гинути! Даћу ти људе који ће те провести ноћас кроз војску те иди твоме Охриду...

— Не дао Бог, паша, зар да те оставим...

— Не остављаш ме ти, оставио ме је Алах, беже.

— И онда, зар се Решид-пашина војска неће при повратку увратити на Охрид; зар се он неће и мени осветити за оно што сам сад уз-а-те?

— Неће — рече одлучно Бушатлија. — Цару је доста моја глава.

Целадин-бег превуче руком преко браде и дубоко се замисли.

— Ти премишљаш, беже?

— Ако ми дајеш изин; ако мислиш да ти сутра нећу ваљати а ја велим нешто друго да чиним — поче мирно бег.

— А шта?

— Ако се могу каиком да спустим Бојаном у море, да сађем у Јегипат Мехмед Алији, те да отуд ратујем са султаном, ја бих ишао. Мени мира са султаном нема; Мехмед Алији треба блага да може војну свршити; ја му не водим војску али у мојим ћемерима и у мојим бисагама све је благо моје а то је благо силно и големо; израниће њиме Алија војску и годину и две дана, те ћемо те, пашо, осветити.

— Алах нека вам је на помоћи! — ускликну паша и та га мисао да буде освећен, загреја. Он одмах затапша шакама те уђе једно момче.

— Зови ми Кастрата Тутовића.

Док не нађоше Тутовића из племена Кастрата, Целадин-бег и Шкодра-паша наставише разговор. Шкодра-паша и сам донесе те даде Целадин-бегу неколико ћеса све жежена злата те да и он, умирући, помогне оне који ће га осветити. Тако се набра у Целадин-бега блага колико не може један човек понети.

А кад уђе Тутовић, паша му се окрете:

— Тутовићу, ти познајеш све каикџије. Познајеш ли, ко би међ њима био шахин, те бега ноћас превео Бојаном да га везирова војска не опази и за тим низ море спустио све до Јеђипта.

Тутовић се забрину кад чу колики је то пут.

— Далек пут, господару, и туђе стране; зар би знале наше каикџије дотле да возе?

— Па нека и не возе. Не мислим ја да они возе до Јеђипта; нека однесу само бега здрава до Драча а отуд ће он ласно наћи друге. Знаш ли, Тутовићу, ко би био кадар?

— Латини, господару.

— Знаш ли људе?

— Знам их.

— Иди па спреми све што треба. Нека се напуни каик храном, нека буде готово; каик нека се увезе у Дрим, иза Куршумли-џамије под Табак-махалом; отуда ће лакше поћи неопажен. За један сахат све нек буде аз'р!

И кроз један сахат, кад месец зађе за густе облаке, отисну се један каик са Дримове обале и навезе у Бојану. Лагано готово нечујно ударају весла док се не дохватише Обота а тад заронише четири весла и потегоше силно, те кад прва зора зазори и први је везиров топ са Тарабоша огласи, каик улеже у сиње море и наже југу.

Али овај каик не доплови до Драча, нити донесе Целадин-бега да се отуд спусти у Јеђипат. Силно је благо што је собом понео а Латини нису поуздани људи. Кад су се вратили у Скадар, причали су да је Целадин-бег умро на путу али је свако знао, да су њега жива прогутали вали Јадранскога Мора а да су благо разделили они, који су га зато и бацили у море.

XI

У охридским дворовима све је мирно и тихо, све је као што је и било, само што нема још господара да се врати из војне те да зазвоне тамбуре и захори се весела песма, песма о лепоти Ташулиној.

Господар је на војни, већ давно је тамо, а харем је сишао са Петрине; што ће му због кад је војска обишла Охрид, кад су конаци нетакнути остали. Ташула и сад још свако јутро ходи на гроб детињи а свако вече седи на шиљтету на великим чардацима опкољена робињама и гавазима, измеђа-

рима и измеђаркама, те погледа низ широко охридско поље, тамо преко Сушичке Реке, хоће ли наићи њен господар Целадин-бег.

А Саби-ханума, ту је такође, у својим дворима који су се надвисили над самим охридским огледалом. Она вуче дубоке димове из велике наргиле и снује ситне пакости у својој малој женској души. Она је ту само да мотри на Ташулу. Ох, кад би Ташула, сад док јој је господар на војни хтела да погреши; како би то годило Саби-хануми!

Али не, Ташула неће погрешити; она свега један грех, грех над гресима, носи у души а тај грех крије она свежа хумка земље, над којом феслијен мирише мирисом мајчине душе.

Прошла је и прва и друга хавта, па прође и трећа; а кад двадесет први пут месец изађе да се огледа у језерском огледалу, паде једне тихе вечери тежак глас у охридске конаке: Целадин-бег је — алах рахмет ајлс'н — променио светом.

Паде тужна вест и погоди посред срца и Ташулу и Саби-хануму, јер обе су сад тужне удовице, у толико тужније што је Целадин-бег однео собом и све своје злато и сребро.

Саби-хануме писну као љута гуја, она се са својом верном Нулом затвори у своје хареме и поче и дан и ноћ јадовати јаде.

— Нула, Нула, — пиштри Саби-ханума — видиш ли ти колико сам ја сирота; охридски ће двори о-

пустети без господара, мој даиџа пропао, од његових дворова нема ни камена на камену, где ћу и што ћу?

— Ћути, ефенд'м — вели покорно Нула и прекршта руке на груди а савија телом — ћути, не жали на Алаха; ниси сама несрећна, ето и Ташула, преотела ти је срећу а Алах је њој преотео.

— Ташула, је ли? — писну Саби ханума. — Није она несрећна; зар је не видиш како је млада; зар је не видиш да је сад тек лепа; њена се лепота пева ено широм целог Охрида; зар ти мислиш да се за лепом Џеладин-беговом милосницом неће пограбити и аге и бегови из свих пет нахија у около. А ја... погледај, Нула, моје су чело већ образдале боре...

А за тим ух и ах и дан и ноћ и Саби-хануму поче јед да једе а жуч да жучи, док једнога дана не паде и у постељу а постеља јој убрзо испи и здравље и снагу. Доносила јој је верна Нула иљаче одакле год је стигла, и звала је и ефиме и бабе и дервише, доносила јој је и амајлије, па ништа. Како занеможе, како наслони главу на јастуке, тако је и не диже више. Оно ух и ах, што јој и дан и ноћ морило душу, било је јаче и од иљача и од амајлија.

А једнога дана, баш био први јесенски дан, те духну са Лима ветар и посукну језерско огледало — а Саби-хануму нешто стеже у грлу а препуче јој у грудима. Она се дочепа грчевито за

груди те јој под шаком попуцаше јелеци али задржа душу, задржа је још за који час те зовну себи верну Нулу.

— Нула, мени дође писани сахат! — рече изнемогло.

— Алах је милостив! — писну црница и узе својој господарици целивати и ноге и руке.

— Нула, тако ти Алаха, тако ти свете вере пророкове, хоћеш ли учинити и испунити један аманет?

— Све, ханума-ефенди, све што желиш.

— Закуни ми се!

И Нула рече заклетву.

— Али, пази добро, ја од тебе много иштем а што иштем на самртном часу, мораш ми испунити.

— Све што иштеш није много — одговори покорна црница.

— Иштем живот твој! — одговори одлучно Саби-ханума па шчепа самртнички грчевито Нулу за руке а загледа јој се дубоко у зенице.

— Живот, хануме, даћу. Ја сам крај тебе одрасла, као што куче расте крај свога господара; ја друге милости нисам знала до твоје милости; ја друге среће нисам знала до твоје среће; ја туђе парче хлеба нисам окусила до оно које би ми ти пружила. Мој је живот и досад био у твојим рукама а ти ми га ниси узела, ниси ми га узела зато што ти сад треба. Кад си га за то чувала, имам ли ја право да ти га сад не дам?...

— Хвала ти, Нула... јест, твој ми живот сад треба; зато сам га чувала.

И ту дахну Саби-ханума да се мало одмори јер јој душа још једном наиђе под грло и још једном се отрже да не умре док Нули не остави аманет.

— Видиш, ја ћу умрети; чаре нема, милости нема, ово је мој писани дан и сахат. А Ташула је жива, млада, лепа; она ће остати и биће срећна. И ако је Целадин-бег однео све благо, доста је и ово што је остало у мојим и њезиним дворима; по подовима лежи срма и кадифа, ширит и ћитајка, свила и самур; а где су сребрни мангали и златни сахани и ибрици; где су бисерни ђердани и срмали-нал'не, где друго благо и злато на којима Ташула спије и иje. Биће она и богата и млада и лепа и... срећна. А ја то не дам, Нула, не дам; кад ја умирем хоћу и њену срећу да носим собом у гроб...

— Па понеси, хануме! — додаје Нула.

— Хоћу и њену срећу и њен живот, разумеш ли ме, чујеш ли ме, Нула.

И њене тамне очи, на које се већ беше навукла сенка смрти, засјакташе као очи утвари која гледа с оне стране гроба.

— Што ће мени гроб; ја немам кога да га оплаче, ја немам милосника да га обиђе, мени не треба гроб; чујеш ли Нула.

— Чујем, хануме.

— Овога декика, кад ја изданем и ти ме упали, зажди ме огњем, не треба ми гроб.

— Хануме! — учини Нула и трже се.

— Јест, јест, то хоћу али... тај пламен у коме ћу ја изгорети нека погори и ове дворове... разумеш ли... нека дохвати и Ташулине дворове; нека све изгори, цело Уч-кале а у њима и... Ташула. Јеси ли разумела, Нула?...

— Јесам! — одговори црница.

— И онога часа, кад то учиниш а ти скачи са ове стене у језеро. Нећу ни ти да живиш, хоћу да дођеш одмах за мном на небо и да ми јавиш, хоћу да ми јавиш, да је и она изгорела. Пристајеш ли, Нула.

— Пристајем!

— Закуни се! — писну још једном Саби-ханума и издиже се последњим напором снаге да задржи живот још декик два, да чује заклетву.

— Заклињем се — одговори одлучно Нула а Саби-ханума задовољно испусти главу на јастуке и издахну са осмехом, са грким осмехом на уснама.

А не прође још неки декик само а диже се црни и густи дим над Охридом; запишта пламен и затутња лом. Писку и врисак обави тежак и густ дим а кроз тај дим провуче се једна црница те дође на хридину што се преко триста стопа изнела над језером, помену Алаха и рину кроз ваздух те пљуснуше таласи језерски над гласником који пође

Саби-хануми да извести како црница уме да изврши аманет.

* * *

Кад сам 1891 године у октобру месецу био у Охриду ишао сам једнога дана оном улицом којом се слази ка језеру, на оној страни где је црква Св. Јована. Мој пријатељ који ме је водио, показа ми успут једну наерену сиротињску кућицу. Споља врло ниска мала врата кроз која се слазило у малу, нечисту авлију. У авлији кућица са излепљеним прозорчићима и вратима подупртим једним пањићем. Пред кућом једна крушка која већ ваља да давно и давно не роди, узнела своје сухе гране на кров; у стабло јој ударени клинци те од стабла до крова разапето уже и по њему неке крпице се суше. На крову чувар-кућа и модра маховина а на сучељу, горе, седи једна матора зелена мачка и равнодушно нас погледа кад отворисмо капицик.

Али — Ташула није била код куће.

— Зар овде живи Ташула? — упитах мога пријатеља.

— Ето, овде.

— Је ли много стара?

— Сва је седа, једва ходи. Биће јој ваљада преко осамдесет година.

— Види ли се на њој да је кадгод била лепа?

— Види се, боме. Има лепе велике очи, меко

бледо светитељско лице а косу још дугу и пуну иако белу као лист хартије.

— Жали ли што је сад тако у невољи?

— Не. Онда кад су упаљени дворови, она је гола и боса једва изнела главу, али и тако сироту, само због лепоте њене, просили су је многи, па и најбогатији бегови и паше, но све је одбила. Па ипак мора је нешто болети...

— Шта то?

— Видите, чим изађе на капицик из ове авлије а њене очи прво сретну развале оних сјајних дворова где је некад била сила а данас нема ни хлеба да једе. То је морало болети па за то и не излази често из куће. Незгодно је што баш овде седи али јој је општина као својој сиротињи, дала овде бесплатно да седи.

— Прича ли који пут што о своме греху, о убиству свога детета?

— Никад ни речи али ево већ толике су године а она и дан данас сваки дан иде на гроб и плаче као да га је јуче сахранила.

— Па добро, има ли пријатеља, иде ли коме?

— Ето, доходи мојој мајци. Њој Ташула прича многе ствари...

— Хајдемо твојој мајци!..

* * *

А кад сам био августа месеца 1892 године у Охриду, хтео сам да бар ову прилику не пропу-

стим да се састанем са Ташулом.

Било је доцкан — сахранили су је марта месеца.

Силан се кажу свет, па чак и из околине, слегао.

И хришћани и Турци, па чак и митрополит охридски, отпратише лепу и грешну Ташулу у нове дворе.

ИЗ ПОЛУПРОШЛОСТИ

БЕЛЕШКЕ, ЦРТИЦЕ, СЕЋАЊА

Теразије

Све до четрдесетих година прошлога века, центар је српске престонице био плато над Савом, на коме се данас уздиже Саборна црква. Двор, митрополија, црква, српска кафана, школа, пошта, штампарија, све се то било сабрало на ускоме простору од шанца који се спуштао где су данас степенице па до данашњега музеја принца Павла. На Сави је тада био сав живот и сва трговина и то је Кнеза Милоша привукло томе средишту, за које се веровало да ће и остати центар будуће престонице. Једне немачке новине од 1834 године а у једноме допису из Београда, чак пишу и помињу ту намеру, велећи: „Изван бедема Београда, крај Саве, много се сад зида. Кнез Милош хоће, као што се говори, нови Београд овде за своју резиденцију да оснује".

Но тада између горњег дела резиденције и Саве нису постојали ови данашњи камени степени, већ се слазило једном врло косом стрмени између куће пок. проте Вујића и Станимировића. Када се поводом смрти Кнеза Милоша сабрала у Београд сва породица Обреновића, била је ту и Перка Ба-

јићка. При одласку испратио је на лађу и сам Кнез Михаило, а при повратку с лађе он зажели да се пешке попне до Саборне цркве да би се лично уверио о тешкоћи саобраћаја између вароши и Саве. Том приликом он је наредио да се одмах праве данашње степенице и то о његовом трошку.

Центар се српске престонице из овога краја пренаша на Теразије тек са доласком на престо кнеза Александра Карађорђевића, а рећи ћемо којим поводом и зашто, пошто са две три речи објаснимо претходну историју Теразија. У Београд је довођена вода са Булбулдера и са Малог Мокрог Луга. Вода је та спровођена кроз зидане водоводе (ђеризе) од којих је онај први булбудерски ишао кроз Палилулу, Митрополитову башту, преко Скадарске улице на Чукур-чесму и Сака-чешму па ка граду. Други је ђериз ишао преко Макензијевог насеља, Цветног трга, поред Двора, Теразијама крај „Руског цара" па на делијску чесму (данашња зграда Академије наука) и „Грчку краљицу". На узвишенијим тачкама тих водова, Турци су подизали високе резервоаре (читаве куле) одакле се вода разводила лево и десно у споредније цеви, и те су се куле звале „теразије". Једне такве „теразије" биле су испред садањег хотела „Москва", друге где је сада кафана „Руски цар" и треће где је сада „Грчка краљица". Највеће су биле ове на Теразијама које се најпозније и задржале те отуд и дале своје име читавом крају вароши.

Та кула теразијска дуго је стајала, јер ваља знати да су Теразије све до тридесетих година прошлога века, биле пуст крај Београда. Шанац, који је ограђивао варош од „поља", водио је преко данашњег позоришног трга и ту се свршавала варош. Ван тога шанца било је поље и баре. Какве су то баруштине и ритине биле најбоље показује то, што су тридесетих година београђани ловили дивље пловке тамо где је сад Краљев двор. Тих истих година (наредба од 26 фебруара 1834) Кнез Милош је наредио да се барут држи далеко „ван вароши" на Батал-џамији и на Батал-џамији је, као месту врло удаљеном од вароши изношено и варошко ђубре, и то га је толико било да је полиција, због близине двора, 1861 године решила да почисти Батал-џамију и том приликом изнела отуд 170 кола ђубрета.

Када је четрдесетих година то место, где је сад двор, купио Стојан Симић с намером да га наспе и назида кућу, београђани су му се смејали и називали га будалом која расипа лако стечено благо.

Тих година је и Кнез Милош све ковače и казанџије иселио из вароши и силом их натерао да се населе „ван вароши", на празно поље на Теразијама. Сви су добили бесплатне плацеве но с тим да их заграде. Многи су тада били и кажњавани зато што нису пристали да приме плац те да се троше и заграде га.

Илија Чарапић (син Васе Чарапића) као полицајац у Београду, под влашћу полицај-директора Цветка Рајовића, имао је нарочиту задаћу да дели плацеве на Теразијама. Ко год је пристао да сагради, добио је плац, али тада многи ни на то нису пристајали.

Када је 1842 године ступио на престо Александар Карађорђевић, он није имао свога двора, јер су сви дотадањи конаци били својине Обреновића. Тога ради држава купи кућу на Теразијама коју је озидао Стојан Симић у бари, а коју је он лепо насуо. То је стари дворац који је после убиства Краља Александра Обреновића порушен. Симић када је продао држави ову, саградио је себи другу кућу, садање руско посланство.

Премештајем двора на Теразије, премешта се и центар престонице и почну се тамо градити угледније куће, али је то ипак ишло врло лагано и постепено, и још су увек ту била поља на којима су гомилама лежала воловска кола и стока. Чак 1856 године, један београђанин, који би хтео већ да се поноси Теразијама а не може, овако пише преко новина: „Шта су берлинске Липе" (Unter den Linden) па шта и сами славни париски „булевари" према положају наших „Теразија?" Докле толики варошки и страни свет под берлинским „Липама" а париским „Булеварима" најслађе часове одмора ужива и сећа их се докле је год жив, ми промичемо кроз наше „Теразије" овакве какве су

сад, гди се толика сељачка кола и волови по цео дан налазе. Та такој улици за љубав, Париз куће као градове руши и толике милионе издаје".

Овај љубитељ „Теразија" а човек који је видео „Унтер ден Линден" предлаже да се Теразије засаде, који је предлог тек много доцније, 1860 године прихваћен, те су тада засађени теразијски кестени.

Али и поред кестенова, које је и тада као и данас било тешко одржати, наше Теразије још нису личиле на „Унтер ден Линден", ако ни због чега другог, а оно зато што је у то доба још по Теразијама пландовала стока. Поводом тога „Видовдан" под 13 мајем 1861 године, овако цвили: „Заиста је жалосно погледати како су наши људи нехатни према добру и улепшавању саме своје вароши. Лане су по теразијској улици посађени кестени, с намером да се с једне стране улица улепша а с друге да временом имамо ту пријатну шетницу. При свему настојавању власти ипак је за ово годину дана више дрвета поломљено и пролетос су на њихова места друга посађена, па ево од то доба још ни пуна три месеца а већ видимо неколико дрва поломљених. А одкуда то? Због наше нехатости, због неуредног поступка са стоком. Научили смо се стоку пуштати да по улицама пландује, па од тог непристојног обичаја не можемо никако да се одвикнемо".

Но осем предлога да се Теразије засади кестеновима почело се у то доба и украшавање Те-

разија. Стара чесма, лула утурена у кулу, врло је ружила Теразије, и држава се носила мишљу да ту подигне нову чесму. „Српске новине" од 1 јула 1858, говорећи о старој чесми, веле: „Приметити имамо да је некада била реч и о томе као да ће само високо правитељство наше речену чесму изнова подићи с неким спомеником". Али та идеја оста неизведена, па је 1859 године, по своме повратку у Србију прихвати Кнез Милош који се реши да је о своме трошку дигне, а у славу повратка своје династије. И он положи темељ познатој теразијској чесми 18 јула 1859 године, а довр̀ши је 1860 године која је година и на чешми означена. (Ова је чешма касније при уређењу Теразија пренета у Топчидер и постављена крај топчидерске цркве).

Одмах те године, пошто је и чешма подигнута, отпочело је на Теразијама и наглије зидање, тако да је с пролећа 1861 године једновремено почело зидање 29 нових кућа и то 22 од тврдог и 7 од слабог материјала.

А када је 1862 године отпочело разоравање шанаца и спајање унутарње старе и спољне, будуће вароши, зидање је на Теразијама све више напредовало.

У то доба почиње се мислити и на украшавање Теразија. Тако априла месеца 1851 године, покреће „Војвођанка" питање о подизању споменика Доситеју па, како је већ у то доба говорено и о поди-

зању велелепне чешме на Теразијама, то тај лист предлаже да се на врх чешме подигне Доситејева статуа.

Једновремено са Доситејевим спомеником који ће красити Теразије, помишљало се тада и на споменик Карађорђу. „Шумадинка" је у своме 4 броју од 1857 године овако писала: „Први споменици на које Срби, нарочито у Србији, треба да мисле, то су Карађорђу и Доситију. Први је основао темељ државе, други је основао темељ књижевности".

Трговачка чаршија

Београдска трговачка чаршија заслужује своју нарочиту историју, и по њеним трговинско-политичким тежњама и по њеноме учешћу у јавноме животу и по физиономији коју она тако нагло мења.

Под трговачком чаршијом сматрала се данашња улица Краља Петра, која полази од Саборне цркве па иде Зереком до Дорћола. Та је улица доскора носила име дубровачке, раније трговачке улице а још раније звала се просто чаршија. У то доба, делила се она на три дела: Главна чаршија, Зерек и Дорћол.

У овоме чланчићу позабавићемо се Главном чаршијом која полази од Саборне цркве и иде до раскршћа Кнез Михаилове и Краља Петра улице.

Данас се у томе делу чаршије поносно дижу зграде ћир Михајла Павловића, газда Милана Павловића, Народна банка, основна школа и гвоздена кућа Бенциона Були, али та улица није била постидна ни пре пола века, па ни раније. Још тада су се у тој улици дизале поносне зграде, као Митрополија, Старо здање и Слога.

Но није то физиономија зграда која заслужује своју историју, већ физиономија саме чаршије, која је за неколико деценија претрпела невероватан преображај. Не може човек чисто веровати да је за тако мали број година изумрла готово цела чаршија и да данас у целом њеном најживљем делу нема ни једне старе фирме а ретко које или готово ни једно од имена са тих фирми да је још у животу.

Стога и хоћу да бацим један поглед на ту чаршију каква је она изгледала између педесетих и шесетих година прошлога века.

Хајде да заједно шетамо кроз тадању чаршију, те да се сећамо појединих фирми или, уколико их се ми не сећамо, да призовемо старе људе, који ће нам радо причати о тим старим, добрим временима.

Пођимо од данашње кафане „Знака питања", па хајдемо том страном, крај Народне Банке све до Спасићеве задужбине. (Палате Слоге). Кад тај ред свршимо, ми ћемо се опет вратити те почети од цркве па левом страном.

На самоме углу била је кућа чувенога Ећим-Томе. Ту се сад диже кућа масе Стефановића: до ње, и сад постоји онаква каква је била некад, кућа коју је себи сазидао и у њој живео знаменити Петар Ичко, а ту је била и прва српска пошта а затим основна школа.

Ено пређите и сад крај те куће и навирите у средњи прозор доњег спрата, па ћете видети како је у прагу рагастова усечена (а доцније попуњена)

рупа, кроз коју су се писма бацала, док је била пошта.

Старо здање зидао је Кнез Михаило четрдесетих година. На углу је била кафана код *Јелена,* па је као фирма постојао и јелен од бронзе на самом углу. Доцније кад је кнез Александар назидао зданије на пијаци (данашњу општину), па то било ново зданије, прозвала се кућа у Дубровачкој улици Старо зданије а још доцније Гранд хотел. У здању код „Јелена" даване су некада и позоришне представе а ту је била и „Илирска касина".

Од поште па до Старога здања био је зид. У Староме здању била је тад апотека код „Српског грба" коју су држала браћа Аца и Паја Јовановићи. Но то није најстарија београдска апотека. Старија је била Делинијева, која се најпре налазила на Дорћолу у Давичовом хану.

У сутерену Старога здања (где је мало доцније био Ј. Одавић) била је радња Браће Димитријевића болтације а до њих је држао кафану код „Репате звезде" Никола Тодоровић, отац редитеља Нар. Позоришта Саве Тодоровића, којега су због те фирме и прозвали „Никола Репача".

Од Здања је, као и данас, ишла улица (данас Грачаничка) а преко пута Здања на углу била је радња Манојла Стефановића и Николе Пејновића болтација, до њих одмах Васа терзија па онда Јован Живковић ћурчија, отац генерала Михаила Живковића (Гвозденог); до Живковића на углу,

где је сад Народна банка, био је чувени бакалин (прва деликатесна радња) Хаџи Димитрије Рошу, чија је кћер мајка Главинића бив. председника општине. Тај ред прекида опет улица (данашња Цар Лазарева) па онда преко пута на углу био је Капра бакалин, па Браћа Каснар, продавци играчака, до њих Сава Шоповић болтација а до њега Карађорђева кућа (Слога) у којој је била радња са турским еспапом Ламбре Папа-Ђорђа а за њом галантериста Димитрије Лазаревић, отац пок. др. Радмила Лазаревића и на углу банкарска радња „Молеровић и Фичо".

Е хајде сад опет да се вратимо Саборној цркви. Тога се сви још добро сећате да је до цркве где је сад основна школа, било београдско читалиште које је основано четрдесет шесте године. У дућанима који су били под самим читалиштем био је Русо сараф, па до њега Рига берберин, отац Влајка Димитријевића познијег сопственика купатила. После плота који је од читалишта водио, био је сокачић који води на Калемегдан (продужење Грачаничке улице). У сокачићу била је књиговезачка радња Винклерова, код којега је становао и умро 1847 год. Јоаким Вујић. Онда агентура за нирнбершки еспап Соларовића (стрица генерала Соларовића) до њега Ж. Ђорђевић болтација, отац др. Воје Ђорђевића, до њега Никаруши који је држао радњу са ситницама, играчкама и нирнбершким еспапом, па до њега Ђорђе Белкић, дед покојног глумца Ђорђа Белкића.

У истом дућану, где је био Белкић, били су мало доцније Карабиберовић и Свилокосић. До њих је био Миша Арсенијевић који је најдуже у тој чаршији сачувао своју фирму. Па онда долази Луча бакалин (отац др. Демостена Николајевића), а до њега Луча ћурчија (отац пок. Ђене и Мите Бимбића) па онда Настас Вујић (брат Косте Вујића проф.) и Јоца Живковић болтаџија.

Ма да сам вероватно кога и заборавио, тек тако је изгледао тај део чаршије тада. А колико се данас изменило! Прођите па прочитајте данашње фирме.

Оно што је карактеристично то је да је тих година већина фирми српских. По броју су јаки и Цинцари, а Јеврејин и Шваба, свега по један.

Да вам кажем још неке ситнице из те чаршије. Кирије су дућанске, богами, још тада биле од 10 до 15 дуката што је сразмерно врло велика кирија и према данашњим. То је само знак да је трговина у томе делу чаршије била пре осамдесет година јача и живља но данас. Уосталом стари трговци из те чаршије причају да нису затварали радње без 200 дуката пазара.

Шта ли ће од данашње чаршије затећи хроничар који кроз осамдесет година, овако као ја данас, прошета њоме?

Зерек

Другу половину београдске трговачке чаршије чини *Зерек*. Зереком се звала данашња улица Краља Петра од раскршћа са Узун-Мирковом улицом па на ниже све до Душанове улице. То је најцентралнији део и најживља улица старога Београда. Док је у ономе делу ка Саборној цркви, који се звао Главна чаршија, било и гросиста и великих радњи и магацина, дотле су се на Зереку сабрале све занатлије и радње на деталь. Па и по самим носиоцима фирми било је извесне разлике између Главне чаршије и Зерека. Док у Главној чаршији преовлађује потпуно хришћански елеменат — Срби и Цинцари — док се у тој чаршији налази свега један нехришћанин, Русо сараф, дотле је Зерек мешавина свих вера и свих раса: Срба, Цинцара, Турака, Јевреја, Јермена и бошњака муслимана ако ове треба издвојити као засебан елеменат.

Уосталом, Зерек је и најстарије београдско насеље. Сви Турци, ерлије, ту су имали своје куће сакривене у дубоке баште. Сем њих, а испод Душанове улице па све до Јалије била је позната је-

врејска махала. Једва по који цинцарин староседелац ако је ту раније имао кућу. Тек од одласка Турака из Београда почели су и Срби и Цинцари (а нарочито ови последњи) да откупљују турска имања и да насељавају Зерек.

Зерек је турска или још вероватније арапска реч. По једноме тумачењу, које је и у литератури забележено, та реч значи: мудар, паметан, трезвен, бистар. Она се као придев додаје имену човека кога цене као мудра и паметна. Тако ће рећи: Зејрек-Махмуд, Зејрек-Исмаил и т. д. То тумачење претпоставља да је у томе крају Београда становао некада какав зејрек и био толико популаран да је своје име прострo на цео крај.

Ово ми тумачење изгледа и произвољно и неозбиљно. Мени није познат пример да су Турци по личним особинама (придеву) некога човека давали имена месту; они су га давали само по личноме имену (као и ми: Петровац, Михаиловац, Александровац). Зејрек је вероватно термин који обележава извесан облик или формацију тла. Интересантно је да и у Цариграду постоји махала која се зове Зејрек и да и она почива на падини као и наш Зерек. Постоји и у Малој Азији место које се зове Зерек. Изгледа врло вероватно да су становници тога места у Азији населили ону махалу у Цариграду, када су га Турци освојили и изабрали себи сличан терен какав је онај у њиховоме граду. Тако је исто могуће да су ти Зеречани из Цари-

града дошли затим у освојени Београд и истоветноме терену дали име Зерек.

По томе имену названа је и џамија, која је у томе крају постојала, Зејрек-џамијом иако је она за турске владавине имала званично име Бајрак-џамија. Та џамија и под тим именом и данас постоји и служи Алаху.

Покушаћемо овде да реконструишемо Зерек шесетих година прошлога века како би се стекла што боља слика тога интересантнога краја наше престонице.

Када станете на раскршће Узун-Миркове и Краља Петра улице, леђима окренути Сави а лицем Дунаву, онда је с ваше десне стране био овај ред радња и дућана у то доба:

На самоме углу била је радња чувеног Јована Папа-Наска бакалина. До Папа-Наска била је знаменита фирма Браћа М. Боди коју је основао ћир Гуша Боди, чија је породица и данас још врло пространа и угледна. Ма колико човек тога доба, ћир Гуша је полагао јако на просвећеност и васпитао је своју децу тако да му је кћерка Анка, која се удала за Светомира Николајевића тадањег младог професора Велике школе, била једна од најотменијих и најобразованијих дама у Београду.

До газда Гуше био је неки терзија чијег се имена ни ја ни старији од мене не могу да сете. До тога терзије била је радња Јове Кујунџића, оца Јанићија Кујунџића, који је доцније, у доба када

је та манија настала, променио своје име и назвао се Милан Кујунџић а по називу једне збирке својих песама, додао својем имену и презимену још и надимак „Абердар". Милан Кујунџић Абердар био је један од најагилнијих и најодушевљенијих учесника омладинскога покрета, професор Велике школе, председник Народне скупштине и министар просвете. Био је шурак научника Стојана Новаковића.

До Јове Кујунџића била је радња Јозе Тенешџије који је трговао са цариградским еспапом. До Јозе Тенешџије био је Тефа бакалин, па онда Г. и Г. Нуша. Један од ортака ове фирме био је Кир Герас, онај којега је Стеван Сремац овековечио у својој причи истога имена. До Г. и Г. Нуше била је радња Антонија Симића, затим један мухамеданац који је држао бошњачку робу и до њега газда Марко Митровић са цариградском робом. До газда Марка била је једна турска кафана. Ту је било тада и једно сокаче.

Одмах после сокачета била је радња газда Пешикина. Та породица и данас још има живих чланова у Београду. До Пешике је била ситничарска радња Мацлијаха Були а до Булиа колонијална радња Димитрија Кумануди, оца Косте Куманудија професора универзитета, министра и претседника Народне скупштине. До Куманудија држали су радњу неки бошњаци, браћа која су продавала босанску робу. До бошњака била је угледна радња

синова Бајрама Махмуда а до њих Пешикине магазе. До Пешикиних магаза била је радња Маце пекарке а до ње Мате Клозера. До Мате Клозера била је дуванџиница Стојана Данчевића а до ове апотека Делинијева. До апотеке је био чувени Давичов хан а затим дућан Николе Џанге који је држао Никола Кики. На углу, на данашњој Душановој улици, кафана Тала Стефановића, краће звана Талетова кафана које име и данас носи. Тале Стефановић је отац публицисте и књижевника Пере Талетовог.

Са Талетовом кафаном завршава се десна страна Зерека од Узун-Миркове до Душанове улице.

Леву страну Зерека, када се пође од данашње Узун-Миркове улице, почиње ћир Никола Шонда (отац фабриканта чоколаде и банкара Михаила Шонде) а до овога Дангало памуклијаш, отац познијега п-пуковника Косте Наумовића-Дангала. До Дангала је била трговина Мате Јовановића, једина на Зереку која је имала фирму на европски начин. Та фирма је гласила: „Трговина Мате Јовановића код пастирке". До Мате је био познати Фича јорганџија а до овога читав низ, четири или пет, памуклијаша где се по цео дан на ћепенку дрндала вуна. Иза ових памуклијаша био је сокачић а преко сокачића бакалница Думе Јане, оца познатога београдског судије Ђорђа Јане. До Думе је био чича Васиљко папуџија а до овога Андреја берберин.

До берберина је била кућа ћир-Ничина а одмах до ње знаменити Пеливан, претеча свих данашњих Пеливановића који су се толико размножили по Београду. До Пеливана је била Хоџина кафана а затим пространа пољана на којој је била и џамија, ова која се и данас одржала.

Испод пољане на даљој стрмини Зерека ка Дорћолу, био је најпре Тоне пиљар а до њега кућа Стојана Данчевића, па онда магаза Петра Џехане и до ње дућан Петра Ђеме који је имао два сина, једног познијег апотекара и другога Васу, даровитог боема који је умео писати доста углађене стихове те је испуњавао дуги низ година ступце свих хумористичних листова.

До Ђеминога дућана биле су магазе Маце Дукине а до ових Нестор Калупџија. До Нестора Калупџије, знаменита Ђозина кафана а одмах до ње Милутинова кафана. Иза ове друге кафане био је мали сокак а преко сокака опет кафана Јована Дере. До те кафане био је Благоје бакалин а до њега Димитрије бурегџија. Иза ове бурегџинице па све доле до Душанове улице, био је читав низ телалница.

Доле, у Душановој улици биле су касапнице и рибарнице.

Ето такав је изгледао тадањи Зерек, сав у ћепенцима и са ниским кућицама чији се кров руком могао дотаћи. Било је и неколико двоспратних али турских кућа; једина двоспратна циглом зидана,

прописне висине и за данашње доба, била је кућа Димитрија Кумануди. Интересантно је да су прва два дућана на врху Зерека с леве стране, које су држали Јован Папа-Наско и Михаило Шонда били остаци старе дубровачке чаршије и зидани сасвим по дубровачком начину, каменом са засвођеним вратима. Ти су дућани дуго трајали и тек их је после светског рата збрисала нова модерна грађевина која се на томе месту подигла.

Данас се Зерек, поневши ново име улице Краља Петра, преобразио и по њему се поносито узносе четвороспратне грађевине — али у њему нема више онога живота и онога шаренила какво је било половином прошлога века.

Савска алеја

Било би то једно од најлепших шеталишта београдских. Замислите равну и широку алеју, засађену столетним храстовима а крај једне од великих река београдских. Ја мислим на ону алеју на топчидерском друму, која од монополске фабрике води до Господарске механе. Да то буде шеталиште сметају му неколико ситних недостатака; велика количина прашине, чађ из фабрика које су се начетиле левом и десном страном друма и ројеви маларијом отровних комараца који се легу у барама што се повремено јављају десном страном друма.

Па ипак није без интереса прошетати том алејом. Хајде да сиђемо с трамваја код Господарске механе, па корак по корак, сећајући се прошлости и полупрошлости свакога оног места, да прошетамо све до монопола.

Ви се, београђани, сви сећате оне новинарске забаве на Ади Циганлији, када сте хиљадама очекивали на обали Саве да уз обалу пристане лађица, која је саобраћала између Аде и десне обале. Е ту, где је тад пристајала лађица, баш на утоку Топчидерске реке у Саву, постојала је

тада једна старинска, пространа кућа а преко пута ове, преко друма који води у Топчидер, механа која је истина обновљена али која и сад носи свој стари назив „Господарска механа".

Тридесетих и четрдесетих година прошлога века ту је била важна извозна тачка, скела, са које су се извозиле свиње преко Саве. Јер ваља знати да се тада, за време Турака, нису смеле ни да уводе свиње у варош. Стога је раније од ових година, за време пуне турске власти, скела за извоз њихов била још даље, чак у Оструж ници, као што је дунавска скела била у Вишњици, где је била прва државна служба Илији Гарашанину.

Према томе, чим је ту била скела, морала је бити и царинарница. Та царинарница је била у оној старој кући која и сад постоји уз Господарску механу. И механу и царинарницу народ је назидао кулуком, по наредби господар-Јована Обреновића. А тако исто и онај велики магацин на обали у који се стоваривала со која се дереглијама довлачила из Влашке и Ердеља. Ова скела и царинарница укинути су и придодати београдској царинарници указом од 31 марта 1865 године.

Ту на утоку Топчидерске реке у Саву, где је та солара, пристао је 1859 године 25 јануара пароброд „Атина" који је довезао кнежеве, Милоша и Михаила, када је Милош Светоандрејевском скупштином враћен на престо. Одатле су кнежеви о-

тишли друмом па Савамалом и Варош-капијом у Саборну цркву а затим Теразијама у Двор.

Ето тако, само место од којега ћемо поћи у шетњу, па већ има неколико занимљивости које треба забележити и којих се требало сетити. А чим један корак пођемо, наићи ћемо на нова сећања и нове успомене. Одмах од Господарске механе, чим се прође Ђорићева фабрика боја, налази се Бајлонов млин. А пре млина била је ту воденица и то је била, ако се ко још тога сећа, „бившина воденица" или како се званично звала „Књажевско-парни млин".

Некад је ту била воденица Кнеза Александра Карађорђевића, па кад њега збацише са престола и настаде нова влада Обреновића, онда као што то већ код нас бива, нико да помене име Карађорђевића. До душе бивало је и много денунцирања што је такву обазривост правдало, али се у том погледу тако далеко ишло да ни два пријатеља нису, у међусобном разговору, смела да помену име Карађорђево. Стога су варошани о тој воденици увек говорили: „воденица бившега кнеза" како би само избегли да помену име. Сељаци из околине београдске то су још више упростили, те је назвали „бившина воденица".

Од „бившине воденице" па све до монопола нижу се фабрика до фабрике, тако да је ово најстарији фабрички крај Београда. Тај низ фабрика пресеца пољана под Топчидерским брдом, која се

зове Сењак (а тако се зове и трамвајска станица, па сад и читаво оно насеље које се тамо нагло подигло). Београђани су своја сена све до 1857 године држали на Калимегдану, на оном крају према Великој цркви, где је данас најживље шеталиште, а те године им изгореше сена те се преместише на ово место које се сад зове Сењак. Ова је пољаница била пре половине прошлога века и важна саобраћајна тачка. Јер друм, који је од Шапца слазио у Београд, није тада од Остружнице ишао Макишем, као данас, него је ишао на Железник и Жарково, па је прелазио Топчидерску реку преко Цареве Ћуприје и онда се пео на брдо, кроз данашње винограде, па слазио овде, код Сењака.

Од Сењака до Монопола, само је неколико корака, колико траје размак између две трамвајске станице. А ту код Монопола је доскора била трошаринска станица, ћерам, једна од најприноснијих станица од оних које су опасале Београд и једна од станица на коју су се Београђани вероватно највише љутили јер им је била некако под самим носем.

У осталом то трошаринско насиље трпили су и наши дедови и прадедови, па кад су они, морамо и ми. Многом можда београђанину није ни познато да је трошарина у Београду постојала још пре сто и толико година. Још 1792, кад су Аустријанци предали понова београдски пашалук Турцима,

утврдили су кнезови са Бећир-пашом и писмено колико и како да се наплаћује трошарина. По томе писменом ако се у варош унесе намирница потребна за исхрану „фукаре" (мед, масло, лој, сир, пастрма, брашно, пшеница, кукуруз, коже, дивљач, говече, овца, јаја, кокош и т. д.) плаћало се по пет пара од товара. Ако се увезу кола дрва, давало се једно дрво, од кола сена мало сена а тако исто од ћумура остављало се мало ћумура. А на вино и ракију плаћало се десет пара по бурету.

Доцније, за време дахија, та је трошарина пооштрена, те је наплаћивано на. пр. од коже 2 паре од оке, од оке воска 4 паре, а од намирница узимано је и у новцу и у натури.

Трошарину је ову укинуо Кнез Милош 1837 год. и не сањајући да ће је једнога дана београдска општина опет завести, и то је завести тако да наплаћује чак и на оне артикле које су Турци сиротиње пропуштали. Кнез Милош, укидајући трошарину вели у мотивацији да не налази за право да се овај намет наплаћује „на оне предмете који у нашој земљи произилазе и троше се".

Тако данас не мисле наши општинари.

Шести април

Историја Београда у полупрошлости, управо кроз цео деветнаести век, пуна је знаменитих дана. Али два су значајна датума која се истичу изнад осталих својом историјском замашношћу: то су 30 новембар 1806 године, када је Карађорђева голорука раја освојила београдску тврђаву, и 6 април 1867 године када је тај исти београдски град, са осталима, предат Србима и Кнез-Михаило свечано му примио кључеве.

Први догађај само као факат сачуван нам је за историју али како од другога нисмо премного удаљени, право је да покољењима која иду за нама сачувамо сем историјских и друга сећања која су још, старијој генерацији, жива у памети.

Предаја је, са великим свечаностима, извршена на Калимегдану пре подне 6 априла а на месту где је и данас сачувана хумка са десне стране главне стазе. На томе месту била је подигнута трибина на којој ће Кнез Михаило примити кључеве.

Већ израније отпочеле су припреме за овај велики дан. Подигнуте су биле капије на све стране Београда. Сама општина подигла је четири капије, једну на Сави, другу на развалинама Сава-капије, трећу на развалинама Стамбол-капије, код

Позоришта, и четврту код конака. Осим општине, подигао је и болтаџијски еснаф једну капију код Гушанца, на раскршћу а магазаџијски две, једну код Антулине куће и једну у Савској чаршији.

Сам чин предаје обављен је у 10 часова пре подне, али је већ пре тога силан свет прекрилио улице. Нарочито је много света дошло из Земуна, Панчева и околних села. Свет се тискао по улицама, напунио прозоре а пео се и по крововима. Тада се баш градила данашња кафана „Српска круна" и скеле су послужиле свету те су крчале под теретом, а на бедемима градским испела се маса була из турских харема да посматра ову за њих тужну свечаност.

Тачно у 10 часова зачу се турска војна музика из града и појави се један батаљон турске војске који се упути на Калимегдан и построји код трибине, а у исто време чу се са Стамбол-капије и српска музика која је интонирала марш „Дрино водо хладна". Она је ишла пред српским батаљоном који је такође дошао на Калимегдан и постројио се код трибине, према турском батаљону. Официри турски, који нису били у строју, стали су на лево крило свога батаљона и српски, који нису били у строју на десно, тако да су једни према другима били.

Осем ових, још се један српски батаљон постројио од Калимегдана ка Стамбол-капији, одржавајући шпалир путем којим ће Кнез проћи.

Тачно у 10 и 15 минута, појави се кнежева гарда и он лично, праћен претседником министарства и целом владом, председником савета и осталим великодостојницима. У исто време, али тако да је био већ пре кнеза на трибини, појавио се и паша из града праћен генералитетом.

Чим је Кнез стигао и попео се на трибину, заузеше сви своја места. Десно од кнеза био је митрополит, министри, председник савета, страни консули, саветници и више чиновништво; лево паша са генералитетом као и наш министар војни са кнежевим и својим ађутантима.

Око трибине притисла је простор маса грађанства.

Чим је све било у реду, паша извади из свилене кесе царски ферман, пољуби га и наслони на чело, па предаде једном вишем чиновнику који га на глас прочита а затим у српском преводу прочита то исто Дим. Јоксић, кнежев секретар. Одмах по прочитању фермана, избачен је са града 21 топ а музике засвирале, најпре турска а затим српска, свака свој поздрав. У исто доба на граду се узнесе најпре турски а затим српски барјак и њихово узношење поздрави понова двадесет и један топовски метак.

За време, док топови одају почаст заставама турској и српској, прилази паша кнезу и на малом

од црвене свиле јастучићу, предаје му кључеве градске, које кнез, очевидно потресен, прима и предаје их министру војном.

Затим кнез слази на трибине и пролази крај турског батаљона, поздравља војнике, желећи им срећан растанак и да истрају у верности своме цару.

И сад настаје најсвечанији тренутак: свечан улазак у већ примљени град. Доводе се коњи и најпре се кнез пење на великога једнога белца, за њим паша, министар војни и њихове пратње.

Свечан улазак био је овим редом: напред на двадесет метара, јахали су кнежев и пашин ађутант; затим сам кнез а одмах за њим паша и министар војни и онда штабни официри у два реда. За штабовима у једном низу фијакера конзули, министри и саветници. Са једне и друге стране ове процесије иду пешке, одржавајући шпалир, српски и турски официри.

Ушав тако у град, кнез се уставио пред пашиним конаком, где је паша одмах сјахао и дочекао кнеза. Ушли су сви у конак где је било послужење а дотле су већ стигле и музике са Калимегдана те наизменце свирале.

По послужењу у пашином конаку, кнез је сео на фијакер и вратио се у двор поздрављан успут бурним клицањем народа.

Тога дана после подне, паша је наредио те је турска музика изашла на Калимегдан и свирала

је да се весели народ а српска је музика свирала у касарни војсци. На Калимегдану је била маса света, па су грађани чак, уз свирку турске војне музике, повели и коло.

Увече је Београд сав био осветљен кандилима, лучем и бурадима од катрана. Певачка друштва: београдско, панчевачко и земунско, са сто педесет буктиња кренули су у бакљаду и пред двором клицали кнезу и певали наизменце.

Ваља знати да Турци нису истог дана напустили град. По споразуму они су се у току месеца априла имали постепено иселити. Последњи остаци турских чета отишли су тек 24 априла.

Народ је био врло нестрпљив да Турци оду јер је свако желео да што пре уђе у град који је кроз читав прошли век задавао толики страх грађанима престонице.

Око 20 априла доносе београдски листови ову пријатну вест: „Чујемо да ће на Ђурђев-дан, као на дан одласка последње чете Турака из града овдашњег, 5000 Срба и Српкиња у граду одиграти српске игре. Коло ће можда прво по величини бити у свету".

Међутим последња чета није отишла на Ђурђев-дан већ сутрадан. Тај је растанак такође званично обављен јер је са том четом отишао и Али-Риза паша.

Још, у 8 часова ујутру ушла је најпре наша чета у град и онда је распоређена стража која је

сменила турске стражаре. Затим се постројила турска чета и кренула ка Сави, одакле ће Дунавом отпутовати. На Сави је сем наших званичних преставника, било и врло много света а наша музика је, при поласку лађе, свирала опроштајне маршеве. Чим је лађа измакла од обале са града су припуцали српски топови у знак опроштаја.

Тако је завршен тај историски чин, а сутрадан донеле су новине ово: „Тако дакле, свршисмо коначно растанак наш с Турцима на данашњем памети достојном дану на ком у целој Србији више ни једног Турчина нема".

Поете су тад пролиле силне песме, у којима веле:

„Нека из свег грла
Пева сад Србија
Јер са турског ждрла
Топ на њу не зија!" и т. д.

Чим је и последња чета отишла, нагрнула је светина у град да види и да га разгледа. А како је тада у граду изгледало, ево како савременик у тадањим новинама описује: „Болница задаје још из далека такав смрад да јој се човек приближити не може. Путеви јадни, ненасути шљунком; код неких капија и у шанцу код Небојшине куле устојала вода са шкодљивим испарењем, коју би треба испустити; десно од куле до неке капије стоји ћубре ваљда од 20 година које тако удара да су пролазећи људи трчали покрај њега да за-

дају не удишу. Можда би добро било ово ђубре у Дунав бацити. Коју год зграду отвориш из сваке ти на сусрет дође смрад, једном речи ова се здања морају сва кречити и орибати, ако желимо да нам се војска не поболи. Кад се сиђе у доњи град, онда удари у главу испарење неке траве „помоћнице" која ваља да се сва из корена истреби, место ње може богме и детелина растити, чесме мораће се очистити, почем вода није за пиће а две су шкодљиве већ затворене. Паса има још довољно те гладни лају и тумарају"...

Имао је још један чин да се обави те да град постане потпуно српски, и тај је чин обављен у недељу 30 априла. Тога дана, после службе божје, кренуо је из цркве митрополит са целим свештенством и литијом, у град. Певајући црквене песме, митрополит је обишао цео град, пошкропио га и посветио свако место.

Као епилог растанку турском са београдским градом долази још и пролазак Султанов крај његових зидина. У лето 1867 године, враћао се Абдул-Азис из Париза, где је био у посети цару Наполеону III. Прошао је нарочито Дунавом у жељи да види Београд. Јула 22 у шест и по сати пред вече, појавио се од Земуна, пароброд „Сечењи" а за њим пароброд „Престолонаследник Рудолф". На првом пароброду био је Султан Азис а на другом принц Изедин са Фуад-пашом. Чим су лађе приспеле код утоке Саве, почеле су крај бедема градских врло

лагано да плове. Султан је стајао на крову лађе, опкољен аустријским генералима и својим великодостојницима. Са бедема градских поздрављала је Султана српска војска.

Тек су лађе минуле град а настаде на Дунаву ужасна олуја каква се одавна не памти да је била. Абдул-Азис сиђе у кабине и повуче се сам у своје одељење или преплашен буром или савладан утисцима.

Београдски ханови

Ханови као установе где одседају путници, ма да носе турско име, нису установе које су нам донели Турци. Они су је затекли на Балкану, јер ханови се помињу још у средњем веку ако не и раније. За знаменити Куршумли-хан у Скопљу, који још и данас постоји, руски писац Јастребов мисли да је још за доба Цара Јустинијана. Уосталом, ханови се помињу и у Душановом законику у коме су прописане дужности *стањанина* (ханџије) према путнику.

Ханове описују и сви старији путописци по Балканском Полуострву. Један од најстаријих описа је онај свештеника Стевана Герлаха, који прати на путу за Цариград царскога посланика Давида Унгнада 1573 године. Герлах у своме путопису задржава се баш на београдским хановима и вели да у Београду има четири или пет камених караван-сераја од којих је особито леп Мехмед-пашин који се састоји од три одељења. „У првом је леп и дуг безистен и дворана трговачка која има с обе стране дућане; друго одељење има у два ката много собица где станују страни трговци који овамо

доносе и продају свакојаку робу. Треће одељење састоји се од великог дворишта и велике коњушнице".

Чешки племић Вацлав Будавец, који је 1577 године пратио аустријскога посланика Хинцендорфа у Цариград, описује један цариградски хан (Караван-серај) који је турска влада ставила на расположење аустријском посланику. „Био је у правом Стамболу — вели у опису Будовец — на Костантинову тргу; међутим су остали посланици становали у Галати, преко Златног Рога. Споља је изгледао (хан) као некакав градић. С улице су при земљи били занатлијски дућани и радионице. На вратима је стајала стража, један чауш и четири јаничара. Кад се уђе на врата ступало се у пространу четвороугласту авлију, рђаво калдрмисану. При земљи се свуд у около налазили на свод арови за сто и више коња. На првом боју од авлије се налазио леп трем с многобројним стубовима и могло се по том трему првим бојем обићи око целе авлије. Из тога се трема улазило у четвртасте собе које су све биле широке и дугачке по двадесет стопа. Светлост је у те собице долазила или с улице или из трема кроз окна риф висока. Изнад сваке собице било је на крову оловом покривено кубе и покрај њега висок оџак. Насред авлије је била чешма. Зграда је сва била сазидана од тесаног неокреченог камена и дувари су сви готово били од дима почађали. Чистоте у тој згради није било никакве. По собама су ходали миши, пацови, ласице, гуштери, скорпије

и друге многе ситније животиње. Посланик Хинцендорф је једном нашао у својој постељи змију те је пресекао сабљом".

Разуме се да ханови у мањим градовима, у провинцији, нису ни приближно тако велики и богати као ови у престоници.

Један путник из аустријске мисије 1719, овако описује један хан у Белој Паланци на Нишави: „Спроћу Паланке, на другој страни, има једна лепа механа коју Турци зову хан или Караван-серај. Оваквих ханова има много у Турској. У њима се може да преноћи забадава а Турци их граде и за севап. Зграде су ове доста велике, мало су дуже него што су широке и зидане су од камена и покривене бакром и оловом. Унутра је велика, празна просторија без икаквих соба, сем ако се не би саградио какав собичак, кад се зна да ће какав паша да сврати ту на конак. У средини хана ложила се ватра, око које путници простру своје сицаде које носе у теркијама и ту спавају. Са стране, поред дувара од хана, привезана је путничка стока која је обграђена једним ниским зидом тако да преко овога зида виде и путници своју стоку и стока њих. Ови ханови нису никад без лепе бунарске воде ако нема чешме за пиће и за умивање".

Ханова је тих било и по селима и друмовима који су се подизали на местима где је путник морао да конакује. Један такав сеоски хан описује наш Стојан Новаковић, који је 1886 године путовао у

Скопље те морао коначити у Биљач-хану. Новаковић у својим белешкама вели: „Први хан на који смо од наше границе наишли, био је на једно десет километара од наше границе близу Бујановаца и Левога Села, на станицама Мораве и Моравице. Али, како се ту беше тада градио и монтирао мост на Морави, хан је већ био изгубио своје првашње обличје, јер су се уза'ње показивале бараке грађене за железничке раденике. Других десет километара даље налазио се други хан, усред пустог места, на вису, празан и без игде икога у својој четвртастој огради, са нешто сухоте унутра. У њему запалисмо цигаре и пођосмо даље па прешавши висове који тај хан од Биљача растављају и који су сви голи наги, као сва места украј путова по Турској, дођемо ка Биљачу. Ево дакле, како изгледа хан Биљач који нам се чини као тип тих грађевина и као једна од понајвећих:

Главно је у хана зидом ограђена авлија већега простора. Авлија Биљач-хана хватаће четвороостран простор од близу 50—60 метара, ограђен зидом два до три метра високим, са великом капијом. У тој обзиданој авлији у углу северноме налази се кућа на глагољ, уза сам зид авлије, спојена с њиме. Горњи, овде западни део форме Г чини пространа пуна дима кујна са бађом и огњиштем, без оџака. До кујне, с прозорима окренутим југу, има доста пространа соба са плеханом пећи и пространим, повисоким, преко целе ширине собе

креветом, као по нашим старим механама. Тај је кревет хватао трећину собе. Стола ни столице нису имали, већ око ватре нешто троногих столица. И соба се страховито пушила. По кревету су прострте биле асуре и више ништа. На њих смо ми простирали своје ћилимче и извадили из кола и поделили са својим пратиоцима и сапутницима што је било за јело. У хану као да се не могаше ништа добити, или може бити каткад меса, јер су се виделе неке овчије коже. Над ватром, о веригама, висио је котао с водом из којега су пунили џезве за црну кафу. Испред собе и кујне је стрехом наткриљен поширн ходник на дирецима. Дужа линија од глагоља били су харови, дужи него предња одељења, као што је и усправна линија од Г. У хану и уз хан друго ништа није било. Иза хана видело се да се полагало сено. У авлију се утерују кола, угони стока и т. д. Чесма је покрај хана и покрај пута. Ето какав је оригиналан тип хана".

Ово неколико навода из појединих путописаца дају доста јасну слику како су изгледали ханови, те можемо себи претставити и старе београдске ханове. Сем Герлаха, скоро век доцније помиње београдске ханове и турски путописац Евлија Челебија (1661 г.). Он их чак и поименце набраја. „Има шест караван-сераја — вели Челебија описујући Београд. Караван серај Соколи Мехмед-паше је као каква тврђава с гвозденом капијом. У њему има сто и шесет одаклија, на два спрата је одељење

за хареме, штала за коње и штала за камиле. Чувари овог караван-сераја сваке вечери ударају у бубњеве и затим затварају капију. Изнад капије стоји овакав натпис: „У овај караван-серај може доћи на конак сваки путник". У доњој је тврђави караван-серај Сулејман-хан, који је такође оловом покривен и има гвоздену капију. Имарет-хан је вакуф и задужбина Јахја Мехмед-паше. У овоме хану човек остане месец дана и ништа не плати, него се само помоли Богу за осниваоца и одлази".

Евлија Челебија вели у своме опису да у Београду, сем поменутих, има још и двадесет и један трговачки хан, од којих су чувени: Нови хан, Безистен хан, Араста хан, Шехмадин хан, Чукур хан, Селави хан и Пазар-јери хан.

Све те ханове из седамдесетога века збрисали су дуготрајни ратови и завојевања која су имала јакога утицаја на формирање Београда, будуће престонице. Јача насеља Цинцара у почетку прошлога века и предузимљивост ових, учинили су да ханови престану бити монополом Турака као што је то у ранијој прошлости, те почетком прошлога века, цинцари као ханџије не само да се такмиче са Турцима, већ и преотимају маха у чаршији.

Ханови у београдској чаршији били су необично важни трговачки центри. Ту су се збирали трговци из чаршије да свршавају своје трговачке послове, ту су се сретали са путницима и упознавали са њима, чули од њих што и поручили по

њима гдешто том и том трговцу у тој и тој вароши; ту су трговци дочекивали пошту или еспап који су им кириџије донеле из далеких места. У хановима су се вршиле трговачке исплате и наплате; ту се размењивао страни новац за домаћи и домаћи за страни; ту су падали каравани са товарима и одатле се кретали у далеке градове и, најзад, ту у хановима расправљала се и шира, нелокална политика, јер је по где који кириџија или путник приспео из Једрена или Сереза, донео важну вест, коју је он чуо од кириџије или путника који је тамо из Цариграда стигао.

Београдски су ханови лежали у средини или бар у непосредној близини главне чаршије, јер је чаршија та која је с њима одржавала везе. Сви су ханови били мање више истога типа и физиономије, са свима оним одликама које смо запазили у наведеним описима средњовековних и познијих ханова. Пространо двориште је било најважнији део хана, јер су ту стизали каравани, ту растоваривали и ту товарили еспап. На средини тога дворишта, или где у крају, налазио се бунар или чесма и пред овом камени валов где се појила стока. У другом ћошку дворишта огромно буњиште шталског ђубрета на коме ханџија исхрањује своју живину. То двориште опкољава са све четири стране двоспратна зграда у којој је најглавнији део, који иде под целом зградом, ађр (штала) а само крај капије је и мала кафаница искићена дезвама где се за путнике и њихове посе-

тиоце пече кафа. На горњем спрату који је цео опасан дрвеним чардаком, нижу се ћелије једна до друге. То су собе где одседају путници кириџије. У свакој тој соби сав намештај је једна пространа асура по поду и ибрик и леген иза врата. У собе се улази са чардака, кроз ниска врата која су засвођена и оперважена тесаним каменом. Крај врата је мала рупа која претставља прозор и на којој је обично гвоздена или дрвена решетка.

Од београдских ханова прве половине прошлога века били су најзнатнији, по живости саобраћаја, они у близини главне чаршије. Највише их се тада сабрало у близини Мезулане а Мезулана је била онде где је данас кућа Марка Стојановића на Калимегдану. Мезулана је поштанска штала где државна пошта мења коње, одакле полази и где стиже.

Сасвим је разумљиво што су се и ханови устројили ту, у близини те једине државне саобраћајне установе. Тако су, непосредно уз Мезулану, била два важна хана: *Даутов и Топал-Насков хан,* од којих је први био турски а други хришћански.

Ту у близини, до угла данашње Кнез Михаилове и Краља Петра улице, преко пута „Слоге", био је цинцарски хан који је држао неки Поливака из Водена, те се по њему звао *Поливакин хан.* А у близини овога хана, на месту где је данас Првостепени суд, био је *Крстићев хан,* који се сматрао више као српски хан.

Много пре Поливакиног хана, још у самоме почетку деветнаестога века, као цинцарски хан важио је онај који је био на месту где је затим сазидано „Здање", данашња железничка дирекција. Тај се хан и звао „Цинцар-хан" и врло је вероватно да је то био један од најстаријих ханова београдских, један можда од оних који је затекао Евлија Челебија у седамнаестом веку.

Недалеко од Мезулане и од главне чаршије био је и Турски хан, у данашњој Васиној улици, одмах до Универзитета. На његовим развалинама назидан је данас хотел „Империјал". А било је и удаљенијих ханова.

Мала пијаца, тамо где је данас велика зграда Београдске задруге, била је од увек центар босанске трговине, јер је ту доспевао у престоницу друм којим се из Босне стизало. У томе центру биле је два хана: *Ковачев* и *Параносов хан*. Тако исто у данашњој Душановој улици, на дну Зерека, био је хан *Нуредин-спахије* који је држао стари Ђоза те се по њему радије звао *Ђозин-хан*. У његовој близини био је и *Давичов хан*.

Најважнији становници ханова били су трговци, путници и сарафи. Сарафлук је био тада мобилна трговина. Изузимајући Јанаћа Кумануди, Јусу Руса и Амара, који су важили као банкари, једини је Меворах био сараф који је имао сталан дућан у оној кући у Краља Петра улици, где је раније био

консулат а затим дуго година трговачки суд. То је онај познати Моша Меворах који је имао обичај рећи: „За прошлост ништа не даје ћир Моша".

Иначе су сарафи носили свој еспап у врећи и залазили из хана у хан те пресретали кириџије и мењали им новац. Обично је сваки сараф негде иза ханских врата имао своју асуру, коју би простро у један крај дворишта, сео на њу подвијених ногу под собом, просуо врећу са еспапом из које би се сручиле разне прљаве крпе и пешкирићи, у које су одвојене и везане разне монете, и тако би отпочео свој посао.

А ваља знати да је тада била силна кубура са разним монетама. Пристизале су кириџије са разних страна света и доносиле свакојаки новац, те је кроз нашу чаршију тада циркулисало све што се новцем могло назвати. Да напоменем само монете које су мени познате да су половином прошлога века циркулисале кроз нашу чаршију:

Аустријски дукат,
аустријска банка од 5 форината,
аустријска банка од једне форинте,
аустријски бакар (плоча),
аустријски талири,
турска рубија,
фаирлија (турска сребрна рубља од 20 гроша).
мамудије,
бешлуци,

цванцике (на Ђумруку је важио само дукат и цванцик),
пола цванцика,
грошеви,
руске рубље,

и још вазда монета знаних и незнаних, које су доносиле или односиле кириџије. А ваља знати да су се тада у Београду стицале кириџије из Велеса и Пазарџика, из Битоља, Сереза, Драме и Солуна, из Узунџове и Једрена.

Кириџијски позив није био тако обичан позив. Кириџије су били људи не само од заната већ и од поверења. Њима се поверавао не само еспап већ и готов новац да га носе и они су то благо, без икакве писмене обавезе, примали и проносили кроз опасне путеве пуне отмичара, насилника и разбојника. Ти су људи имали на путевима или личних, пријатељских веза са тим елементима или су били лично храбри те са својом послугом увек представљали читаву добро оружану чету, која је уливала респект онима који би је наумили напасти.

Осем тога, кириџије су биле и сами газде. Тако на пример познат је био кириџија Вака из Ниша који је имао десет чифтета биволских кола, па чувени са личнога јунаштва Зиса из Сереза, који је имао караван од шесет коња; па Димитри из Солуна који је имао једанаест сопствених камила. Каравани са камилама нису одседали у ха-

новима већ су камиле само уносиле еспап у варош па су одвођене у Савамалу те су ноћивале у пољу крај Савамалске Баре. Последњи каравани камила дошао је у Београд 1854 године и донео је из Сереза дуван у балама Анастасу Христодулу трговцу.

Кириџија-газда каравана пратио би обично свој караван до Смедерева и одатле би на своме коњу дојахао у Београд, на два дана пре но што ће караван приспети, како би посвршавао овде све послове, наплатио кирије, закључио нове погодбе, те одмах, чим караван приспе, могао да га товари и крене на пут.

Такав кириџија је био у најбољим и интимним односима са целом чаршијом. Он је свраћао код свакога на кафу, свако се са њим поздрављао и свако је долазио у хан да се види са тим и тим кириџијом, те да поразговори и чује новости. Кириџија Зиса, којега сам горе поменуо, био је необично угледан и богат човек. Једну јеману имао само, био је велика свађалица и прзница. Лепо је разговарао о свему и свачему док није дошло до исплате а ту се морао увек посвађати са трговцем. Или му је рубија излизана, или му је талир покварен или ма што друго; тек он ће наћи разлога да се посваћа са трговцем. То је већ познато било у чаршији и колико год да су трговци били пажљиви према Зиси, при исплати се није могло проћи да се Зиса не посваћа.

Једном се познати трговац ћир Гуша реши да

надмудри Зису. Понуди целој чаршији опкладу у кафе да ће Зису исплатити а да му не дадне повода за свађу, те ће се лепо и мирно растати. Чаршија није поверовала у успех Гушине намере и прими опкладу. Ћир Гуша зађе тада по чаршији и почне прибирати само дукате и цванцике, као најздравији новац који се једини на ђумруку прима. Имао је да исплати Зиси хиљаду и шест стотина гроша и сву ту суму прибере он, залазећи из дућана у дућан, све у новим новцатим дукатима и цванцикама, тако да им Зиса нема шта да замери. Још уз то израчуна суму по вредности која се новцу на ђумруку рачуна а не у чаршији, тако да Зиса чак и на ажији заради.

Кад је дошао Зиса да му се исплати, затекао је у дућану Гушином много трговаца. То су се сабрали они који су се кладили, да се увере може ли Ћир Гуша успети да исплати Зису а да се овај не посвађа.

— Седи, Зиса, — отпочеће Ћир Гуша — да се обрачунамо. Хоћеш ли једну кафу?

— Хоћу! — одговара Зиса.

— Ево сави и дуван. Па јеси ли израчунао колико сам ти дужан?

— Хиљаду и шест стотина гроша.

— Да није нешто више, немој да се превариш.

— Оволико је колико кажем!

Извади Ћир Гуша новац из гвозденог сандука — тадањих каса — и поче на тезгу да ређа све

дукат до дуката, сваки нов, чист и светао. А Зиса узима дукат по дукат, загледа га са сваке стране, не би ли му ма шта нашао, али одиста није могао ништа замерити. Најзад разви пешкир, скупи шаком дукате, веза чвор и тури у силав.

— Имаш ли што да приметиш? — пита Ћир Гуша победоносно а погледује испод ока у трговце од којих је добио опкладу...

— Немам! — одговара Зиса мрзовољно а видиш му на лицу како му је чисто криво што нема разлога да се посваћа.

Најзад опрости се Зиса од Ћир-Гуше и пође из дућана. Али тек што дође на праг а њега савлада његов нагон, окрете се љутито, шчепа из силава пешкир с дукатима и тресну га о земљу:

— ..... ти ја ту пару коју сам без сваће зарадио!

И оде а не узе новац. Толико је он веровао да му је арам новац који без сваће заради, толико је код њега сваћа била навика без које није могао бити као без хлеба.

Ето те и такве кириције били су стални гости београдских ханова, те су ханови поред њих и сарафа представљали праве берзе, где су се закључивале и исплаћивале све погодбе и кроз које се кретао сав наш трговачки промет, те отуд ти ханови и претстављају један од најважнијих центара тадањег нашег друштвеног живота.

Прве телеграфске везе

Све до 1855 године у Србији није било телеграфа. Земун је већ био везан са Пештом и Бечом и курс бечке берзе саопштаван је тада Земуну телеграфски а отуд је то саопштење преношено у Београд чамцем.

Под 20 септембром 1854 године донела је књажевска влада први пут решење да се и у Србији установи телеграф и одмах је приступљено раду, тако да је до краја исте године већ био Београд везан са Алексинцом као са последњом пограничном вароши. Стога је одмах почетком 1855 године, 20 јануара, донет и „телеграфски закон".

Прва депеша из Алексинца стигла је у Београд 12 априла 1855 године и њом је јављено да је тог дана у 8 сати и 10 минута телеграфска станица Алексинац отворена.

Чим је тај посао свршен, најпреча је брига била да се добије веза са Земуном и на томе је почето одмах да се ради. Новине од 15 марта 1855 године пишу: „Јуче се већ на нашем телеграфу наместила жица преко Саве па тако је сада наш главни град телеграфом скопчан са Земуном а

преко овога и са свима главним градовима Европе". Али већ 24 марта „због прекинуте везе" примају се и даље депеше поштом, док се затим убрзо успоставља веза.

Чим се поставила основна телеграфска линија, настало се грозничаво да се и сви остали важнији градови вежу са Београдом. И тако је већ 3 априла исте године везан Крагујевац са Београдом а септембра месеца већ је и Смедерево везано. То је тим лакше учињено што је округ смедеревски имао на ту циљ прибрану и поклонио је држави суму од 17535 гроша и 200 пара чаршијских.

Новине од јануара 1856 године већ пишу: „Најпре смо имали само три штације телеграфске (ван Београда) а сад, лакшега саобраћаја ради, добијамо и четврту — у Јагодини".

На тај начин постигнута је била веза између главних тачака тадање кнежевине, те је затим настао мали застој од читаве две године а тек марта 1858 године наређено је да се подигну телеграфске линије од Кладова преко Зајечара и Бање до Алексинца и од Неготина преко Радујевца до Тимока. Тај се посао наставља и идуће године и тада добија везу Шабац. Августа 20 године 1859 на подне, испраћена је прва депеша из Шапца за Београд. Интересантно је да су ту прву депешу испратили Шапчани прангијама. Пред телеграфом се искупила маса света и припремљене су биле прангије. Чим је начелник кроз прозор дао свету знак

да је телеграфиста почео да куца депешу, припуцале су прангије.

Те исте године откуцана је већ прва депеша 2 септембра из Пожаревца а 5 септембра из Горњега Милановца. Осам месеца затим, 19 маја 1859, отворене су телеграфске штације и у Ужици и Лозници.

Тако је завршен тај први период рада у коме је кнежевина за четири године, од априла 1855 године па до маја 1859 године већ углавном имала мрежу по целој земљи те није ни чудо што је већ маја месеца 1862 године, на конференцији која је одржана у Темишвару, ради уређења телеграфског саобраћаја између Аустро-Угарске, Турске, Србије и Румуније, — и Србија имала свога делегата.

Интересантна је једна анегдота из тога првог доба нашег телеграфисања. Веле, једноме алексинчанину никако није ишло у главу како то да неко у Београду куца а да се то кроз жице чује чак у Алексинцу, те окупио телеграфисту да му он то објасни. Разуме се ни тадањи телеграфиста није знао Бог зна шта више од овога алексинчанина, изузимајући што је знао да прима и откуцава депеше. Али алексинчанин окупио пошто пото да му телеграфиста објасни. Телеграфиста најзад, да не би умањио свој ауторитет у очима овога алексинчанина, објасни му једног дана ствар овако:

— Замисли једну грдно дугачку мачку, па та мачка стала задњим ногама у Београд а предњим у Алексинац. Је си ли замислио?

— Јесам! — одговара радознали алексинчанин.

— Е сад — наставља телеграфиста заузев стручњачку позу — кад они у Београду цимну мачку за реп, где ће она да маукне?

— Па у Алексинцу, кад јој је ту глава.

— Е, ето, то ти је телеграф.

Српско бродарство

Још почетком прошлога века доселио се стари Герман из Блаца, из Македоније и отворио је на Сави хлебарску радњу тамо где је доцније, 1853 године, назидана велика „ћумрукана" која и сад као таква служи. Један од синова његових, Јанаћко, био је, веле, необично окретан и бистар, те је и самом Кнезу Милошу пао у очи и узео га за момка, употребљујући га нарочито за куповину и препродају свиња. Из њега се развио трговац необична дара, те се, удружен са својим братом, нагло обогати. То је знаменита београдска банкарска фирма браћа Германи, који су се са одласком Кнез Милошевим и сами отселили у Румунију, где и данас постоји фирма под тим именом.

Један од њих, баш тај Јанаћко који је поменут, био је и кнежевски зет. Он је узео за жену Симку, кћер Господара Јеврема Обреновића. Господар Јеврем је имао две кћери, близнакиње, Јелку и Симку. Јелка се удала за земунског пивара Константина Хадију а Симка за Јанаћка Германа, банкара.

Браћа Германи су имали необично развијене трговинске везе, нарочито са Влашком и Турском. Они су довозили и со из Влашке а радили су и све остале послове. Извесно та разгранатост трговине фурунцијиних синова и кнежевских зетова и мамила их је да граде сами своју лађу која би пловила све до ушћа Дунава а по потреби се спуштала и Црним Морем до Варне и Цариграда.

И одиста, они почну јануара месеца 1840 године градити једну такву морску лађу и то у Брзој Паланци, зато што су секли дрва из тамошњих шума. Доведени су нарочити мајстори из Цариграда који су градили лађу и радило се на њој две пуне зиме и једно лето. Једва је крајем марта 1842 године лађа довршена.

Лађа је била „бриг" (са две катарке), имала је 16 шуха висине, 27 ширине и 72 шуха дужине. Могла је понети 300.000 ока. Но што је најглавније, она је грађена тако да може у случају потребе Србији и као ратна лађа послужити те је одређено да би се на њој могло осамнаест топова сместити. То би дакле била прва српска убојна лађа, „добровољна трговачка флота". Стога су Браћа Германи и дали овој лађи име „Кнез Михаило" а сам кнез под чијим ће именом она по мору пловити, поклонио јој је српски барјак, под којим ће пловити.

Десетог априла 1842 године, извршено је свечано освећење лађе а затим је она „торжествено

бачена" у Дунав, одакле је лагано спуштена у Галац где су јој купљена једрила, конопци и сав остали једик потребан једној лађи која ће пловити морем.

Крајем априла 1842 године упловила је српска лађа, под именом „Кнез Михаило" и под српским барјаком у Црно Море.

„Новине српске" које бележе тај важан догађај, веле овако: „Ово истина није прва морска лађа која је од дрвета из српски шума начињена, али је она прва од нашег дрвета начињена која ће са српским барјаком по мору путовати".

После Браће Германи господар великога бродовља је код нас мајор Миша Анастасијевић. Његово бродовље било је намењено доњем Дунаву али је ипак једном, приликом велике воде, допловило и до Београда. Тај велики догађај у историји српскога бродарства десио се 25 априла 1850 године. Тадање „Српске новине" овако описују сам догађај: „Као чудо невиђено јавише се овде под Београдом трговачки бродови (галије) г. мајора Мише Анастасијевића. Дојако нису око нас пловили, будући им је пут тек доњим Дунавом и морем, но улучивши овом приликом велику воду, дођоше са развијеним ветрилима и заставама народним и под нашу варош. Желио је г. мајор Миша Анастасијевић да се овај случај као неки спомен пристојно прослави, зато и даде три највећа брода на средину Саве упоред извести, на њима народне заставе

развити, ладовите шаторе разапети те и зготовивши господску ужину, позвао је на ову многочислене госте од грађанства нашега свакога реда и чина".

Разуме се да је било здравица а сам је домаћин мајор Миша том приликом повео коло „у које тешко да је који од гостију пропустио ухватити се и спомена ради на „српском броду" поиграти".

И ако су ово први наговештаји бродарства у нас, ипак се као најважнији датум има сматрати 15 јули 1861 године. Тада је држава, после дугих премишљања одлучила да купи један пароброд и четири шлепа. То је онај наш „Делиград" којим смо се ми, у своје доба, толико поносили.

Београд—Земун

Данас је то необично лака ствар и необично кратак пут прећи из Београда у Земун.

А како је то био и дуг и тежак пут некада. Путовало се на чамцима и тај пут трајао је по два, два и по, па и три сата. Не могу данашњи Београђани, који сад за неколико минута прелећу преко моста у Земун, ни замислити како су доцкан пристали пароброди уз београдску обалу а колико је доцније још заведена редовна пловидба између Београда и Земуна.

Тек 26 августа 1838 године упловио је први пароброд у Саву не пристајући уз нашу обалу. То је био пароброд „Софија" коме је била циљ да испита Саву је ли и докле је пловна. Бележећи овај догађај тадање „Новине српске" вели: „Ово је први пароплов који се на Сави до сад видио". Резултат овога покушаја није био врло повољан, те после поновљених покушаја на већој води, почиње пловидба на Сави тек августа месеца 1844 године и то од Сиска до Земуна, не додирујући српску обалу.

Уз нашу је обалу на Сави први пут приспео пароброд 12 јуна 1841 год. То је био „Херц-херцог Лудвик" на коме се довезао гроф Сечењи враћајући се са Ђердапа. Гроф Сечењи је сишао са пароброда и начинио је посету како кнезу, тако и паши у граду.

Пристанак тога пароброда уз српску обалу био је читав догађај за српску престоницу. Маса света је поврвела доле на Саву и гроф Сечењи је дозволио да свет пароброд може разгледати. Долазили су чак и Турци, који иначе не воле те европске манзафларије, и дивили су се овој новој сили. Најзад чак и пашин харем из града сишао је и улазио у лађу, разгледао је и дивио јој се.

Тада се већ врло много говорило о томе како би ваљало паробродом успоставити везу између Београда и Земуна. А 1844 године 30 октобра доплови у Београд један мали пароброд (24 коњских снага) и пристаде уз нашу обалу. Тај пароброд је био својина некога Франца Маркарда и одржавао је везу на Тамишу између Бечкерека и Темишвара. Маркард је дошао у намери да са овим паробродом предузме саобраћај између Београда и Земуна.

„О овом целисходном и заиста нужном предпријатију — пишу тадање „Новине Српске" — још ништа опредељено казати не можемо, зашто од стране власти никакво к тому решеније издано није. Међутим чујемо да трговац овдашњи и правителствени банкер г. Кумануди хоће речени пароплов

да купи и тако сво саобраштаније међу Београдом и Земуном на себе узме".

Али се овај Маркард већ 6. новембра вратио одакле је и дошао јер дозволу није добио да сам предузме саобраћај а лађу није могао продати Кумануди-у јер је врло много тражио за свој брод који је већ био „стар и трошан".

Изгледа по свему да се у то доба и сама држава носила мишљу да купи један брод ради саобраћаја између Београда и Земуна и вероватно да је Кумануди као „правителствени банкар" за рачун државе и покушавао да купи Маркардов брод. Јер 1847 год. попечитељство финансија поднело је предлог влади, да сама влада створи паробродску везу између Београда и Земуна или да да концесију каквом акционарском друштву које би се тога ради основало и које би могло сем Београда и Земуна, вршити саобраћај и дуж Саве и Дунава. Тај предлог канда је за дуже времена негде заспао а уз београдску и земунску обалу и даље су пристајали чамци.

И даље још увек био је читав догађај кад би какав пароброд пристао уз српску обалу. Тако је на пример 1848 године дошао паробродом из Карловаца патријарх Рајачић у посету кнезу Александру, па се марта месеца 1849 године вратио Стеван Книћанин са својим „самовољцима" опет на пароброду. И оба ова доласка колико су по политичком своме значају привлачила свет на савску обалу, то-

лико и по томе што је свет масама јурио да види „пароходе".

Тек 1850 године појављује се из архиве онај владин предлог и Књаз га усваја решењем својим од 13 априла ВН. 708, с тим да министарство финансија узме иницијативу за образовање акционарског друштва. И већ 13 маја исте године „правителствени банкар" Јован Кумануди позива преко новина на упис акција и објављује правила акционарског друштва.

Као одговор на све то бр. 72 „Србских новина" од 22 јуна исте године, доноси овакву белешку: „Из достовјерног извора разумели смо да аустријско дунавско паробродско друштво намерава још у теченију месеца јуна о. г. предузети возидбу између Земуна, Београда и Панчева и т. д." додајући на то ради утехе: „Ова пароводна возидба није ни у каквом сајузу с оним паробродским друштвом које се код нас установљава, нити што смета установљењу његовом".

И доиста 26 јула 1850 године, агенција првог ц. кр. аустријског пароброд. друштва објављује да ће почети редовну пловидбу између Земуна, Београда и Панчева. А новине из тога доба бележе: „Агенција ц. аустријског подунавског паробродског друштва дала је ономадне у суботу (29 јула 1850) једну увеселителну пловидбу на оном пароброду кои намерава редовно саобраштење између Земуна, Београда и Панчева обдржавати".

И тако је после те „увеселителне" пловидбе, закуске и здравица, одмах сутрадан отпочела редовна пловидба која је правила српског акционарског друштва затурила за дуги низ година у архиву.

Французи на Дунаву

На основу парискога уговора од 30 марта 1856 године, изведен је на Дунаву и Сави један интересантан покушај којим су и Французи хтели да искористе слободу пловидбе коју је тај уговор нудио.

Око јуна месеца те године, дакле одмах на три месеца по закључењу уговора, пишу тадање наше новине: „Поодавно поговарало се у нашој вароши да ће нас један пароброд француски посетити. Међутим није се ништа о њему поуздано знало, док 14 ов. мес. једна телеграфска депеша не огласи долазак у Оршаву пароброда који се зове „Лионе".

Путовање тога брода уз Дунав пратила је наша јавност и наше грађанство са нарочитим интересом јер је то, као што новине рекоше: „Први пароброд који из доњег света долази".

И само „правителство" било је врло расположено према овоме француском покушају. Новине вели: „Капетан његов (т ј. тога пароброда) г. Мањан, пошто није могао добити думенцију од подунавског паробродског друштва, обратио се на овдашњег генералног консула француског г. Дезероса који је и код високог правителства нашег поитао

измолити наредбе које су капетан Мањану све могуће олакшице на расположење ставиле".

Ваља знати, да је брод који је упућен да сондира могућност и рентабилност пловидбе на нашим водама, био морски брод и да је у толико теже прошао Ђердапом, као и у толико веће интересовање изазвао. Новинарски извештаји веле да је брод савладао тегобе ђердапске „пошто се девет пута са овим увек разјареним елементом у борбу пуштао". А пошто се аустријско паробродско друштво одмах од почетка показало тако непријатељски расположено према овом покушају, те ни „думенџију" није хтело позајмити, то је „Лионе" од Ђердапа уз Дунав ишао врло лагано и обазриво, мерећи стално стање и дубину воде и најзад је 20 јула стигао под Београд „имајући на почесном месту, док је поред града пловио заставу турску, која је одмах српској место уступила, чим је пароброд град обишао".

Долазак првог француског брода под Београд, била је читава свечаност. Маса света искупила се и била на обали. Чим је дошао под град, са брода је испаљен двадесет и један поздравни топовски метак, на шта су одговорили и Турци с града и Срби из вароши. Свету је било слободно разгледати брод, и то се ишло као на чудо. Сутра дан је посетио брод и сам Кнез па и Паша. Кнез је дошао са књегињом и дочекан је на броду врло свечано а француски морнари са лађе поднели су

Кнегињи и један богат букет цвећа браног дуж дунавске обале.

„Лионе" се задржао мало дана на београдској обали јер је његова задаћа била да испита и Саву, како би после акционарско друштво коме брод припада могло организовати сталну пловидбу Савом и Дунавом. Стога он већ 24 јула креће уза Саву а да би се капетану Мањану олакшало споразумевање са српским властима и становништвом дуж обале савске, путује на истој лађи до Шапца и г. Јован Ристић.

Овој даљој пловидби претходио је циркулар аустриског паробродског друштва које је ово издало својим капетанима у коме им препоручује да француском броду никакву помоћ не указују па ма био у највећој нужди и само кад живот људи који су на броду буде у опасности, ове да спасава али брод никако.

„Лионе" је на путу до Шапца са највећим усхићењем и демонстративно дочекиван. Код Шапца је сишао г. Јован Ристић, а „Лионе" је наставио сам пут до босанскога Брода као крајње тачке пловидбе.

Док се бавио у Броду, омањила је вода и „Лионе" није могао натраг, те је пробавио читав месец дана у Броду. Но и то време од месец дана није било без догађаја. Капетан Мањан преживео је у Босни читаву једну авантуру и аустријско паро-

бродско друштво позвало је у помоћ аустриску штампу увек готову на измишљања и денунцијације.

Капетан Мањан је сваки други или трећи дан излазио у оближња села те набављао храну за посаду са брода. Тако једнога дана пође он са једним мрнаром али их пресретну пет хајдука, мусломана, и опљачкају им сав новац и сатове. Но капетан Мањан не буде лењ, већ се врати на брод и дигне целу своју посаду (петнаест људи) па крену у потеру за хајдуцима и када их стигне развије јуначку борбу, која је трајала два пуна сата. Најзад разбије и победи хајдуке, отме им свој новац а животе им опрости.

Док се капетан Мањан тако борио тамо, дотле је аустријска штампа сипала измишљања као из рукава. Најпре су аустријски листови донели како на лађи „Лионе" има и један мрнар родом бошњак кога су Французи повели у нарочитој цељи; па онда, како су добили из Брода извештај да су француски брод „зраке сунчане расушиле и растворише". А кад је крајем августа почела вода да надолази и настали изгледи да се „Лионе" скоро у Београд врати, тада га аустријски лист „Presse d´ Orient" денунцира пред Турцима како је баш овај брод „Лионе" за време кримске војне, код Исмаилова, највише помогао руском ђенералу Андерсу да руши турске градове. „Лионе" је, по речима тога листа, помогао Русима да поруше турске градове тиме, што је три пут отпловио од Исмаилова у Одесу

и преносио топове и авантопове као и муницију Русима.

„Лионе" се вратио у Београд 2 септембра здрав и читав, поред свега тога што се по аустријској штампи „расушио и растворио" и презимио је ту зиму код Аде Циганлије и то натоварен са 156 турских топова, које је на пролеће имао да однесе низ Дунав. Турци су му поверили своје топове, поред свега тога што је, по аустријској штампи, додавао Русима топове да руше турске градове.

„Лионе" се у пролеће 1857 године вратио низ Дунав, и отпловио у Француску да поднесе реферат своме друштву. Крајем те године и целе 1858 вођени су преговори између наше државе и француског друштва чији је преставник био капетан Мањан и најзад 17 септембра 1859 године закључен је уговор, по коме се француско друштво обавезује да са шест бродова одржава непрекидан саобраћај између Београда и Марсеља, као и уредну пловидбу дуж српске обале. У накнаду за то, наша држава даје француском друштву силне концесије и рудник Мајдан-Пек.

И одмах затим „Српске новине" јављају: „Капетан Мањан, онај исти који нам је са француском лађом први у госте дошао, изашао је с читавом флотилом из Роне и упутио се к доњем Дунаву".

А 1860 године, 1 јануара, већ излази позив на упис акција „француско-српског друштва за пло-

видбу". Сам Кнез је уписао 200 акција у вредности 20.000 талира.

Осмога априла 1861 године ово је друштво отпочело пловидбу на Сави и Дунаву. Канцеларија друштвена била је на Стамбол-Капији.

Колико је било расположење наших званичних кругова према овоме друштву показује и околност, што је министар председник давао и дипломатске ручкове на лађама. Такав је један био и 14 јула 1861 године на лађи „Било" на коме је ручку био и Етем-паша.

Прва Берза

Београдска је берза доста млада установа, па вероватно многи мисле да је она и нова. Млађим људима нарочито и не пада на памет да су и наши оцеви и дедови имали своју берзу. Разуме се, она је била примитивна, онаква каква је могла бити тада, али је тек за своје време била то исто што је и данашња берза за нас.

А од тога доба, кад је стара београдска чаршија имала своју берзу, прошло је више но осам деценија.

Рекох већ да је београдско читалиште било усред најживље чаршије а у читалиште су долазиле све новине из којих је чаршија разабирала о курсу новца. Јер ваља знати да је због разноликих монета које су тада биле у течају, тадањем трговцу тешко било снаћи се, ако не би сваки час разбирао о курсу. Стога су дакле трговци из чаршије сваки час трчкали у читалиште, или слали своје млађе, да виде курс овог или оног новца. То је морало досађивати старим пензионерима и „учевњацима", који су хтели у миру да читају новине. На њихов протест ваљада, негде крајем 1851

год. Управа читалишта пронађе модус како ће угодити пензионарима и „учевњацима" а не ускратити услугу трговцима. Управа купи једну црну таблу, обеси је у ходнику читалишта и секретар на њој почне свакога дана исписивати кредом курс из новина. Управа је, као што сама вели, то учинила „да трговци овдашњи не морајући у собе улазити, одмах како с поља дођу, стање речених курсева увиде и брзо се опет у своје дућане и писарнице вратити могу".

Управа читалишта увиђајући да је установом ове табле за курсеве јако обвезала и придобила трговачки свет, почне и даље размишљати какву би олакшицу још могла трговцима учинити. У тој бризи, на седници својој од 11 септембра 1852 године, управа читалишта донела је једно важно решење. И већ сутрадан управа се обраћа једним актом попечитељству просвештенија у коме вели: „Управитељство читалишта београдског желећи и даље овдашњем сталежу трговачком олакшице по струци трговања прибавити а тим самом читалишту већу важност у отечеству нашем придобити, па тако и приходе његове — читалишта — умножити, решило је у јучерањем свом заседању да се изван соба у којима је читалиште смештено, а испод табле на којој се свакидашњи новчани и менични курсови бележе, намести један астал и на овом један тевтер у који сваки који еспап какав продати или купити жели, да упише сам пред момком за

то одређеним или преко истог момка: каквог еспапа, колико и на ком месту на продају или за куповање има".

Попечитељство просвешченија, по саслушању попечитељства финансија одобрава ову молбу читалишта решењем својим од 9 септембра 1852 год. П№ 1170. Чим се то одобрење добило, намештен је у ходнику под црном таблом сто и на њему тевтер и то је објављено огласом преко „Србских новина". Свако ко је хтео што да купи или прода преко тефтера, плаћао је пола цванцика у корист читалишта, које је из те суме плаћало и момка који је стално овај тевтер чувао.

Ето дакле кад је, где и какав зачетак данашњој нашој берзи која је постала много и много доцније од доба у које је ова прва изумрла.

Београдске кафане

Ту скоро читао сам један оглас у новинама. Нека кафана, у једном предграђу Београда, која се поносно назвала „Нови век", објављује да је „модерно преуређена" и да, сем одличног пића и тачне послуге, свако вече у њој „концертира" џаз-банд и изводи се дансинг.

„Нови век", одиста нови век! Боље име није могла понети ова кафана у предграђу, па да обележи период прелома који наше доба преживљује. Док су монденски етаблисмани са егзотичним именима „Екселсиор", „Палас", „Луксор", и „Сплендид" сузбили из центра наше престонице наше старе кафанице код „Жмурка", „Мецовалије"и „Дарданела", ми смо се, стари београђани, зар и мирили оним што нови живот и ново доба мора собом донети. Брисали су се трагови један по један; рушила се једна по једна кафана у којој смо младост провели, а често можда и младост сахранили и, ми смо побожно скидали капу и шаптали резигнирано, за покојником којега су крај нас пронели: „Бог да јој душу прости!" Опраштајући се тако са једним по једним трагом старога Београда у центру њего-

воме ми, стари београђани, који се налазимо у гласачким списковима осамдесетих година, повлачили смо се и сами из центра и одлазили на периферије, тамо где се повлачила традиција сузбијена бујицом новога живота.

Са нама заједно одселили су се тамо, на периферију, и они класични касапски пањеви на којима се секиром черечило печено прасе и јагње; одселиле су се и оне простране, прљаве и прегореле тепсије у којима су крчкале крезле и шкембићи; одселиле су се и оне чађаве кастроле, у којима се, у црној масти, на улици, пржиле мекике и... све, све се повукло тамо, на периферију, док су остали само, као последњи трагови прошлости, ћевапчићи и ражњићи, који су не само задржали право грађанства и у центру модернизиране престонице, већ су распростри свој дражећи мирис и кроз целу краљевину Југославију. Горе од Марибора, где је некад било мезе само мала црвена ротквица, па све доле до Ђевђелије, где је царовала као мезе пастрма од козетине; и отуд од Јадрана, где су господариле као мезе маслинке и сушене сараге, па све до тимочких страна, где се кашкаваљ мезетио уз свако пиће — загосподарили су данас ћевапчићи и постали народно мезе подједнако драго свима Србима, Хрватима и Словенцима. И као што се некада говорило: „Где је слава ту је и Србин", тако би се данас слободно могло рећи: „Где су ћевапчићи ту су Југословени!". Тако су ћевапчићи,

пре него политика, пре но књижевност и уметност, пре но и све остале појаве, ујединиле три племена једнога народа. И као што, улазећи у Мађарску, ви кроз ноздрве осећате да сте ушли у земљу гулаша; улазећи у Италију, ви тако исто морате запазити да сте ушли у земљу макарона, у Румунију у земљу краставаца и паприке, тако исто, улазећи у Југославију, ви по мирису ћевапчића можете осетити да сте ушли у кућу где живе три рођена брата: Србин, Хрват и Словенац.

Искључујући дакле ћевапчиће, чија је постојбина био некад Лесковац па су отуд, преко Ниша, допрли у Београд и били некад главна карактеристика старе престонице, а сад мал' те не стекли интернационални карактер — сви остали мезелуци, заједно са кафаницама старога стила, са чокањчићима, цезвама за кафу, циганским оркестрима са раштимованим виолинама и подераним певачким грлима — повукли су се на периферије да се склоне испред бујице новога живота.

Па ево сад *„модерно преуређен"* „Нови век" и на периферији објављује да, сем одличног пића и добре послуге, у њему свако вече „концертира" џаз-банд и изводи се дансинг! Нови век је дакле почео да продире и на периферију и да немилостиво разорава традиције и тамо, где су оне нашле последње своје прибежиште. И неће проћи много времена, па ће и тамо ишчезнути чокањи и печење с пања а зацариће се меланжи, кник-бајнови, вер-

мути, оранжаде са сламчицом, џаз-банди и дансинзи. И тада ће се избрисати и последњи траг живота старога Београда и ишчезнуће из памћења наших онај ведри, онај патријархални живот предратне престонице, који је до душе имао много примитивнога у себи али је имао и нечега срдачнога, нечега топлога, нечега што генерације васпитава љубављу према родној груди, из којега је васпитања и поникла она велика генерација, која је обилном крву натопила Куманово, Једрене, Брегалницу, Цер, Добро Поље и Кајмакчалан, а расула своје кости широм бела света од далекога истока до суморног запада.

И зар то доба, што пред нашим очима изумире и, зар ту прошлост, која се пред нашим очима брише, није дужан кроничар да забележи те да му, за познија покољења, за историју нашега јавнога живота, остане трага?

Знам да ће бити међу вама, читаоцима, и пакосника који ће се злурадо осмехнути те рећи: „Гле Нушића, колико га тешко заболела прошлост кафана у којима је младост провео". Можда у мојој намери да се сетим старих београдских кафана, које изумиру заједно са животом који се развијао у њима, има нечега и од тога сентименталнога осећања али, има и нечега јачега од тога што може определити једнога хроничара да тргне из заборава старе београдске кафане. То је, *што су у ствари кафане наше пре рата биле је-*

дини израз нашега јавнога живота те сетити се тих кафана, значи дати драгоцен прилог тога живота у полупрошлости.

У почетку постајања нашега друштва, у доба зачетка нове државе, куће наше нису биле тако приступачне, што је трајало готово до пред крај прошлога века. Оне су, под утицајем турскога харемског живота а можда и из потребе да буду поштеђене посета турских господара, постале једна врста породичнога скровишта. Високи зидови, који су кућу одвајали од улице, скривали су за собом тих, миран и патријархалан живот, обезбеђен од спољних утицаја Сем о слави и великим годовима — Васкрсу и Божићу — када су се спољна врата широм отварала, сав се живот у авлијама кретао између родбине и комшилука, спојенога нарочитим капицицима, тако да се култ „коншилука" био попео на степен најближега сродства.

Сав остали живот, ван породичнога, кретао се кроз чаршију и кроз кафане. Још у доба првих дана живота наше престонице, док су још и Турци становали у вароши, ситнији су се послови свршавали на ћепенку. Ћир-Николче прешао би на ћепенак код Ћир-Штерије, тутнули би џезву са кафом у жар распаљен у мангалу, крај којега би чучало чираче мешајући кафу комадићем за то нарочито обрезаног штапића а чорбаџије би, подвијених ногу под собом на ћепенку, шушкале повијених леђа и ослоњених руку на колена. То би били мањи, сит-

нији послови. Но већи и крупнији обављали су се још тада у хановима где је био усредсређен сав трговачки живот. Ти ханови представљали су тада једну врсту берзе где се усредсређивала сва и увозна и извозна трговина, где су чињени закључци и где се регулисавао и курс оне чудне мешавине монета која је тада циркулисала кроз нашу чаршију.

Кад су ханове, где се седело на асурама повијених ногу под собом, почеле да замењују кафане*) са столовима и клупама око њих, прешао је цео тај живот у кафане. Ту су се збирали трговци, ту занатлије, ту чиновници — ту се вршиле куповине и продаје, ту утврђивале погодбе, ту закључивали и отплаћивали зајмови, ту мењао новац, ту куповала и продавала имања, ту се ортачило и разортачавало, ту закључивали бракови, кумства, пријатељства; ту водила политика, ту писала писма, тужбе, жалбе и молбе властима, ту се сретали људи и упознавали се. Уз сваки такав чин, било трговачки или лични, закључивала се каква погодба или се склопило какво пријатељство, следовао би облигатни „алвалук" који је обичај још више везао тај свет за кафану.

Што се више развијала нова престоница, кафане су све више и више постајале центри у ко-

*) Кафана је турска реч, састављена из две речи: кафа и хан, што значи: кућа кафе или кућа где се пије кафа. Тачан превод ове речи имају Немци који употребљавају реч Kafehaus.

јима се кретао живот. Ту се састајали људи ради споразума; ту заказивали састанке ради посла, ту су се чак и адвокати консултирали са клијентелом, ту се заказивао састанак између проводаџије и девојачког оца, ту је дужник потписивао меницу, ортак уговор, тужилац пуномоћије и, готово сви јавни акти, изузимајући тестамента, обављали су се у кафани. Ту су друштва држала састанке; ту политичари склапали завере и конспирације, ту често и болесник потражио доктора да га припита за савет.

Наишао је затим партијски живот који је још више везао људе за кафане и то до тога степена, да су кафане већ биле и политички обележене. Било је кафана либералних, напредњачких и радикалних и никад, или врло ретко би привржeник једне партије залазио у кафану друге партије. Партије су у тим кафанама имале и своје клубове па често и канцеларије; ту су се држале конференције, ту зборови, ту збирали и дан и ноћ привржeници те расправљали своју партијску политику. А за време општинских или скупштинских избора, те кафане су постајале штабови, одакле су излетали кортеши, где су се збирали гласачи пре гласања, ради инструкција, а после гласања ради очекивања извештаја о резултату. Често пута, приликом избора, те су кафане служиле и као амбуланте, где се доносио по који свесни гласач разбијене главе да му се исперу ране и да се поткрепи.

И не само политички већ и сав духовни живот кретао се у кафанама. Ако је требало провести какву иницијативу уметничку, књижевну или ма коју другу јавног значаја, први састанци, на којима би се измениле мисли, били су за кафанским столовима а затим, кад је те састанке требало претворити у конференције, повлачило се у оне „засебне" собе где се увек до дубоко у ноћ већало. Многа и многа иницијатива, која данас има широке замахе, никла је у тим кафанским засебним собама. „Народна одбрана" поникла је из засебне собе код „Коларца"; велики народни покрет против анексије Босне и Херцеговине, који је заталасао и целу Србију и целу Европу, поникао је из засебне собе Позоришне кафане, где је дуго година имало своје седиште и Новинарско удружење.

За кафанским столовима оснивали су се и листови и политички и књижевни, а организоване су се и редакције; ту је многи и многи сарадник написао уводни чланак, а многи поета песму. Покојни Војислав Илић је на столу код „Дарданела" написао за Јовићев дечји лист многе, па и ону познату светосавску песму: „Ко то тако позно лупа?"

Сем неколико богатих и скупих клубова, основаних у последње време, и данас још кафане служе као клубови појединим организацијама. И данас се још поједине организације у кафанама састају и одржавају своје седнице. Еснафи и удружења и данас још своје славе славе у кафанама а није ретка по-

јава да по гдеко и дању приређује у кафани. Ранија певачка друштва одржавала су чак и своје часове певања у оној засебној соби у кафани, док нису затим извојевала права да се послуже школским учионицама, а затим стекла и сопствене зграде.

Кафане су у своје време биле и радничке берзе. Свака је кафана била средиште једног еснафа или једне струке радника. У рану зору кад пођеш, наћи ћеш незапослене зидаре у тој и тој кафани, тесаче тамо, молере овамо; стаклоресце, столаре, ковače и све остале, сваког у својој кафани. И ту си ти као послодавац залазио, погађао, одабирао и водио раднике на посао. И данас још, радничке организације имају своја седишта у засебним собама појединих кафана, па ћеш на спољном зиду кафанском, поред фирме, често видети и табле дотичних друштава.

Тако се ето, у прошлости, сав наш јавни живот манифестовао у кафани и када се данас која од њих руши, односи собом читаву једну прошлост и свако такво рушење брише по једну традицију старога Београда.

Но у тим кафанама и кафаницама, и онима у центру и онима у забитим и далеким махалама, на крају града или на друмовима који воде у град, није се развијао само наш јавни живот, већ упоредо са њим и порок, који је тај живот нагризао. Многа се и многа трагедија почела а многа завршила у тим кафаницама. Колико је младих снага, које би

корисно послужиле и држави и друштву, разорило своје здравље овде; многи ум, који је могао поузданом светлошћу обасјати стазе нашега напретка, замрачио се овде; колико се великих и крвљу и знојем стечених имања расточило овде; колико је срећних породица запиштало на праговима оних кафана, где им је срећа утонула; колики се злочини ту, у тим забитим кафаницама, зачели и колики још и извршили.

Пре но што су се у Београду појавиле кафане у данашњем смислу, постојале су већ на периферијама или на друмовима, који воде у варош, механе*). Те друмске механе и данас још постоје, само их је сад престоница, својим наглим проширењем, обухватила те су престале бити оно чему су намењене и постале варошке кафане. Такве су механе: Вулетова механа, Стефановића механа, Господарска механа, Чедићева механа, Деспотова механа и т. д. Оне нису можда од увек носиле ова имена, а извесно да ни данашње зграде нису оне исте из првих дана — али, оне несумњиво означавају места на којима су већ одавно биле механе.

Механе су прве установе где се осим каве крчмило и пиће. У њих су се увраћали путници који би ходили друмом, да се одморе и поткрепе; у њих су се увраћали и сељаци који су доносили на београдску пијацу воће, сир, млеко и живеж.

*) Механа значи: кућа пића. Реч *меј* арапска је и значи: пиће а хан (хане) кућа, дом.

Прве кафане у Београду постајале су из оних дућанчића у којима се пекла кафа и разносила по чаршији. Међу тим дућанчићима било је, за време Турака, и пространијих са незастртим клупама около целог дућана, где су се збирале балије. У таквој кафани обично је у једном ћошку био и берберин те би ту, уз кахву, балије бријале главу док би остали водили велику и крупну политику. Једна од таквих најстаријих кафана била је *Гушанчева,* у непосредној близини градске капије. У ту кафану у прво доба нису смели нити су хтели залазити хришћани, нити се у њој служило што друго до кава, ратлук и чесменска вода.

Прве кафанице, где се почела уз каву точити и ракија, никле су у хришћанским деловима вароши, на Варош-капији и на Дорћолу. Оне на Дорћолу већ увелико су збрисане са лица земље те замењене новим грађевинама, а на Варош-капији још и данас постоје онакве какве су биле пре седамдесет и осамдесет година. На ономе чвору, испод Саборне цркве, у близини старе Валожићеве књижаре и данас постоји нетакнут део старога Београда и кафанице које данас плаћају већу месечну кирију но што је њихово зидање пре осамдесет година коштало.

Прве кафане носиле су имена по газдама зграде или по газдама радње. Других имена и назвања није било. Таква имена задржале су погдекоја од кафана и радња и до данас у колико још по-

стоје, као: Шишка-Лазина, Монака, Коларац, Хаџи-Максимова, Урошева, Шишкова, Хајдуковићева кафана, Панђелова, Пандилова, Талетова, Думина, Најдановића, Петка баштована, Гинић, Пере Џамбаса, Жмуркова, Чадина, (постало од Чича Дина, скраћено Ча Дина-Чадина), Алексе Жандара, Виторова пивница, Германова башта, Ђозина кафана, Зуљанова кафана, Шуменковићева, Соколовићева и тако даље.

Нарочита имена кафана поникла су најпре по месту на коме су, без намере да то буде фирма кафане. Тако на пример кафана „Текија" била је у близини оне текије на старој великој пијаци, па су је тако и прозвали: „она кафана код Текије" одређујући тиме њено место. Доцније, навиком и кафана се сама прозвала Текија. Тако исто кафана: Топџијска пијаца, Астрономска кула, Ладно купатило, Чубура, Смутековац, Велики басамаци, Народна скупштина, и т. д.

Разуме се да их међу овим набројаним кафанама, које носе имена по месту, има и познијег датума (Нар. скупштина, Астрономска кула) али су оне само усвојиле традицију која је заостала од првих кафана и од прве појаве крштавања кафана.

Други начин на који су прве кафане добијале назив, била је каква ознака или предмет који се у близини њиховој налазио и уочљиво издвајао. Такав је на пример наслов *Два јаблана* (познија кафана Загреб). Ту у близини, дуго су се држала

два усамљена јаблана и дуго се времена тај крај означавао тиме: „Тамо код два јаблана". Природно је дакле да је та околност наметала и име кафани. Тако је и постало и име *„Златна рупа"*, по близини оне познате рупе на Врачару, која је за време династичких прогањања, прошлога века, служила као затвор у који су трпани политички противници. На тај је начин добила назив и кафана код „Палидрвца" јер се налазила у непосредној близини прве наше фабрике палидрвца, на Дорћолу. Тако је добила име и кафана код „Два папагаја". Ту је, у једној малој кућици, становао некакав старац који је имао два мала зелена папагаја и са њима је залазио на вашаре и црквене славе те су извлачили оне цедуљице у којима је исписана судбина. Он је кавез са овим тичицама држао увек над вратима своје собице у коју се с улице улазило, те су се деца збирала и забављала гледајући зелене тице. На тај начин они су постали популарни и читав крај се њима означио: „Тамо код она два папагаја!", те и доцније, кад је и старца и његових папагаја нестало, рекло би се: „Тамо код два папагаја", па није чудо што је и сама кафана, која се ту дигла, и без воље газдине, сама собом добила назив код „два папагаја".

Тако исто је добила име и позната кафана у Скадарлији код „Три шешира". Ту је раније била радионица (фабрика) шешира старога Димовића, оца познијега кафеџије код „Империјала" Ђоке

Димовића. На кући је била истакнута фирма на којој су била од лима изрезана три шешира. Ти су шешири дуго стајали и доцније, кад је фабрика престала да ради, а кад се у тој кући отворила кафана, сама је собом, и без икаквога крштења, понела име код „Три шешира".

По једној таквој ознаци, сачувано је и до данас име једне од најстаријих кафана у Београду. То је она кафана у Душановој улици, на дну Капетан Мишине, која још и данас носи име код „Црног орла". Још за време аустријске владавине Београдом (1717—1739 г.), постојала је ту зграда која је морала бити каква војничка установа. Врло је вероватно да је ту била истурена стража на путу који је водио из Вишњице кроз Темишварску капију, иза које је одмах била и резиденција принца Јевђенија Савојског (Пиринчана). Та мала стражарска касарна имала је два спрата; на горњем је становао старешина страже а доле војска. Ту се сваки пролазник, који би излазио из вароши или улазио у варош, морао пријављивати. На тој згради, споља, био је истакнут велики црни орао, аустријски грб. Када су Немци, по закључењу Београдског мира 1739, предали Београд Турцима, унели су у уговор да се све грађевине које су Немци ради утврђења Београда подигли, поруше. Како ова мала касарна (стража) није припадала онима које су подигнуте ради утврђивања града, остала је неповређена и доцније, када је на Дорћолу почео све више

да преовлађује хришћански елеменат, ту је отворена једна од првих београдских кафана. На згради је дуго, врло дуго, кроз пуних стотину година, стајао још увек насликан онај црни орао и свет је кафану по томе сам назвао кафаном код „Црног орла". Та кафана и данас постоји под истим именом.

Имена кафана постајала су често и по родноме месту онога који држи кафану. Таква имена носе кафане: Рудничанин, Губеревац, Мец;овалија, Кичевац и т. д.

Још чешћи је случај да је кафана названа по занимању оне класе људи који су се у њој искупљали. Тако су постала имена: Трговачка кафана, Еснафска кафана, Тесач, Ратар, Три ковача, Девет кочијаша и т. д.

Тек после великог покрета 1848 године, када су војвођански елементи почели јаче да придолазе у Београд, донели су они и обичај, који је већ владао у њиховим крајевима, да и кафанама дају нарочито измишљена имена. У првоме реду су била династичка имена наших и страних пријатељских династија. Тако су постале кафане: Кнез Михаило Престолонаследник, Српски Краљ, Српска Краљица, Српска Круна, Руски Цар, Руска Круна, Грчки Краљ, Грчка Краљица, Румунски Краљ, Чешка Круна и т. д.

Упоредо с тим, одмах су почеле да се јављају, као називи, имена европских престоница и

других великих градова, као: Петроград, Атина, Златан Праг, Одеса, Њујорк, Берлин, Лондон, Париз, Солун, Видин, Софија, Мали Париз, Мостар, Севастопољ, Бели Петроград и т. д., а упоредо са овим и имена земаља, као: Америка, Трансвал, Босна, Британија, Русија, Балкан, Сибирија, Македонија, Херцеговина, и т. д. Одмах затим почела су се употребљавати и имена наших градова и места, која су обично била везана са рођењем или пореклом кафеџијиним. Тако су постала имена кафана: Параћин, Ваљево, Борча, Крагујевац, Ресник, Жича, Ужице, Ђердап, Делиград, Охрид, Авала, Посавина, Шар-планина, Шумадија, Битољ, Високи Дечани, Љубић, Зворник и т. д.

Утицајем војвођанских омладинаца, занесених родољубљем, почела су се убрзо јављати и историјска имена везана било за име или за догађај историјски. Такви су називи по именима историјским: Обилић, Царица Милица, Топлица, Девет Југовића, Цар Душан, Марко Бочарис, Краљевић Марко, Лука Вукаловић, Хајдук-Вељко, Цар Лазар, Рајић, Велики Петар, и т. д. А историјски догађаји као натписи кафана ови су: Таковски Устанак, Независна Србија, Топола, Балкански Савез, Уједињење, и т. д.

Упоредо са тим почела је да се јавља и поезија у избору имена, те су тако постала нарочито тражена имена: Лепи изглед, Кошутица, Винова лоза, Бело јагње, Весели двори, Језеро, Бела мачка,

Славија, Зелени Венац, Последњи грош, Жировни венац, Задужбина, Авала, Вулкан, Златан крст, Млади Арапин, Златно буренце, Зора, Лепа Катарина, Бели орао, Три листа, Сабља димискија, Сребрна кугла, Три грозда, Два тигра, Два сокола, Сложна браћа, Златан коњ, Златан топ, Славина, Две буле, Златан анђео, Два бела голуба, Три лафа, Грозд, Јелен, Баштованка, Златна лађа, Паун, Два ловца, Месечина, Голуб, Пролеће, Седам Швааба, Златан бокал, и т. д., и т. д.

Имена кафана су постајала и на друге начине. Каква личност се популарисала у светским догађајима и одмах је њено име узето за фирму кафане (Гурко, Кригер, Гарибалди, Наполеон); какав догађај или идеја која је тако исто популарна (Нова влада, Велика Србија, Балкански савез), а најчешће још по професији оних који су се у тој кафани окупљали. Тако су постала имена кафана: Влаковођа, Гардист, Два Талијана, Седам Швааба, Тесач, Ратар, Бандиста, Два ловца, Девет кочијаша, Патролција, Баруџија, Пожарна касина, Јеврејска касина, Краљева гарда и т. д.

После рата настала је манија за страним именима, нарочито у центру Београда. Тако су никли: Унион, Сплендид, Ексцелсиор, Луксор, Палас, Клериц, Трансвал и т. д. И док се центар града тако интернационалише не изостају ни периферије. И оне су почеле да траже егзотичне натписе кафанама

међу којима се истиче: „Бифе Промаја" и кафана „Земљотрес".

Једно од најоригиналнијих имена носи кафана Јаћимовића-Јагоде у Александровој улици. На њој, као фирма, пише:

Чија није била
Чија бити неће.

Београд броји данас скоро три стотине кафана и оне ничу сваки дан. Тешко би било кроничару снаћи се; те кафане ничу и затварају се, дућани се за ноћ преправљају у кафане а кафане у дућане. Некадањи знаменити „Златан крст" данас је велика помодна трговина Цупарина; некадања знаменита кафана „Престонаследник" (познији „Гранд Хотел)" данас је банка; некадања тако исто знаменита теразијска кафана „Париз" ено се, колико пре неколико дана, претворила у дућане. Тако исто мењају се гдекад и имена кафана те стара заборављају. Као пример нека послужи она кафана у Поенкареовој улици која је некад носила име: Шарена механа, па затим Кинески Цар, па Елита, па Велика Британија, па Звезда и затим Атина.

Описујући поједине кафане, ми не можемо стићи да их све обухватимо. У осталом то и није циљ овога написа, јер то би значило писати историју београдских кафана, док ми желимо да изнесемо наш друштвени живот у полупрошлости који се у кафанском животу изражавао. Стога се у овоме опису нећемо придржавати ни некога нарочи-

тога реда, азбучнога или хронолошкога, већ ћемо најпре говорити о оним кафанама и на њима се задржати, које су најизразитије у томе погледу.

Најизразитије су од ових београдских кафана прошлога столећа, то нема сумње, биле пет кафана: *Гранд Хотел, Коларац, Дарданели, Позоришна и Гушанац кафана.* Тих пет кафана као и *Грађанску касину* коју не убрајамо у кафане, не уносимо у овај општи опис јер смо им посветили нарочита поглавља.

Центар живота престоничког седамдесетих и осамдесетих година био је данашњи позоришни трг. Ту су биле и три од поменутих пет кафана (Коларац, Дарданели и Позоришна касина). Када из тога центра пођемо Васином улицом да затим кроз Узун-Миркову дођемо до града, прво ћемо на левој страни Васине улице срести кафану *Златан Анђео* (данас више не постоји).

Златан Анђео је био у двоспратној кући Томе Лека у којој је, на горњем спрату, дуго и дуго година живела породица Леко а где се доцније уселила фабрика амрела познатога Моше Аврама Маце. *Златан Анђео* је имао разнолику публику а како је био мало заклонит и повучен, у ту су кафану залазили ђаци Велике Школе који би уз црну роткву или киселу паприку, пијуцкали из чокањчића ракију и водили бескрајне социјалне и националне дискусије.

Ова кафана се највише прочула по једној интересантној шверцерској афери, која се десила крајем осамдесетих или можда одмах почетком деведесетих година. Тада је била први пут заведена општинска трошарина и на уласцима у варош наплаћивао се увоз намирница и пића. Ако би продавац неку количину непродану извезао, враћала би му се наплаћена трошарина.

Тада је држао кафану *Златан Анђео* неки Гвозден кафеција који је осим тога и трговао на велико са ракијом. Он би увозио по неколико кола натоварена бурадима у којима је била ракија, распродавао ову а ако би му што преостало он би извозио и враћала би му се трошарина. То је тако месецима ишло док најзад трошаринским чиновницима није пало у очи да Гвозден стално извози исту количину ракије коју и увози и увек прима натраг сав новац плаћен за трошарину. И кад су једнога дана отворили врањ на једноме бурету, уверили су се да Гвозден увози ракију а извози воду и прима новац који је положио за трошарину. Од тога се начини читава афера која је тада необично занимала Београд.

У истој улици и на истој страни, само ближе Универзитету била је кафана *Српска Краљица* познатија под именом *Кијаметова кафана* по надимку који је носио газда имања. Та је кафана била од прилике преко пута данашње Класне Лутрије.

Ту где је данас Класна Лутрија била је дуго година централна пошта. То је била обична двоспратна кућа у којој је на горњем спрату био телеграф и канцеларије управе а на доњем спрату, у једној обичној повећој соби, преграда са три шалтера: један за писма, један новчани и један аманетни. Кафана „Српска Краљица" била је тако рећи поштанска кафана, ту су највише свраћали поштански чиновници и одатле се односиле на службенику од тенећке и преко улице, кафе у пошту; ту је свраћала и публика која је имала посла на пошти; да адресује писмо, да напише адресу на пакету, да испуни упутницу и т. д. А ту су радо свраћали и сви они мали трговчићи из Васине улице да попију ујутру кафу, а предвече чокањчић ракије.

На врху Васине улице постоји и данас, у кући која је била имање Нанкино, кафана „Македонија", некад трговачка кафана где су свраћали на ноћиште сви наши трговци из унутрашњости. На горњем је спрату био, као и сада, хотел који је за своје време важио као доста добар, те увек био посећен. Кафана је била врста пијачнога вашара. Ту је свратило на кафу све што је дошло на пијацу да што пазари; ту свраћао на ракију сељак, који је лепо продао оно што је донео; ту мали прекупци и трговчићи који живе од препродаје, посредовања, распродаје и уопште од пијаце. Данас, како се пи-

јаца изместила са трга испред Универзитета, „Македонија" је изгубила тај значај.

Преко пута „Македоније", налази се и сад „Империјал". Данашњи „Империјал" подигао се на рушевинама једнога од оних београдских ханова који су за време турске владавине били трговачка свратишта. Тај хан је у то доба био искључиво турски те и доцније, кад су се Турци повукли у град, и ако је прешао у српске руке, задржао је име „Турски хан" који је носио све до пред измак седамдесетих година, докле је трајао, пре но што се подигао данашњи „Империјал".

У то доба, седамдесетих година „Турски хан" и „Македонија" два суседна локала служила су за свратишта нашим трговцима из унутрашњости. У „Македонију" која је већ имала физиономију хотела (засебне собе са креветима) свраћали су само трговци а у „Турски хан" где су били пространи арови (штале) свраћале су кириције са стоком. Последњи ханџија у „Турском хану" пре његовог рушења био је неки Трајче Македонац.

„Империјал" је, пошто се назидао, стао у ред најотменијих хотела где су затим и угледни странци одседали, док је кафана и ресторација све до данас задржала тај ранг отменијег локала.

Кад пођемо од „Македоније" некадањом великом пијацом, која је сада претворена у Универзитетски парк, и где се, тачно на месту где је своју тезгу имала тетка Ката, позната земунска пиља-

рица, сада издиже Доситејев споменик — онда ће прва кафана коју ћемо срести и коју само једна кућа одваја од „Македоније" бити она код „Рајића". Данас је то лепо назидана двоспратна зграда, раније је била стара кућерина такође на два спрата. На доњем је, као и сада, била кафана са врло великом таблом на којој је, доста добро, био насликан Танаско Рајић на топу. Не могу поуздано да тврдим али чини ми се чак да је та фирма била рад једнога од наших сликара старе генерације.

Кафана „Рајић" је била чисто пијачна кафана. Ту су увек били гости и они што су пазарили на пијаци. Ту се окрепљавали ракијом и земунска пиљарица и жарковчанин или мокролужанин и онај јеврејин са пертлама за ципеле преко кажипрста, које по цео дан нуди на пијаци.

Кафана „Рајић" знана је и по томе што су се ту први пут почели да култивишу ћевапчићи. Биће тако шесетих година они су први пут стигли из Лесковца у Београд и одмах се одомаћили ту, у кафани „Рајић". Како је пијачна публика била поуздан њихов потрошач, убрзо се та индустрија ћевапчића размножила те се око кафане „Рајић" поотварао читав низ малих ћевапчиница које и данас, само као нешто реновиране, постоје. Од ових је најзнаменитија она Живка ћевапције, која и данас постоји у сутерену зграде у којој је хотел „Македонија". Живко је своје ћевапчиће толико реномирао

и тај посао толико развио да је од ћевапчића назидао цркву у своме родноме месту!

На горњем спрату кафане „Рајић" — оне старе зграде — била је дуго година певачка школа друштва „Корнелије".

Испод Рајића, на углу коју Југовићева улица чини са великим тргом, преко пута жандармеријске касарне, била је раније неугледна кафаница без имена. Тој кафани су гости — највећим делом жандарми — наметнули својом посетом име, те је у своје време била позната под именом „жандарска кафана". Доцније, кад је сопственик порушио страћару и подигао мало бољу зграду, исписао је на њој фирму „Жандарска касина". Данас више не постоји.

Преко пута данашње Управе вароши Београда, на ономе празноме плацу, који од Управе одваја Вишњићева улица, била је некада муслиманска текија (текија је врста капеле) у којој је био гроб некога знаменитога правоверника. Трагови те некадање текије и данас се још на томе плацу познају. Испред текије била је мала двоспратна кућица где је у своје време становао хоџа, чувар текије. У тој је кући становао па у њој и умро 21 марта 1811 године, тада члан Совета и попечитељ просвештенија народња — Доситије Обрадовић.

До тога плаца и текије, по повлачењу Турака из вароши у град, отворена је једна кафаница која је сама собом, по месту на коме је, понела име ка-

фана код „Текије" и врло дуго носила то име, чак и у доба када је текија већ била слишћена са земљом.

Још доцније, подигнута је на тргу пожарничка касарна и ватрогасци су постали најредовнији гости кафане код „Текије". Отуда им је сопственик и учинио концесију те је, приликом реновирања кафане, назвао исту „Ватрогасна касина".

Опет на истоме тргу, између кафане „Уједињење" и пожарне касарне била је у своје време мала ресторација која је носила чудновато име „Код вола". И та кућа више не постоји. Крај кафане „код вола" у истој кући држао је осамдесетих година малу ресторацију Мата Бараћ са женом Резиком. Кујна је била домаћа и јевтина; за два дуката месечно ручак са четири јела и вечера са два јела. За доручак бела кафа са хлебом за један грош.

У овој су ресторацији били редовни гости: практиканти, телеграфисти, великошколци и понеки отменији калфа. У ову су кафану понекад уврађали на доручак и тадање калфе Михаило Ђурић и Коста Ризнић.

Из ове кафане код „Вола" пријатељи Ђорђа Бабића првог српског комичара, натерали су овога да иступи јавно пред публику. Послушавши своје пријатеље и њихове савете, он је дао прву представу код „Уједињења" и постигао сензациони успех, те се од тога тренутка одао тој професији постижући све веће и веће успехе.

Кафана „Уједињење" постојала је на месту где је данас подигнута берза, преко пута општине. Сама та околност што се налазила преко пута општине опредељивала и карактер кафане. То је било збориште свих оних који имају посла у општини; ту си у своје време могао наћи оне мале адвокате — буцаклије, обично отпуштене чиновнике, који су ту сачекивали молиоце те им за динар или два писали молбе за општину. Ту си увек могао наћи и оне беспосличаре којима је професија сведочење. Потребна су ти, ради вађења каквог уверења код општине, два грађанина који имају изјавити да те познају; ти одеш код „Уједињења", нађеш два таква типа, које никад у животу нису ни видели и они, за динар и два, одлазе с тобом и потписују се да те знају, да си то ти па, ако је потребно, и јамче својом „чашћу и имањем".

Колико год је било покушаја, а било их је, да се ова кафана промени у отменију, није се успело. Ако је ко успео штогод у том погледу, као што је то на пр. закупник Лаза Миодраговић, то је мало времена трајало па се кафана опет враћала својој првобитној улози.

У ономе делу Узун-Миркове улице од Краља Петра улице па до града, била је некада знаменита кафана „Гушанац". О њој и о животу у њој пишемо посебно поглавље.

Кафана „Гушанац" је дуго трајала; запазиле су је још и данашње генерације. Кад је порушена, на место ње, мало даље на углу, отворена је нова кафана којој је газда, да би сачувао традицију, дао име *Трговачка касина*. Трговачка касина је постојала али није постојала више она стара чаршија те се тако и та кафана угасила. Данас ту нема више кафане.

Мало даље, на врху Узун-Миркове улице, на самоме Калимегдану, преко пута реалке, постојао је а постоји и сад хотел *Српски Краљ*. Та је, за то доба врло угледна зграда, подигнута почетком шесетих година, свакојако пре предаје градова Србима јер, сећам се, читао сам негде, да је последњи београдски паша улагао чак и једну врсту протеста што је новој кафани, првој кући од градске капије, дато провокаторско име „Српски Краљ". Биће да је као одговор са српске стране, на овај пашин протест, кафани која је у сусетству ове а опет на домаку београдских бедема мало затим подигнута, нарочито дато име *Српска Круна*.

Место где је подигнута кафана *Српски Краљ* или бар непосредна околина ове кафане, везана је болним сећањем са почецима нашега ослобођења. Ту, на томе месту, Турци су натицали на коље наше грешне устанике; ту су излагали жртве на углед када би и у граду извршили смртну пресуду (Петар Молер и други).

Српски Краљ је од оснивања свога био кафана отмене и пробране публике па је то остао и данас. Тај реноме му је нарочито стекао дугогодишњи закупац Урошевић чија се ћер удала за др. Стејића. Увек је то била тиха пристојна кафана; у њој се кретало одмерено, све било пажљиво, те је у ствари више личила на какав клуб но на кафану. Посећивали су је радо Радовић председник касације, Ђока и Јефта Павловић, угледни трговац Талви, доктор Стејић, браћа Рашић и још неколико нотабилитета. Над кафаном је био чист и врло пријатан хотел који су посећивали највише странци.

Доцније је ово имање прекупила Врачарска Задруга, и она је, после рата, подижући још два спрата и вршећи из основа преуређење и преправке и свих осталих просторија, дала престоници угледан хотел и ресторацију.

На Зереку, где је половином прошлога века био јачи саобраћај и бурнији живот, било је тада више кафана но што их има данас у томе делу улице Краља Петра. Тако, у то доба постојала је: турска кафана, Давичов хан, Талетова кафана, Хоцина кафана, Ђозина кафана, Милутинова и кафана Јована Деде.

Данас на Зереку постоје само три кафане: *Одеса, Балкански савез* и вечита *Талетова кафана.*

У средњем делу данашње улице Краља Петра, од Узун-Миркове па до Кнез Михаилове никад није било кафана.

У Главној чаршији од Грађанске касине па ка Саборној цркви, у истој згради где је био „Гранд Хотел" (Старо здање) а у ономе високоме приземљу прекопута Саборне цркве, где су сад неки дућани, била је седамдесетих година мала и чиста кафана коју су радо посећивали посетиоци Саборне цркве. Над вратима те кафане био је шилт на коме је била намолована звезда у паду са светлим репом за собом и натписом „код репате звезде". Кафану је држао Никола Тодоровић кога су због такве фирме прозвали: Никола Репача. Никола Тодоровић — Репача отац је нашега знаменитога глумца Саве Тодоровића који је ту, у тој околини, и одрастао.

Према бочним, јужним вратима Саборне цркве, онима из Краља Петра улице, налази се од увек једна мала кафаница на доњем спрату оне интересантне куће турскога стила која се све до наших дана сачувала онаква каква је. То је кућа чувеног Ећим-Томе, те се и та кафаница у прво своје време звала „Ећим-Томина кафана". Позније, она је добила име „кафана код Саборне цркве". Када је владика Инокентије постао митрополит и настанио се према Саборној цркви, њега је то љутило да се једна кафана зове „Кафана код Саборне цркве" и предузео је кораке преко власти да се то име забрани, а свештеницима и свом осталом црквеном особљу забранио да ту кафану посећују док носи име „код Саборне цркве". Тако закупац кафане буде принуђен те дозове једнога дана фирмо-

писца да избрише фирму и новом је замени. Фирмописац избрише старо име али нико, ни газда ни гости, да се сете какво би ново име дали кафани. Неколико дана домишљали су се и газда и фирмописац и гости па никако да нађу подесно име. За то време, фирмописац, испише изнад врата знак питања хотећи тиме да означи да питање натписа стоји отворено и да се чека његово решење. Публика прихвати онај знак питања као дефинитивно решење и тако и назове кафану која остаде затим, па све до данас, кафана код знака питања.

Кафана код „Знака питања" одиста везује свој живот са животом Саборне цркве. Њу похађају посетиоци Саборне цркве. Ако ко пре времена порани на службу божју, свратиће у ту кафану на јутарњу ракију и кафу; ако је неки парастос ту ће се сабрати посетиоци да сачекају време; ако је коме дуга служба у цркви те не може да је одстоји, ту ће свратити да се поткрепи. Када су пратње па хоће неко да избегне оне дуге говоре и беседе над покојником, ту ће се склонити. Чланови певачког друштва пре но што пођу на хор црквени ту ће свратити да попију кафу и да се саберу и у опште све што има посла са Саборном црквом и у Саборној цркви ту ће се свратити. И зато је та кафаница од увек добро радила.

Дубоко доле, на завршетку Краља Петра улице, испод Митрополије и Уметничке школе, била је доскора кафана „Јелен". Та је кафаница раније била

без имена а када је Старо здање скинуло свога бронзанога јелена са угла, и када је Староме здању име „Јелен" замењено са „Гранд хотел" онда је та кафаница прихватила као неко наследство име „Јелен" које је у томе крају већ било популарно.

Онај крај од Саборне цркве па ка Савамали називао се Варош-капија по капији која је била ту где је доцније била Валожићева књижара. Та је капија била на ономе шанцу који је опасивао целу варош. Све до бомбардовања 1862 године, ту су капију чували турски низами. Та је капија била од камена и дебелих греда те су јој се темељи налазили дуго затим кадгод би се у том крају која кућа подизала. Има јој темеља и под кућом инжињера Савчића.

Варош-капија је била најживљи део Београда, јер ту је становало чисто српско становништво, док је на Дорћолу било измешано са Турцима, Цинцарима и Јеврејима. Тада је на Варош-капији постојало и српско гробље пре онога код Маркове цркве на Батал-џамији. То се гробље простирало од Варош-капије на Зелени венац и тек је 1828 године измештено овамо на Ташмајдан.

Отуда што је сав живот Срба становника Београда био сабран ту, на Варош-капији, од увек је па и данас још ту велики број кафана. Тако је прва међу њима, када се пође од Саборне Цркве: *Независна Србија,* у кући која је назидана тек после Српско-турскога рата, почетком осамдесетих го-

дина, те прихватила за своју фирму политички догађај прогласа независности кнежевине Србије.

Одмах испод *Независне Србије* постоји једна кривудава уличица, остатак некадањих турских сокака, која се сад зове Јаворска улица. Та улица, са оном која води на Косанчићев венац, одваја један мали блок старога Београда, живописнијег но што су остаци у Скадарлији. У томе блоку, на фронту који гледа на Варош-капију, две су старе кафане. Једна од њих и носи име кафана код *„Варош-капије"*. То је малена, ниска и симпатична кафаница која има сталне своје госте који је годинама не напуштају.

Друга кафаница на истоме фронту, управо на углу Јаворске улице и Варош-капије, јесте *„Црни коњ"*. Она је знаменитија од оне прве по томе, што су се ту збирале прве наше комите још пре но што се комитска акција јавила као организовани покрет. Први четници, који су на своју руку и самостално, као хајдуци, водили борбе са Турцима, обично су на зимовник пребегавали у Београд, очекујући ту да гране пролеће. Тада су они по целу зиму проводили у тој малој кафаници код „Црнога коња", ту се збирали, ту договарали о даљем раду на пролеће. Ту је, у тој кафаници, пробављао тада зимске дане и познати комитски војвода Глигор Соколовић. Тек доцније, 1903 образован је комитет у Београду, те приступио орагнизацији ових

комита и већ почетком 1904 године пребацио преко границе две организоване чете.

Једна од знаменитих кафана на Варош-капији, била је и она код *„Сребрне кугле"*, која сад више не постоји. Она је била на месту где се сад диже четворосправатна кућа Раденка Раденковића, штампара на углу Космајске улице и Варош-капије, управо према Валожићевој књижари.

„Сребрна кугла" има један свој историјски значај из наше недалеке прошлости.

Маја месеца 1862 године, почеле су оне познате зађевице између Срба и Турака које ће изазвати бомбардовање Београда. Јуна 3 било је пушкарање и отимање капија варошких, а 5 јуна бомбардовање Београда, и очас се цео Београд претворио у војнички логор готов на одбрану. Тада се почеше на излазима према граду подизати барикаде и на њима се појавили грађани-добровољци. Једна од тих барикада била је код Саборне цркве, управо на месту које затвара продирање на Варош-капију. То је била лицејска барикада, јер су на њој били сами омладинци, лицејци, а командант — старешина — те барикаде, био је прослављени поета и родољуб Стеван Владислав Каћански. Штаб ове лицејске барикаде, т. ј. место где су се уморни добровољци поткрепљивали, била је кафана код „Сребрне кугле", која је управо била у позадини саме барикаде.

У то доба, доба бомбардовања Београда, управо нешто мало касније, када су умукли топови на београдскоме граду, али њихове цеви остале још увек наперене на варош, а грађани још увек бдили на барикадама, дође први пут у Београд Хрватска позоришна дружина, која је дотле давала представе по Војводини. Дружини на челу био је Мандровић.

И ако су мучне прилике у Београду биле, и ако је цео Београд био под оружјем, опет је ова дружина дала том приликом седам представа, највећим делом родољубивих комада. Све слободно време глумци су проводили са лицејцима код „Сребрне кугле", слушајући приче о бомбардовању и осталим догађајима који су се после овога низали. Глумци су се тада са нашим великошколцима толико сродили и њиховим подвигом да оружани чувају Београд, толико одушевили да су им великошколци, пред полазак из Београда, приредили опроштајни банкет 13 августа и то на самој барикади. Тада су, испред наперених топовских цеви пили, певали, грлили се и здравили заједничкој будућности својој — Срби и Хрвати.

У Космајској улици, на стотину метара од „Сребрне круне", али са противне стране, постоји и данас кафана код „Црногорца". Њу је у своје време основао и држао неки Милун Катуњанин, те се по њему и прозвала „код Црногорца". Доцније је он дао намоловати на великој табли од плеха Црногорца у природној величини, те му је

висио на вратима. То му је била фирма коју је он звао „шиљте". После овога Милуна Катуњанина држао је исту кафану Велицки, књиговезац.

На стотину метара испод „Сребрне куле", низ Поп-Лукину улицу, налази се и данас кафана *„Златан грозд"*. Некада се та кафана звала „Енглеска Краљица", а била је пре *Позоришне кафане* и пре *Дарданела* прва наша позоришна, односно глумачка кафана.

Почетком године 1866 играла је Мандровићева позоришна трупа још у Великој пивари, али већ маја месеца престала је и појави се у Београду Немац Карло од Ремаја са немачком трупом и са глумцима српским и немачким. Тај Ремај давао је српске и немачке преставе једновремено и наметао се чак да он организира и прво наше државно позориште. Та дрскост Ремајева изазвала је реакцију код наших родољуба, те да парирају акцију Ремајеву, доведу из Модоша трупу Друштва за Српско народно позориште којој је на челу био Јован Ђорђевић. Та трупа је почела најпре давати представе код „Круне" (данашњи општински суд) а затим у Сушићевој кући код „Енглеске Краљице", где је на оној страни плаца из Космајске улице била затим Синагога. Тако је кафана код „Енглеске Краљице" у то доба постала права позоришна кафана, у толико пре што су тадању групу друштва за српско народно позориште представљали најомиљенији наши глумци. У тој су трупи тада били:

Ружић и Ружићка, Коларовић и Коларовићка, Милка Гргурова, Телечки, Софија Максимовић, Никола Недељковић, Лаза Поповић, Пелеш, Марко Станишић, Младен Бошњаковић, Милева Радуловићева други.

Знатно је да је преставе ове трупе код „Енглеске Краљице" посећивао и сам Кнез Михаило и ту код „Енглеске Краљице", после једне успешне преставе, Кнез је Јовану Ђорђевићу дао реч да ће сазидати Народно позориште, којем се зидању одиста одмах затим и приступило.

Испод „Енглеске Краљице", односно данашњега „Златног грозда", на углу где се сретају Поп-Лукина и Бранкова (некадања Господска улица) постоји одавна већ кафана *„Златан Коњ"*. И као што на Варош-Капији има два коња, црни и златан, тако има и два грозда, златан и обичан грозд. Ово друго име носи кафаница испод Државне Штампарије која се зове кафана код *„Грозда"*, али је још познатија под именом: „Арса код Грозда" по дугогодишњем свом кафецији Арси.

Преко пута ове кафане, нешто мало ниже, у Поп-Лукиној улици, постоји данас кафана која се зове „Радничка касина", а некад се звала „кафана код Луке Вукаловића и имала је на фирми насликан лик овога херцеговачког усташког војводе.

Како та кафана лежи преко пута Државне штампарије, није чудо што су јој најчешћи гости били чиновници и словослагачи из штампарије. У

своје доба, као коректор Државне штампарије, велики део дана па и ноћи, проводио је у овој кафани Ђура Јакшић, те је, веле, и многу своју песму ту, у тој кафаници, написао.

Треба поменути још једну малу кафаницу која је осамдесетих година прошлога столећа, била јако посећивана, а то већином од радника, па и чиновника из Државне штампарије. Она је постојала у оној малој уличици до Државне штампарије, и звала се *„Каљавац"*. То је била једна мала кућица, северу окренута, са великом баштом и воћњаком. Доћи до ове кафанице, био је по рђавом времену читав проблем, али ипак, а нарочито суботом, кад радници приме плате, ова би кафаница оживела, те се орила задовољна песма све до зоре! — Ова је кафаница била својина Стајића, старог словослагача Државне штампарије.

Интересантно је, да је тај цео крај, па и простор где је сада Државна штампарија, у дужини све скоро до Варош-капије било српско православно гробље почетком прошлога столећа. Кад је та улица нешто мало регулисана, и порушена једна страћара с преда Поп Лукине улице, при прекопавању, ископаван је костур до костура.

За време турске владавине над Београдом, све до почетка прошлога века, Савска обала је била

потпуно пуста, и звала се Савска јалија или још чешће кафанска махала. Ако је и било каквог насеља, били су ту бостанције, лађари и цигани. И Мађари и Аустријанци и Турци за време својих владавина знали су само за Дунавски крај, који су и насељавали.

Савска јалија звала се кафанском махалом стога, што је ту било безброј малих кафаница са доксатима, где су ракијали лађари. Бивало је да су покаткад изјахали на коњима и Турци из града, те поседали на те доксате и теферичили.

Тек Кнез Милош наредио је да се сви они, који се баве трговином и трговачким посредовањем, морају настанити на Сави, и од тада је тај крај почео да се подиже. Од многих старих кафана, које су постојале у некадањој кафанској махали, има их које су све до данас заостале, разуме се, не у ономе облику какве су биле као јалијске кафане.

Почев од Калимегдана, данашњом Карађорђевом улицом, до Београдске задруге, а затим стрмом улицом Краљевића Марка, до Босанске улице (Сава-махале) наћи ћемо данас ове кафане:

Чокот, кафаница у врху Карађорђеве улице, под Калимегданом. Та кафаница лежи према оним познатим Калимегданским лагумима, који су служили као стоваришта вина. Због своје близине

тој винској пијаци, „Чокот" је од увек важио као нека винска берза. Ту се искупљали купци и продавци, кафеција је припремао мезелуке, а из оних лагума доношене су боце за боцом натегачом изученога вина, које су ту код „Чокота" разливало у безброј чаша, те се, уз мезе, пробало, оцењивало, и ту закључивали пазари.

Данас, од како су они лагуми престали бити винска стоваришта, изгубио се тај значај кафане „Чокота", те она животари само као обична кафаница.

Милојевића кафана одмах испод *„Чокота"* се звала најпре „Делиград", доцније, „Подриње", а затим Милојевића кафана. Најживахнија је била у доба, када ју је држао познати кафеција Михаило Николић-Кића, који је држао и „Албанеза", а затим и „Славију".

У раније доба, та је кафана важила као најзгоднији састанак љубавних парова. Наши су београђани ради таквих састанака најрадије прелазили у Земун, али кад би „испустили" лађу да не би губили време, свратили би код „Подриња" и узимали собу на дан, а не би се ни пун сат бавили у њој. То је у почетку бивало можда и случајно, а затим је то постала редовна ствар, те је и кафана стекла тај реноме.

Када се пређе улица, којом од Саборне цркве слазе Велики степени, те избијају на Саву, одмах иза зграде у којој је царинарница,

пружа се пространа зграда хотела „Крагујевца", која је подигнута још првих дана преображаја Савске јалије, те и данас још постоји као кафана и хотел. Потребу подизања хотела и кафане „Крагујевац", диктовало је пристаниште јер и ако је раније пристаниште увек било на Дунаву, а само једним делом (винарице и дрварице) на Сави, од доба саобраћаја парним бродовима, пристаниште прелази дефинитивно на Саву, која се затим нагло развија као најживљи трговачки крај.

Ту потребу трговачког света да има где одсести и где се састати, задовољаваo је у пуној мери хотел „Крагујевац", који се сад свео на место где путници очекују полазак лађе или сачекавају путнике.

Хотел „Крагујевац", иначе нема никакву своју нарочиту историју, сем што би се дало забележити да је 1876 године ту био штаб талијанских добровољаца, које је под талијанском заставом, која се вила на „Крагујевцу", уписиваo симпатични гарибалдијевац Делабона, и водио их на Дрину да се са нама заједно боре за нашу слободу.

На истој страни, где је и „Крагујевац", мало дубље у чаршији, постоји сада *„Савска касина"*, која се у своје време звала *Владикина кафана.* На чардаку те кафане, при излету из града, поседали би увек нешто отменији Турци и сејирили би пијући кахву и мухабетишући.

Иза Савске касине, према Гоћевцу, а на ономе чвору где се укрштавају улице које воде на Варош-капију, и где се спуштају *Мали степени,* налазила се кафана *Босфор* коју је прогутало грађење новога савскога моста.

Некада су ту, у непосредној близини обале, били гости капарише за истовар и утовар бродова, јер су недалеко одатле пристајале дереглије са трговачком робом. За тим, до последњих дана трајања то је била једна обична весела ноћна кафана.

Недалеко од *Босфора,* налази се кафана *Кичево,* такође једна од заостатака старога Београда.

Затим долази кафана *Венеција,* Та кафана, по свој прилици носи назив по бари Венецији, која се простирала од ушћа Топчидерске реке, па све до Београда, и на којој су данас железничка станица, фабрика монопола, Вапина фабрика хартије и многа друга насеља. Та се бара некад звала *Циганска бара,* па су је неки учењаци, ироније ради, назвали Венецијом, и то јој се име задржало.

Кафана „Венеција" је била кафана (и хотел), где су одседали трговци из унутрашњости.

Кућа у којој је данашњи кварт савамалски, била је некад знаменита кафана „Лиман", одмах до Захине куће.

Лиман се звало само место (обала), где су пристајале босанске лађе. Ту, око обале, живели су Турци који су држали магазе и кафанице, где су

одседали трговци Бошњаци, који су стизали лађама у Београд. Ту на Лиману, имали су и Срби и Турци сваки свога чиновника за прегледање тескера, оних који допутују лађама. Око тих тескера и надлежности српске и турске власти, често је долазило до сукоба, а једном чак, 24 јула 1860 године, на Лиману леже и крв међу Србима и Турцима, тако да је чак и официр Бучовић морао са војском дотрчати из касарне да утиша сукоб. Тада је Лиман ушао чак и у дипломатску преписку гарантних сила, које су поводом горњега сукоба, размењивале ноте. Последица тога сукоба је била да је турска власт дигнута са Лимана.

Кафана *Лиман* имала је у своје време најпространији чардак, који се истурао чак у воду.

Иза Лимана подигао се доцније хотел *Босна*. који је дуго трајао, и важио као један од отменијих хотела. „Босна" је регулацијом порушена, и сад је на њеним темељима сквер, а место ње подигнут је модеран хотел „Бристол", који не лежи на истом месту где је била „Босна".

Име „Босна", хотел је добио с обзиром на Бошњаке, који су тај крај, ради развијене трговине са Босном, врло много населили. Велики и угледни босански трговци, ту су се крај Лимана сконцентрисали, ту купили имања, ту подигли куће и магацине, и ту приграбили сву трговину у своје руке. Отуда је тој кафани, коју су највећим делом они посећивали и дато име *Босна*.

Испред Бристола, на улици, од прилике, био је некада и чувени *Паранасов хан,* такође хан једнога Бошњака. Он је лежао на оној пијаци, у коју су се стицале многе улице, а која се звала *Мала пијаца.* На среди те пијаце, дуго се држао један крст од црвенога мрамора ограђен гвозденом оградом. Тај је крст подигао о своме трошку београдски трговац Ђира Христић, а хтео је, веле, њиме да обележи и покаже муслиманима Бошњацима, чим би се са лађе искрцали, да су стигли у земљу где крст влада.

Ту је у близини и кафана *Спуж,* једна обична мала лађарска кафана, названа тако стога што је, као лађарски знак, био пред њом пободен у земљу један спужасти кљун лађе (дереглије).

Ладно купатило је кафана у улици која води у тада једино купатило на Сави. То је било знаменито купатило Милоша фризера. Пред кафаном *Ладно купатило* зауставили би се гости после купања, те би ту мезетисали рибе пржене на роштиљу, и залили то расхлађеним вином.

Златна лађа је кафана у улици Краљевића Марка. Ту је дуже времена био кварт савамалски, а данас је ту Дом малолетника.

Одмах изнад Златне лађе, налази се и сад кафана „Краљевић Марко", над којом је некада била интересантна фирма, на којој је био приказан двобој Краљевића Марка и Арапина.

И данас та кафана постоји.

Савским кафанама припадају и све оне које се налазе на савској падини од Зеленога Венца и Краљице Наталије улице па ка обалама, као и оне које се налазе у Сарајевској улици све до Три Кључа.

У првом делу је данашња Босанска улица некадања Сава-махала. Сава-махала у ствари се протеже од онога раскршћа Босанске улице и улице Краљевића Марка па иде дуж Саве све до монополских зграда на Топчидерском друму. Некада је Савамала било село ван Београда, које је имало и свој сеоски запис на оној пијаци (Топчидерској) пред Бајлоновом пиваром. Ту се је о Марковдану играло коло и одржавао се вашар на који су многи београђани, па и сам Кнез Милош, одлазили. Доцније је Кнез Милош раселио Савамалу и населио њене становнике у данашњој Палилули где се и данас Марковдан слави као стара слава Савамалаца.

У Савамали (данашњој Босанској улици) почев од раскршћа које смо горе означили, две су кафане: *Монакова*, и *Демир-капија*. Ова друга је нарочито типична и припада као зграда староме Београду који све више и више нестаје.

По реду у Савамали су још ове кафане: *Шоповићево купатило, Шишка-Лазина кафана, Стари влаковођа, Европа, Мала кавана, Нови свет* (сад већ порушена да отвори места новој улици која води

на железничку станицу), *Тетово* (такође порушено), *Радничка кафана* и *Краљева пивара.*

Од ових су знамените: Шоповићево купатило и Краљева пивара.

Године 1857 паде у Београд једна немачка позоришна дружина под управом Прајза и сагради арену у Шоповићевом купатилу те почне давати представе на немачком језику. Видећи да нема публике он се удружи са Србима дилетантима те отпоче крај немачких давати и српске представе. Из Шоповићевог купатила ова дружина прећје у Велику пивару.

Краљева пивара или *Велика пивара,* како су је доцније звали, велика је зграда која је све до скора постојала у близини Вазнесенске цркве. Ту је зграду 1840 година назидала Књегиња Љубица а први закупац те пиваре био је неки Риста Париповић, рудничанин. У тој се пивари налазила повећа сала у којој су наши дилетанти давали представе и у којој је 30 новембра 1858 године одржана и знаменита Свето-Андрејска скупштина.

Изнад Савамале (Босанске улице) на савској падини лежи Ломина улица у којој се налази једна једина кафана (подрумче) код „Војводе Ломе". Изнад споменуте је улица Краљице Наталије која истиче из Зеленог Венца па тера све до улице Милоша Великог. Она је некада звана абаџијска чаршија. Ту је некада, тридесетих година, била велика ливада Кнез Милошева, а абаџије су биле у ва-

роши, у турској чаршији. Кнез Милош парцелише своју ливаду и натера абаџије да се ту населе од којег доба доби улица име абаџијска чаршија. Доцније, кад су абаџије као занат изумрле, улица добија име Краљице Наталије с обзиром на то што је у истој Краљица назидала и своју цркву.

Зелени венац, из којега истиче она улица, добио је своје име по једној старој кафани која је такво име носила. На Зеленом Венцу сем поменуте налазе се још и кафане: *Жировни венац* и *Америка* а, пошав са Зеленог Венца улицом Краљице Наталије: *Моруна* (данас Триглав), *Сарајево, Румунски Краљ* и *Делиград.* Слазећи са Зеленог Венца ка Босанској улици налази се *Црни џетао,* а пошав ка Варош-капији, долазе на почетку Бранкове улице *Царица Милица* и *Човићева кафана.*

У савској улици која је припадала такође Савамали и која од босанске води ка монополској фабрици, ове су кафане по реду: Девет Југовића, Лазаревац, код Владике (порушена) Добро јутро, Оријент, Бајлонова, Суви ђерам, Чедићева, Хајдук-Вељко, Јадране (нова) Златан паун, Два Талијана, Сувобор, Пирот, Гарибалди (данас се зове *Макиш)* и Три кључа.

Од ових је интересантна кафана Гарибалди, која је понела своје име по Гарибалдијевцима који су дошли к нама као добровољци а затим остали на железници као радници.

Изнад сарајевске улице, на тој падини према Сави је улица Милоша Великог, која се спушта од Лондона па док не избије на Топчидерски друм. У тој је улици мало кафана. На врху њеноме је кавана и хотел *Лондон* који припада више Терезијама а мало ниже и са противне стране налазила се кафана код Народне скупштине. Седнице Народне скупштине држане су у почетку у згради Црвеног крста у данашњој Симиној улици па, како се та зграда показала недовољна, осамдесетих година подигне влада једну привремену зграду (бондручару) на углу Милошеве и Краљице Наталије улице. Одмах према њој, на углу Милошеве и Његошеве улице подигне се тада кавана *Скупштина* која је имала пространу и врло угодну башту те у своје време била врло посећена кафана. Једно је време носила и име: *„Трансвал"*.

Дуж целе улице Милоша Великог нема затим кафана све до њеног свршетка где се налази најпре кафана „Губеревац" према болници за душевне болести и на врху њеном кафана код „Лепога изгледа" иза које је сад мали парк.

Изнад Лепог изгледа где пут већ завија да пође на Топчидерско Брдо налази се на самоме углу кафана „Мостар" а више ове преко моста који јаше мокролушки поточић, а са противне стране, налази се *Смутековац*, односно бивша кафана и башта Вајфертове пиваре.

Најстарији београђани памте да је земљиште на коме је данашња Вајфертова пивара, односно Смутековац, носило име *„Замастир"*. Смутек се звао неки Чех који је први ту подигао зграду и отпочео рад, али је он напустио посао и отишао у свет. Доцније је ту зграду и место откупио Ђура Вајферт и развио ту своју велику индустрију пива. Башта Смутековац била је у своје време пријатно излетиште београђана.

Поменусмо да кафана Лондон, на врху улице Милоша Великог, припада већ Теразијама те почев од ње прећићемо на Теразијске кафане.

На Теразијама, почев од „Лондона" прва кафана, одмах до „Лондона" била је код *Пауна*. Она и данас постоји али под другим именом. Мало ниже а са противне стране била је кафана код Обилића. Доцније је та кафана преобраћена у посластичарницу и здрављак. Од „Обилића" па све до ћошка који води ка Батал-џамији није било кафана а од тога ћошка па до Пашићеве куће била је а и сад је кафана до кафане. Најпре *Шишкова кафана* и данас још чувена, па онда *Урошева пивница* која је била много пространија па имала чак и башту. До ње је знаменито *Таково* које је једно време било глумачка берза. У своје време је ова кафана имала врло уређену башту и ту се слегао цео Београд. До Такова налазио се хотел *Париз*, један од некада угледнијих престоничких хотела са највећим просторијама за кафану и ресторацију.

Кафана „Париз" знаменита је као теразијска кафана јер је ту био увек радикалски партијски штаб. До „Париза" је *Касина*. Та је кућа назидана још 1858 године и припадала је Браћи Лукићима из Великог Села. У тој кући образована је била тада некаква касина за нарочите чланове па је по њој добио име и локал. Доцније, када су се у нас развила партијска такмичења, Касина је важила као напредњачка кафана. То је нарочито важила за време свога најзнаменитијег закупца и газде Васе Мијатовића, званог „безобразни Васа", који је ову зграду завештао *Дому сиротне деце*. Пре неколико година порушена је стара зграда и подигнута врло угледна и модерна зграда која краси Београд.

И са друге стране Теразија од „Лондона" и „Пауна", па све до „Москве", није било кафана. Била је само једна ниска и врло интересантна кафаница код „Два тигра", на месту где је затим била Дифранкова посластичарница. Где је данас „Москва", са теразијске стране, били су дућани а са оне друге стране која гледа у „Балкан„ и Балканску улицу, била је кафана *„Велика Србија"*, коју је изгледа крстио Стеван Владислав Каћански. Због доброга бермета, а и због родољубља кафецијиног, у ову је кафану некад, у ранијој младости, радо залазио и Стеван Сремац. На месту *Велике Србије*, обухватајући и све дућане, које су

биле око ње, подигнута је палата и кафана „Москва".

Према „Великој Србији", постојала је до скора стара кафана и хотел „Балкан" који је сад, регулацијом порушен, а мало иза њега је била, — сад је већ нема, — чувена теразијска кафана „Славина", где је неколико година, за једним сталним столом, коме је председавао пок. Срета Пашић, пок. Радоје Домановић, раскошно расипао своје здравље и свој дух трошећи га на једну врло обилну усмену литературу.

Са те стране Теразија, била је некада и знамента београдска кафана *„Златан крст"*, која је постојала још пре седамдесетих година. Зграда и данас постоји, као својина пок. Владе Лацковића, и лежи одмах до палате банке „Славија", али то није више гостионица, већ је ту једна велика мануфактурна радња. И данас још испод стреје над кровом постоји златним словима натпис „Златан крст", једини натпис ћирилицом, који аустријанци за време окупације нису скинули, јер га вероватно нису приметили.

Златан крст је у најбурније доба новије историје, играо знатну улогу. Ту, у тој кафани је 1876 године, никао родољубиви поклич, да се помогне голоруким устаницима у Босни и Херцеговини; ту су се збирали новчани прилози за устанике, ту уписивали добровољци. Када је Србија загазила у свој први рат, одатле су, из „Златнога крста"

кретали добровољци на Дрину, Делиград и Јавор.

Доцније, по ослобођењу, та је кафана постала збориште либералне Ристићеве странке, ма да су у њу радо залазили и конзервативци. Држао ју је тада чувени газда Михаило Јовановић, један од врло симпатичних људи, којега је волео цео Београд. За његово време је била код *Златноīа крста* нарочито чувена кујна, те је покојни Коста Вујић професор, био због тога и један од најчешћих гостију те кафане.

Од „Златнога крста" па до Калимегдана, била је још (између данашње Делинијеве апотеке и Цара) такође врло позната кафана и ресторација „Хајдук-Вељко", којој је углед нарочито уздигао познати и симпатични Талијан Карло Пероло, један заостали добровољац гарибалдијевац.

Мало ниже, а на раскршћу Кнез Михаилове и оне улице која са венца води ка Позоришту, налазио се и пре, а и сад се налази „Руски Цар". На удару улица, које су најважније артерије Београда, у центру који је увек жив, та је кафана од увек била стециште целог Београда. Некада, пре рата, ту је бивао састанак свих београдских гурмана, данас када се место некадашње трошне кафане, дигла ту лепа, модерна и угледна палата „Руски Цар" спада у кафане, где се састаје најотменији Београд.

Од „Рускога Цара" па све до Калимегдана, било је још само неколико кафана. Најпре „Гранд

хотел" иза онога дела према Академији. То је био најотменији хотел и ресторација који је подигао Душан Милићевић, пошто је напустио стари Гранд хотел (данашњу Жел. дирекцију). Данас је и тај хотел затворен, а локали претворени у банкарске канцеларије. Према Гранд хотелу, у великој палати Академије наука, налази се кафана *Академија* која је новога порекла, а на углу према Академији, где Карађићева улица сече Кнез Михаилову, налазила се некад кафана *„Русија"*, али је и она ишчезла и у ту се зграду уселила банка.

Та кафана је носила само званично име „Русија", али је под тим именом нико није знао. Она се звала по газди *„Јамандија"*, и била је знаменита са своје необично јевтине кујне, тако да се ту хранила сва сиротиња универзитетска, као и млади трговачки помоћници из чаршије.

Ниже *„Јамандије"* у истоме реду, на доњем спрату Првостепенога суда, била је знаменита трговачка кафана Браће Крстића, а још ниже, друга трговачка кафана која и данас постоји, *„Грчка Краљица"*.

Ред кафана до Калимегдана, завршава *Српска Круна*, некада омиљени хотел, данас кафана старога Београда, са врло лепом терасом ка Калимегдану.

Почев од теразијског чвора, десном улицом која спаја Теразије и Позоришни трг (Коларчева улица) настаје низ кафана од којих су многе већ

раније изумрле. Једино, на врху те уличице, постоји и данас, као траг старога Београда, и постојаће, како изгледа вековима, кафана „Албанија", ругло Београда, али елдорадо свих закупаца те кафане. Не постоји кафана са мање режије а више промета; нити постоји кафана коју посећује тако разнолика и тако мешовита публика.

Одмах до „Албаније" постоји још један остатак старога Београда, такође једна кафаница из најстаријих дана наше престонице, *„Мала касина"*.

На противној страни ове улице постојале су некада три кафане старога Београда, али их је време све три збрисало. Једна је била *Трговачка кафана*, ту негде где је сад Извозна банка, према Цупари; ниже ње, према *Малој касини* постојао је *Сребрн коњ*, а испод, овог, где је сад кућа Ивковића, до Југословенске банке, била је некад чувена *Жмуркова* кафана у коју се пело на четири пет расклиматана степена. То је био познати ћумез, али је имао врло добру ракију и одличне госте. Из ове кафане нису избијали глумци Мита Коларовић, Лаза Лугумерски и Пелеш. Кафеција чика Лаза, звани Жмурко, био је особењак своје врсте. Он би сваком госту прописао колико чокања сме попити, и, да си хиљаде плаћао не би могао више добити, но што ти је он прописао.

У стари Београд свакојако спада и данашња Душанова улица, као и Скадарлија и Поенкареова

улица једним делом својим. На Дорћолу је једна од најинтересантнијих београдских кафана *„Црни орао"*. О историји имена ове кафане већ смо казали што треба на ранијим странама овога поглавља.

У Скадарлији је данас најпопуларнија кафана „Три шешира", која је у своје време била седиште београдске бохемије, коју је сад измешала и друга публика. Кафана „Три шешира" није врло стара. Као што смо већ мало раније казали то је била кућа оца Ђоке Димовића, који је држао „Империјал". Његов отац је био фабрикант шешира (управо преправљао је и фарбао старе шешире) и на тој кући, у којој је он живео и радио, стајала је фирма, на којој су била насликана три шешира, сваки другог фазона. Кафана је по тој фирми понела име.

Много старија је по постанку она кафаница на врху Скадарлије, која се данас зове кафана код *„Вука Караџића"*, а раније, мислим да није имала никакво име. Она је и данас сачувала тип старих турских кафана.

Тамо где избија Скадарлија у Поенкареову (Македонску) улицу биле су једна према другој две знамените кафане старога Београда, од којих једна и сад постоји под именом „Хотел опера". То је некад био чувени Пашонин „Булевар". Булевар је некад била само зграда, која је и сад на Поен-

кареовој улици, а према позоришној је била велика и лепо уређена башта, где се цео Београд збирао, и где су се проводиле многе бурне ноћи. Доцније, у тој башти назидана је велика сала спојена са ранијим локалом, те је служила за игранке и свадбе, све док се није назидала Коларчева сала. У тој сали је Жарко Савић отворио и прву оперету у Београду. Од престанка те оперете, сала стално служи варијетима и биоскопима. Пашонин Булевар носи име по оснивачу своме, у своје време најпопуларнијој личности старог Београда, Ђорђу Пашони, о коме постоје многе анегдоте које се још и данас причају.

Преко пута Пашониног Булевара, на другом углу постојала је до пре десетину година *Еснафска кафана*. То је у ствари била еснафска берза рада. Ту су се у рано јутро збирали зидари, калдрмџије, циглари, тесачи и друге занатлије, и ту су долазили они који су били потребити, те одводили раденике на посао. Разуме се, да су се с вечери те исте занатлије увраћале у еснафску кафану, да оставе један део зараде. Но у тој кафани било је и једно засебно сопче, где су често увраћали и други. Тако је у своје време ту стално проводило ноћи ово друштво: Ђура Јакшић, Панта Бесаровић рачуновођа Министарства просвете, Алекса Шилић телеграфиста, капетан Марко Петровић, Љуба Недељковић телеграфиста и Илија „Ћопа" армоникаш. У тој собици је Ђура Јакшић написао и своју песму

„Падајте браћо!" После ове генерације, ту су собицу притисли великошколци, и држали су је деценијама.

Еснафска кафана, као зграда, била је својина некога Милоша Жероње терзије, а дуго година ју је држао под закуп Таса Македонац.

У Палилули, која такође припада староме Београду, бар ономе из доба Кнез Милошевог, постоје и данас две врло старе кафане које се налазе готово на истоме тргу. Једна је код *„Седам Шваба"*. Та је кафана на углу Видинске и Хиландарске улице, управо према кући старога Јове Илића. Над вратима је фирма на којој је насликано седам шваба, како су храбро атакирали на једнога зеца!

Илићева деца, Драгутин, Милутин, Војислав и Жарко, до те кафане су чинили свој први пробни лет, када су излетали из очева гнезда. Војислав је и доцније увек радо навраћао у ту кафану и, кадгод би коме заказивао састанак, најрадије би то било код „Седам Шваба". Многу и многу песму своју Војислав је написао ту пред кафаном, под малим, лиснатим багремима.

На другој страни овога трга, тамо где Таковска улица слази испод старе касарне, налази се такође врло стара београдска кафана којој су и данас као некада најчешћи гости нижи чинови из

касарне. Та кафаница носи име *„код крчмарице Маре"* и чувена је била у своје време са многих туча које су се ту дешавале између плаховитих палилулаца и младих каплара.

Од старих кафана по другчм крајевима Београда, ваља поменути и кафану *„Два тесача"* која је до пре тридесет година постојала у некадањој Писарској а данас Делиградској улици. То је била кафаница сва у зеленилу са турским османлуцима пуним зрела грожђа. Била је кафана наших „цимермана" због којих и носи име „Два тесача". Разуме се, да је недељом најмилија забава ових „Шваба" била куглана. Ова је кафана била својина првог „танцмајстора" у Београду онда познатог Тасе, а који је иначе по занимању био стаклорезац.

Исте врсте је и кафана на Западноме Врачару код *„Немачког Цара"*. Она је подигнута шесетих година на месту где је некад била врачарска рупа, тако да је, према тврђењу старих београђана, врачарска рупа управо у подруму кафане код „Немачкога Цара".

Године 1842 Вучић се побунио и довео војску на Врачар да запрети Београду и кнезу. Он је са војском пао на ону леднну где је канцеларија среза врачарска. Тада ту није била ни једна кућа већ је била пуста ледина. На тој ледини била је једина кућа коју је подигао Исидор Стојановић. Како је Исидор Стојановић кућу градио од набоја то је

у близини исте ископао дубоку рупу из које је вадио земљу за набој. Вучић је хватао своје противнике и како на ледини није имао других затвора где би их држао, добро дошла му је била та рупа те је у њу трпао своје противнике. Та Вучићева рупа је задала страх и трепет његовим противницима. Први је у ту рупу стрпан неки Тркић из Шапца и неколико је дана био сам, те се и по њему једно време звала Тркићева рупа, а доцније је названа врачарска рупа.

Кафана *„Немачки Цар"* била је средиште Немаца насељених у Београду који су се и иначе најрадије настањивали ту на Западном Врачару. Ту су недељом приређивана посела, играо се шотиш и уз пиво певале немачке песме. Ову је кафану годинама држао под закуп отац г. Ставенова-Пепике, дугогодишњег службеника Срп. брод. друштва.

Постоји на крајњој периферији још једна кафана коју треба споменути, јер је добила име баш због тога што је била бестрага удаљена од вароши. Та се кафана зове *„Сибирија"*, а и данас постоји. Некад је она била на пустоме друму (смедеревском) чак близу старих козара, тамо код Седам Кућа. Данас је она у средини великога насеља које је на томе путу на Смедеревском Ђерму отишло чак у Мокролушке атаре. И данас је то пријатна кафана али иза ње има сад већ и других, као што је на пример „Цветкова кафана".

Ранијих година „Сибирија" је била потпуно усамљена све док општина није преко пута ње подигла трамвајске депое. Уз те депое почело је да се гради насеље у њима запослених радника, док није скупа кирија у центру натерала и друге београђане да се у томе крају населе.

Први адвокатски испит

Фебруара 28, године 1862, потписан је први закон о правозаступницима, који је сем школских квалификација — диплома о свршеном правословљу — захтевао и посебан, стручан испит за правозаступника.

Први који се јавио као кандидат за полагање тога испита, био је Петар Марковић, ма да је као свршени правослов био већ у служби. Петар Марковић је био затим познати адвокат београдски већ и по томе што је своју двоспратну кућу у Космајској улици (преко пута Сушића, где је доцније био Церманкин Завод) изгубио на картама. Ту кућу му је на картама добио ађутант кнез Михаилов Ђока Пешика, да је после и сам на картама изгуби.

Испит је кандидату Петру Марковићу одређен за 17 новембар исте године и образована је испитна комисија у коју су ушли као председник: Јовица Димшић члан Касације и чланови: Света Л. Поповић (познати Срета Л. П. путописац) Јован Николић (познат под именом Чокејић) Никола Хаџи-Поповић који је ту скоро умро и Јеврем Грујић.

На испит се слегло силно много слушалаца, нарочито чиновника. То је била недеља пре подне, јер се баш хтела да да прилика чиновништву да присуствује овоме испиту. Председник Димшић је испитивао из кривичнога права, Срета Л. Поповић из стецишног поступка, Јован Николић из општег поступка, Никола Хаџи-Поповић из трговачког и Јеврем Грујић из грађанског закона.

Први је кандидату поставио питање Јеврем Грујић као најмлађи члан. Његово питање је гласило: „Добијају ли женска деца у задрузи по новом закону наследство, кад им је отац умро пре тог закона; ако добијају, да ли и она што су се удала или она што су неудомљена или обоја?"

Друго питање је поставио Никола Хаџи-Поповић: „Шта је трговачко дело у призренију надлежности суда?"

Николић-Чокејић је запитао кандидата: „Је ли признање код пријавитеља потпун доказ као код самог суда?"

Из стецишног поступка, поставио је Срета Л. Поповић ово питање: „Има ли места интабулацији и узапћењу на масу посмртну и на масу презадужену, после отвореног стецишта; а посмртном разуме се она маса која није презадужена?"

Најзад председник комисије Димшић поставио је кандидату два кратка питања из кривичног права. Прво: „Шта је јавна увреда и где може бити на

пр. је ли у кафани?" и друго: „Извињава ли кривца незнање закона и незнање дела?"

Тиме је био завршен усмени испит а затим се прешло на писмени. За писмени испит дата су кандидату три „правословна задатка" и то:

1. Шта је закони део?

2. Је ли наследнику окрњен закони део кад је половину имања завештао отац ком трећем на пр. манастиру, а другу половину дели између сина и кћери? Је ли ту сину, који има права на половину имања, окрњен закони део и ако јесте, од кога има да се накнади: од сестре или од манастира? и,

3. Може ли отац своме јединцу урачунати трошкове на науке или дати у радњу као поклон или друге трошкове, па тим окрњити му законити део?

Пошто је кандидат на сва ова питања, како усмена тако и писмена, правилно одговорио, комисија је прогласила да је добро положио испит и одмах су настала силна честитања. Тако је П. Марковић постао у Србији први квалификовани правозаступник.

Одмах, на недељу дана после тога, 24 новембра као други кандидат полагао је и положио правозаступнички испит познати Јован Милинковић Алавантић. Комисија је остала иста, али је после првог испита настало у публици још веће интересовање, те је овом приликом било још више слушалаца но о првом испиту.

У тој првој серији кандидата, који су се одмах по објави новог закона пријавили за испите и положили их до краја 1862. године, били су још Павле Радовановић и Јован Поповић. Радовановић је положио испит 2 декембра а Јован Поповић 14 декембра те године. И један и други положили су одлично. Павле Радовановић (Паја) је после шест година адвокатске праксе, стрељан на Карабурми као убица кнеза Михаила а Јован Поповић је дугогодишњи београдски адвокат, отац г. г. Богдана и Павла Поповића професора универзитета и г. Мите Поповића посланика у Петрограду.

То је прва серија квалификованих адвоката тадање нове Србије.

Један београдски избор

Избори обично занимају најшире масе наше те изнећу из моје збирке из полупрошлости сличицу једних избора народних посланика, која може и данас занимати и гласаче и кандидате. То су избори народних посланика за варош Београд извршени 1858 године за знамениту светоандрејску скупштину.

Већ десет година до тога доба није у Србији била сазивана народна скупштина. У уставу није било ни помена о скупштини, те су владе брижљиво избегавале да даду народу оно што не морају дати. Двор је још радије пристајао уз ово гледиште влада, сећајући се добро да су народне скупштине од 1839 увек ишле на то да ограниче кнежеву власт. Али су у то доба већ пристигли и ушли у јавни живот млади људи, које је држава слала на запад ради школовања и који су својим радом у јавности убедили надлежне, да сем Кнеза и владе, постоји и неко трећи који би се имао припитати. Народ, незадовољан што је за толико времена искључен од учешћа у државним пословима, јасно је и гласно желео скупштину и морало се попустити тој жељи народној.

Тако су 1858 године расписани избори за народне посланике који ће за тим доћи у светоандрејску скупштину.

У Београду су ти избори обављени 16 новембра 1858 године. Још 12 новембра издала је управа вароши Београда позив грађанима (потписан члан Ј. Јовановић) на изборе који ће се обавити у недељу 16 новембра, у 10 часова пре подне „у авлији старе полиције".

Тада је на великој пијаци већ била сграђена нова полиција али ни стара још није била порушена. Једну и другу зграду предвајао је зид и на њему врата кроз која се пролазило из дворишта старе у двориште нове полиције. Биралиште је било удешено у дворишту старе полиције. Сто је био намештен баш код самих врата, тако да чим би гласач дао свој глас, прошао би кроз врата и ушао у двориште нове полиције, а одатле отишао кући.

Почетак избора је био заказан за 10 часова пре подне, али се већ од осам часова искупио силан свет око полиције, окупљен у групе око својих кандидата. Највише их се окупило око Милована Јанковића који својим присталицама нешто живо доказује. Мајор Миша Анастасијевић који је и сам кандидат и није на збору. Он ће доћи доцније да да свој глас, али његови пријатељи, — а као богат човек имао их је доста, — ревносно агитују за њега. Барловац рачуна на велике личне везе, Мајор Миша на богаство а Милован Јанковић на

популарност коју је одиста тада уживао. Остали кандидати, са мање изгледа, прибирали су око себе своје личне пријатеље и поуздавали су се на чиновништво.

Но, пре но што ће се приступити избору, десиле су се на биралишту две врло карактеристичне ствари.

Како је Милован Јанковић био „секретар попечитељства финансије" а чиновник није могао бити биран за посланика и како се тиме у гомилама од стране владиних људи највише агитовало против Јанковићеве кандидације, то да се не би десила пометња међу бирачима, диже се на један мах пред целом гомилом света поручник Бели-Марковић и управи јавно питање на Милована Јанковића: хоће ли он дати оставку на своје „звање" ако буде изабран за народног посланика? Милован тад устаде и изјави да ће дати оставку и та његова изјава би са великим одобравањем дочекана.

Други случај је Банов малер. Матија Бан је припадао дворској партији и дошао је на изборе као агент, да саветује бираче и да агитује за кандидате дворске партије. На један мах се диже ларма и уз једно велико „уа!" — које су и наши претци као и наши савременици увек употребљавали као израз народне једнодушности — отераше Матију Бана са биралишта.

Кад је било већ 10 сати, управитељ вароши Никола Христић прочита најпре скупу закон и на-

редбе које се односе на изборе, па се са свима полицајцима удаљи са биралишта. За тим се попе на столицу председник београдске општине Глиша Јовановић, објави да ће избори почети и да се имају изабрати четири посланика. Позва још да се изаберу два контролора који ће бројати гласове.

Избор је отпочео тачно у 10 сати и трајао је без прекида до 5½ по подне. За време избора није се ништа десило што би пореметило правилност избора и ред.

Гласало је 496 гласача и изабрани су за народне посланике за варош Београд: Михаило Барловац „чиновник у оставци са правима чиновничким" са 471 гласом, Мајор Миша Анастасијевић, трговац, са 452 гласа, Милован Јанковић секретар попечитељства финансија са 411 гласова и Ђорђе Аћимовић, са 397 гласова.

Било је, међутим, 23 кандидата, те осим побројаних који су и изабрани, добили су још:

Петар Марковић адвокат „чиновник у оставци са правима чиновничким"	80	гласова
Манојло Јокић, трговац	46	„
Др. Стева Милосављевић, лекар	28	„
Јован Живковић, ћурчија	20	„
Коста Антула, трговац	13	„
Живко Карабиберовић, трговац	12	„

Сви остали кандидати добили су по један или два гласа.

Пошто је председник општине објавио резултат избора, попео се на столицу председник примирителног суда и изабранима изговорио ову беседу: „Варошка скупштина изабрала је вас за своје преставнике, јер се нада, да ви потпуно знате како треба бранити народну част и наше општине интересе на предстојећој скупштини. Ми сви имамо у вама поверења и за то вас молимо да се примите ове важне и веома тешке дужности"! И посланици са своје стране одговорили су на ову беседу, тако да су новине тај чин забележиле овако: „На завршетку поздравише се грађани и скупштинари узаимним тронавајућим беседама".

Разуме се да је против избора било и жалбе која се оснивала на томе што су Барловац и Милован Јанковић чиновници и — што је Матија Бан избачен са биралишта.

Па ипак су се све странке сложиле у једном акту. Под 17 новембром издали су сви бирачи јавну благодарност „тронути признателношћу на неуморном труду, постојанству и љубави, којом су Гр. Јовановић преседатељ и г. деловодитељ све општине Ђорђе Станковић" вршили изборе.

Ето, тако смо бирали половином прошлога века.

Грађанска касина

У средњем делу данашње улице Краља Петра, од Узун-Миркове до Кнез Михаилове, није никад било кафана а у делу који од Кнез-Михаилове слази ка Саборној цркви једна од најзнаменитијих јавних установа, и ако не кафана у правоме смислу, била је *Грађанска касина* на горњем спрату велике зграде друштва „Слоге" која сад већ не постоји. Ту се данас подиже велика зграда задужбине Николе Спасића. (Палата Слога).

Грађанска касина као установа имала је свој нарочити и велики значај за живот наше престонице и за развитак и напредак нашега друштва. Она је била средиште где се збирало све што је угледније, и трговац и официр и чиновник, и где је наш стари Београд налазио оне интимне породичне забаве какве су нарочито у тој установи неговане.

Грађанска касина је установљена 1869 године, иницијативом тадањих интелектуалаца васпитаних на страни, који су имали прилике да виде сличне установе. Од прве већ осетило се колико је она била добродошла београдскоме младоме друштву

које, сем кафане и улице, није имало прилике где би се стекло и упознало. У Грађанској касини људи су се међусобно ближе упознали и здружили а тако исто и породице. Многи и многи данашњи брак наших очева и наших мајки има да благодари томе упознавању и зближењу у Грађанској касини. У Грађанској касини одржавани су најотменији концерти, беседе и забаве и Грађанска касина је други низ година замењивала данашњи Народни универзитет, јер су у њој одржавана редовна предавања из свих области науке и живота.

Колико је Грађанска касина била напредна установа у своје време, најбоље се види из годишњег извештаја Управе из године 1874. Према извештају од те године Грађанска касина имала је сопственог намештаја у вредности од хиљаду дуката и неколико хиљада гроша прихода преко свих трошкова.

Фебруара 1876 године одржан је у просторијама Грађанске касине први збор београђана ради оснивања Српског црвеног крста. И тако та значајна и благотворна установа зачиње свој живот из Грађанске касине. Крајем 1880 године одржан је у просторијама Грађанске касине и први састанак београдских новинара ради оснивања српског Новинарског удружења. И многе друге наше установе зачеле су свој живот под кровом Грађанске касине, где су се одржавале многе и многе конференције по привредним и социјалним питањима.

Грађанска касина служила је у то доба и као павиљон за уметничке изложбе. Ма да тих изложби није било тако много али уколико их је било одржаване су у салонима Грађанске касине.

Касина је имала своју врло снабдевену читаоницу где се сем домаћих новина могли наћи и многи страни листови а имала је и приличну библиотеку са врло пробраним књигама.

Последњих година, пред велики рат, Касина је већ показивала знаке клонулости: живела је и животарила али се јасно опажало да изумире. После рата наступило је данашње доба клубова те се на обнову Грађанске касине више и не помишља. То у толико пре, што београдско друштво и не осећа потребу више за оним забавама породичнога карактера какве су се у Грађанској касини неговале.

Пре рата још, Грађанска је касина морала да напусти и своје дугогодишње просторије у „Слози" те се одселила била у кућу Др. Владана Ђорђевића у Поенкареовој улици, у којој је зграда и ликвидирала...

Прво стрелиште београдско

Тек од пре краткога времена обраћа се једва нешто пажње установи стрељачких дружина а нико можда и не мисли да су меродавни у нас давно и давно, још у првим данима државнога живота Србијина појмили, можда више но данашњи меродавни, значај стрељачкога спорта.

Још половином прошлога века, Београд је у првоме своме развићу имао своје стрелиште и то стрелиште које није створено приватном већ државном иницијативом. Међу огласима у „Српским новинама" од 26 маја 1851 године, читамо и оглас којим „Заведеније економическо у Топчидеру" објављује ово: „У прву недељу после Св. Тројице т. ј. 3 јунија, отвориће се стрелиште у Топчидеру, у коме ће сваки без разлике нишан гађати моћи. — Преко целог лета сваке недеље после подне биће стрелиште отворено. За гађање нишана за једну недељу платиће се при уписивању по један цванцик. Састављено сваке недеље друштво стрелаца, определиваће награду, која ће се ономе дати који најбоље нишан погоди".

И одиста, према овој објави, у недељу 3 јуна отворено је свечано топчидерско стрелиште. Сам кнез лично је присуствовао овој свечаности а света обојега пола било је тог дана необично много у Топчидеру. При отварању стрелишта свирале су наизменце три банде, пешачка, каваљеријска и грађанска банда.

Стрелиште је било са два наслона и два нишана, тако да по две особе могу у један мах гађати. Приликом отварања било је свечано гађање и сваки је гађач улагао свој цванцик. На овоме свечаноме гађању на једном наслону „погодио је нишан ротни командир шт.-капетан г. Ефрем Михајловић а на другоме г. Милош Мрцајловић овдашњи грађанин".

После ове свечаности, идуће недеље 10 јуна отпочело је редовно гађање. То прво редовно гађање овако описују тадање „Српске новине":

„У нашем топчидерском новом стрелишту било је јуче много стрелаца — нишанџија и, ради увеселења, изишавшег народа. Са похвалом приметити морамо да се јуче веома добро гађало а то показују нишани од којих су цепљике одлетале. И јуче се гађало на два одељенија. На првом је нишан погодио кроз сред среде г. Маноило Јокић шпекулант овдашњи а на другом г. Јоца Божић овдашњи болтација".

Вредно је знати да су на топчидерско стрелиште долазили и сељаци из околине те се у гађању

надметали са господом варошанима. Тако на пример тога дана гађао је и Маринко кмет кумодрашки, за којега је ово забележено: „како је прву пушку избацио ударио је у други круг нишана а то сељацима може на понос служити".

Ово прво редовно гађање посетио је чак и честити паша и мухавис, који је са читавом пратњом из града дошао и, извесно не са највећим задовољством, посматрао како се раја вежба гађању.

Према устројству овога стрелишта, сваки нишанџија имао је претходно положити цванцик. Сви ти сабрани цванцици, па ма колико да их је, давани су као награда најбољем нишанџији. Приликом овог гађања, као што знамо погодио је „кроз средсреде" Манојло Јокић шпекулант. Али Манојло није хтео да дигне своју награду, већ ју је поклонио на одржавање стрелишта. И тако је Манојло Јокић први приложник стрелишта.

Тек пуних петнаест година затим, оснива се стрељачко друштво, чија су правила објављена преко званичних новина 15 јуна 1866 године. На тај начин београдско стрељачко удружење, ако се његов зачетак буде датирао још 1851 годином, спада међу наша најстарија удружења.

Прве културне ласте

Данашњи наш нараштај не може просто веровати са каквим је тешкоћама наше друштво прелазило из фазе примитивнога доба ка фази колике толике цивилизације. Невероватно споро преносила се једна по једна ствар, један по један предмет, које су културнији народи већ усвојили и употребљавали.

И ма да ће вас изненадити кад вам кажем да је први билијар дошао у Србију 1822 године, а први клавир 1824, ипак немојте то узети у прилог културног стања тога доба. Билијар је некако упоредо са картама ушао у београдске кафане. Убрзо је, већ те године, било још неколико билијара у Београду и на њима су младићи толико висили да је то већ било профанисано. Алекса Симић, на пример, пише Кнезу Милошу о једном човеку, па да би га карактерисао као пропалицу, он вели: „Његови су послови од меане до меане, од билијара на билијар!..." Јер ваља знати да се на билијарима тада није играло, но се у ствари коцкало. Највише се играла она игра са малим лоптицама. (1834 године јула месеца излази овакав оглас у новинама: „У

Београду код Ећим-Томе налази се један добар билијар заједно с малим и великим куглама и таковима на продају. Љубитељи могу га сваки дан у Ећим-Томиној кафани видети и за приличну цену имати"). Страст играча билијара толико је завладала да је 1849 године предлагано преко новина да се билијар уведе и у Читалиште само да би се чланови збирали. Први клавир је дошао у Кнез-Милошев двор. Набавио га је Вито Ромита за Савку, млађу кћер Кнез Милошеву, јер се тај талијански авантурист и карбонар, познији таст Кунибертов, био настанио у Србији и био учитељ Савки.

Како су постепено и даље наилазиле ласте једна по једна, ласте које су наговештавале пролеће цивилизације, показаћу излажући их овде хронолошким редом.

Тако, прва слушкиња из Земуна прешла је у Београд 1824 године. Њу је за Кнеза Милоша набавио и пребацио из Земуна Лазар Хаџи-Бајић.

Године 1827 набавио је Кнез Милош први пут кашике за супу. Иначе их у вароши никако није било.

Исте године, 1827, допутовао је у Београд први женски сунцобран, који се тада звао „зоненширм".

Године 1829 долази први капут у Србију. Носио га је Кнежев лекар Др. Стејић. Ото Дубислав Пирх, који је те године путовао по Србији, записује нарочито овај усамљени Стејићев капут.

Године 1834 први пут је донето из Земуна пиво и почело да се точи у Манојловој башти на Зеленом венцу.

Године 1835 долази у Србију први сајџија. То је некакав Пилер, који је стигао из Петрограда и настанио се као „изучени сајџија" у Крагујевцу. Како у Србији тада није било толико сатова да би од њих могао живети, то тај Пилер затражи дозволу од Кнеза, и 1836 године видимо га у Београду где прави и продаје црвени восак за писма.

Године 1839 јавља се у Београду један интересантан тип. То је неки Карл Карловански, „први у Србији сирћета фабрикант", који објављује своје „жестоко и кисело" сирће. Тај исти Карловански, кад није прошао код нас добро са сирћетом, прелази у Панчево и тамо, августа 1853 године, отвара школу као учитељ трговачких наука. Када му ни тај посао не полази добро, он се враћа у Србију и узима име Драгутин Карловански и отвара у Београду 25 маја 1847 године „Прво српско пливалиште и купалиште". То је купалиште било под градом, ниже Калемегдана и стајало је под управом Драгутина Карлованског, а учитељ пливања био је Алберто Драгонер. Пливалиште Карлованскога прво је почело бележити метеоролошка посматрања, то јест пратило је топлоту воде и ваздуха и бележило је колико је у месецу било кишовитих, колико лепих а колико пријатних дана. Тако

је 1847 година уједно и датум кад се у нас зачела опсерваторија.

Када ни овај посао Карлованском није пошао за руком, он се реши да отвори бакалницу. И он је отвори, 1850 године, у кући саветника Стефана Стефановића на Теразијама. У тој бакалници он продаје прашак за буве, све фарбе, рафиниран зејтин за лампе, „брегеничне брусове", швајцарски сир и харинге. Осим свега тога Карловански лечи и од шуљева. Али и поред свега тога, Карловански не заборавља своје панчевачке професорске способности и у огласу којим тражи шегрта, вели да тај у његовој бакалској радњи „прилику има не само материјално ову трговину изучити него и теоретична знања о истој себи прибавити".

Таквих типова — као овај Пилер, који је најпре „изучени сајџија", па после лије црвени восак, или као овај Карловански, који је најпре фабрикант сирћета, па професор трговачке школе, па илицар и најзад бакалин — било је тада пуно у Србији.

Да пређемо сад на даљи низ ласта, пошто смо се поводом овог Карлованског зауставили код 1839 године.

1840 године јавља се први странац књиговезац у Србији. То је „Шваба" Лудвиг Винклер, код којега је доцније становао и на чијим рукама је издахнуо српски списатељ Јоаким Вујић.

Године 1841 јављају се већ дипломиране бабице, странкиње. Тако, најпре Пулхерија Клеветрић

(посрбила је презиме), „експаминирана бабица", која је „на Универзитету Пештанском бабичлук изучила". Она се инсталише у Топал-Настиној кући, у чаршији, преко пута бакалнице Х. Димитрија Константиновића.

Одмах за њом, исте године, јавља се и Фемија Хамерл која је опет свршила бабичлук у Пешти. Она је седела у кући Мите Шарен-капе на Калимегдану.

А 1842 године већ се јавља и први мушки кројач. То је Јован Димитријевић, „грађанин новосадски", који је дошао у Београд са десетину момака и настанио се у кући г-ђе Јелисавете Балаш, рођене Т. Солара, на Калемегдану. Он се препоручује за израду мушког одела по најновијем „вкусу-журналу".

Године 1843 диже се прво купатило на Сави по „најновијем крою". (Оно Карловансково је пропало, а и иначе било је више пливалиште, школа за пливање). То прво купатило засновали су Коста Лепојевић и Димитрије Данић.

Те исте године дошао је у Србију некакав Швајцарац Петар Кораи, и отворио је у Савамали кафану и гостионицу код „Златног крста" и довео кувара из Немачке, а имао је и „шећерних колача" и „изјутра вруштук". То је била прва кафана са европском кујном.

Године 1844 настањује се у Београду први странац молер. То је Јосиф Варошек, који „обитава

у кући Ракицијиној с изложеним на кући златним словима именом".

Те исте године долази у Београд први „дагеротиписта" Јосиф Капилери, који обитава у кафани Дунавовића до Варош-капије. А те године се јавља и први кројач женског одела, Павле Темељкић, који се препоручује „добивши десет момака из иностраних земаља" да ради по најновијим француским и бечким журналима. Обитава у Великом зданију на другом боју.

Године 1845 јавља се већ први „цукерпекер". То је неки Сима Николић „из прека". А те исте године стиже и први циркус у Београд Г. Гота. (О овоме циркусу биће речи на другом месту ових записа).

Године 1846 оглашава се први учитељ музике у Београду. То је неки Александар Скордилис, родом из Трста. Он поучава младе Београђанке свирању уз гитар и певању уз исти.

Године 1847 јавља се први зубни лекар. То је некакав Мориц Лефнер који „шупље зубе неком масом запушава".

Године 1848 јавља се већ прва машамода. То је нека Персида Милошевић из Новог Сада, која себе назива „Marchande de mode" и препоручује своје сламне и свилене женске шешире „по бечком вкусу".

Године 1849 доноси се у Српску државну штампарију прва брза машина (брзотиск), јер се

дотле радило на оној најпримитивнијој машини. Са машином стиже и први машиниста стручњак. Те исте године инсталише се у Београду и први европски печаторезац, Леополд Галицијанер, који уједно реже и надгробне споменике.

Године 1850 стиже већ у Београд и први „клавирштимер", неки Имро Шпеновић, који је ослепио, и као слеп изучио у Пешти тај занат. Па онда стижу и први „флекпуцери", Јован Унтербергер и Франц Лерг из Тиролске.

Те исте, 1850 године, неки А. Дајч објављује прву фотографску радњу, и вели да је то „фотографија или нов начин зраком на артији ликове портретирати".

Године 1851 отворено је прво парно купатило у Београду. То је Шоповићево у Савамали, које и данас постоји. Те године стижу у Београд и први „тапацирери", Х. Хармил и његов друг М. Јајтелес. Исте године долази и први седлар, Фридрих Дитрих, који прави европска седла. У јесен те године стиже Карс Вимес „фектмаистер из Нидерланда" и даје часове из борења.

Исте 1851 године почиње и историја прве српске књижаре, која заслужује засебан опис.

Године 1852, јавља се у Београду први „художествени баштован Циглер из Штутгарта у Немачкој", који нуди своје услуге. Али се он не задржава овде, већ убрзо одлази из Србије.

И сад већ сваке године прирашћује број ових „културтрегера" и јављају се већ гомилама. Од тих ћу само, као карактеристичне, поменути Терезију Штол модискињу у Господској улици, која се 1855 године вратила из Темишвара и донела, „шмизле, кофире, шешира и копфпуц". Па онда 1858 први пут се јавља „изображена женска" која ће по кућама давати часове из „немецког и француског". А те исте године јавља се и први учитељ играња. Затим настаје маса мушких и женских кројача, од којих је најкарактеристичнији С. В. Живковић из Панчева, који 19 марта 1863 године објављује да је измислио српску ношњу, која је врло практична. „Горња се хаљина зове *обреновка* а доња *сјединка*", вели овај панчевачки кројач.

Гранд хотел

У горњем делу некадање Главне чаршије (Башчаршије) доцније Дубровачке улице а данас Краља Петра улице, тамо ближе Саборној цркви а испод „Слоге" постоји и сад врло велико и угледно здање у коме се налази железничка дирекција. То здање је назидао Кнез Михаило Обреновић.

На томе месту трајао је све до почетка деветнаестога века један од најстаријих београдских ханова, можда један од оних које је и сам Евлија Челебија затекао у седамнаестом веку. Тај се хан звао „Цинцар-хан".

На углу Краља Петра и уличице која води ка „Пролећу" био је на новој згради коју је кнез Михајло подигао јелен од бронзе као знак (фирме) кафани која је ту отворена те се по јелену и сама зграда звала раније *Зданије код Јелена*. После неког пожара у тој кући, скинут је онај јелен те се зграда звала само *Зданије*. Када је кнез Александар Карађорђевић назидао зданије на великој пијаци, кућу у којој је и данас општински суд, пошто је и она била зданије то су ону Кнез Михаилову зграду почели називати *Старо здање* и врло је дуго носила то име. Чак и доцније, када је названа Гранд хотел, велики је део београђана звао Старо здање.

У Староме здању, пре онога пожара, била је велика сала за позоришне преставе. Пошто су раније дилетантске трупе (од 1841 до 1847) давале представе у згради царинарнице на Сави, 1847 стиже у Београд глумачка трупа Ђурковића из Панчева и она поче давати представе у Старом здању све до 1849 када се дружина растурила услед пожара који се у тој згради десио, због чега се рад познијих позоришних дружина наставио у Кнежевој пивари.

У Староме здању, односно Гранд хотелу, састајали су се и пријатељи Илирства те ту одржавали скупове и одатле ширили илирску идеју, те се у то доба, четрдесетих година, зданије код Јелена, почело називати и Илирска касина. То је било доба када је илирски покрет био прогањан Шрот-Мачековом цензуром и мађарским оптужбама те су хрватски националисти покушали да у Београду оснују свој табор одакле ће да наставе борбу за илирски покрет. Тада је у Илирску касину долазио из Загреба као гост и Људевит Гај.

Пред крај 1845 године дигла се међу београђанима жива опозиција противу Илирства као туђанске идеје која хоће да нас однароди. Стога београђани, противници Илирства, прегну да установе нове установе где би се они збирали и створе (1846 год.) Читалиште, којему је први председник био мајор Миша Анастасијевић и које се смести у основној школи код Саборне

цркве, баш према Старом здању и Илирској касини.

Гранд хотел је у своје време био најотменија кафана и хотел у Београду. Ту су се, још од времена „уставобранитеља" збирали увек политичари и одатле је многи покрет никао.

Гранд хотел је у своје посетиоце бројао и самога Илију Гарашанина а редовни посетиоци које и ја памтим били су му: Милутин Гарашанин, Милан Пироћанац, Аћим Чумић, Љуба Каљевић, Милан Кујунџић Абердар, Алекса Спасић и сва елитна чаршија, од којих нарочито Настас Вујић, Русидес, Настас Павловић, Овчаревић, ћир Михаило Павловић, Карабиберовић и др. Када су београдске кафане почеле да добијају партијска обележја по гостима који су их посећивали, „Гранд хотел" је сматран као напредњачка кафана.

Како је „Гранд хотел" био један од најотменијих у Београду и имао је необично добру, европску кујну, ту су увек одседале све стране мисије као и сви остали угледнији странци који би наишли у Београд.

У „Гранд хотелу" је становао генерал Ђура Хрватовић који се никада није женио већ је као самац ту нашао најугодније склониште.

У „Гранд хотелу" је још почетком шесетих година уведен први пут *шах* који су играла господа на страни образована. У осталим кафанама тада се још играла арапска игра *шеш-беш* и *мице*.

Дуго је година „Гранд хотел" држао пок. Милићевић, отац г. Душана Милићевића који је доцније, када је држава заузела ову зграду за железничку дирекцију, назидао нови „Гранд хотел", у Кнез Михаиловој улици код *Зоре,* који се данас претворио у банку.

Коларац

Велики добротвор Илија Милосављевић-Коларац, завештао је целокупно своје имање на просвећивање народа. То имање чини данашња централна пошта са кафаном на углу Поенкареове улице и позоришнога трга а затим цео низ дућана у реду који завија и у Милетину улицу где избија кафанска башта. Тим имањем које данас преставља огромну вредност, управља нарочити Одбор Коларчеве задужбине који је желео да на истоме, а на лицу према Позоришту, које гледа у Милетину улицу, подигне Народни Универзитет који се издржава из задужбинских прихода.

У дому зграде иза Коларчеве пивнице, онамо где је сад централна пошта и дирекција београдске поште, било је дуго времена аустријско посланство које је заузимало све просторије на горњему спрату а у доњем спрату, где су сада поштански шалтери, била је католичка капела све док није подигнута нова на Врачару.

Кафана „Коларац" једна је од старијих грађанских кафана и понела је своје име по сопственику зграде — завештачу. Одмах по подизању

зграде отворена је ту кафана са баштом и грађанство, а нарочито породице које су дотле посећивале Германову башту, све су се преселиле код „Коларца". Од увек, као и данас, та је кафана важила као врло солидна, где се нарочито недељом, на подне после службе божје, а увече после шетње на Калимегдану, навраћали отац, мајка и сва деца да попију по чашу пива и да слушају музику.

У прво доба и кафана и башта биле су мање. Кафана је имала неколико соба и једно одељење мало пространије а башта није била ни за половину данашње баште. По тим разним собама као и лети у башти, била је половина столова заузета за сталне госте („штамтиши") јер код „Коларца" као ни у једној београдској кафани, био је највећи број тих сталних, тих „вечитих" гостију.

За једним од таквих столова, у најцветније доба ове кафане, када ју је држао Никола Прапорчетовић (седамдесетих и осамдесетих година) било је увек окупљено ово друштво: Милош Петровић, стари господин, Драгомир Брзак, Панта Јовановић благајник, Никола Шилић телеграфиста, Урош Романовић начелник, Панта Бесарић телеграфиста, Чекић касациони судија, Никола Нинић судија, Манојло Ђорђевић „Призренац" и Милош Поповић новинар. Они су седели редовно у мањем салону за једним дугачким столом на коме је стајао, у пиксли од палидрваца, картон на коме је писало: „Господско место".

Био је, у другој сали још један сто „вечитих" гостију, око којега су се скупљале занатлије којима је председавао Јован Сремац лимар, брат Стевана Сремца. Јован Сремац познат не само као честит човек, добар друг и гост издашне руке, важио је још и као необично вешт да справи мезе и салату те су се његовоме столу, бар док се не слисти мезе, радо придруживали и они који по професији нису били занатлије.

Међу гостима, нарочито о ручку, виђао се често код „Коларца" и покојни Коста Вујић професор. Позната је ствар већ да је Вујић ручавао на два три места. Он је знао у којој је ресторацији добра супа и говеђина а у којој умокац и печење и није никад рескирао да у једној поједе све то. Код „Коларца" је, по његовоме уверењу, била одлична супа и говеђина и он би то појео ту, а затим би ишао у „Касину" на Теразије да једе какав умокац и враћао се „Руском цару" да заврши ручак печењем.

За време точења пива на подне и увече, кретали су се између столова и два врло занимљива типа. Једно је био Пера пекар, који је пекао врло добре пересце и писао врло рђаво стихове и некада тако позната јеврејска Перла са Јалије која је пекла јаја на начин како је то код Јевреја обичај а која су јаја гости врло радо јели уз пиво.

Најдуже је држао кафану „Коларац" поменути Никола Прапорчетовић или као што су га обично звали Никола Прапорац. То је био отмен господин

и добар домаћин а врло корпулентан човек са великим трбухом пред собом. Међу његовим гостима тада је циркулисала једна анегдота о Николи Прапорцу који је, као неки делегат, са многим другима, одлазио у Москву на неку изложбу. Веле тада је и руски Цар био на тој изложби и радо је примио српску депутацију. Када му се представио овај симпатични кафеџија београдски и рекао да се зове Прапорац, веле, Цар га је одмерио онако корпулентног какав је био и рекао:

— Но, кад су у Србији такви прапорци, каква ли тек звона морају бити!

После Николе Прапорца преузео је на дугорочни закуп локале г. Ђорђе Вајферт с тим да је издаје појединцима, но то да буде главни и централни локал за точење пива из његове пиваре. Од тада је почело и реновирање кафане. Од многих соба створена су два паралелна салона од којих је један био пивница и други трпезарија а осим тога, уништавајући један део баште, која је затим потиснута ван дотадањих ограда, г. Вајферт је подигао највећу и најлепшу салу у Београду. Та сала, коју је затим у нашем народноме стилу декорисао познати сликар Драгутин Инкиостро, постала је тада средиште духовнога и друштвенога живота престонице. Ту су приређиване најотменије забаве (Женско друштво, Коло јахача, Академска омладина, Трговачка омладина), ту концерти и гостовања, ту предавања и зборови, ту свадбе и сви већи

банкети. Учитељско је удружење ту одржало једну своју годишњу скупштину, Народна одбрана неколико зборова. Уосталом Народна одбрана је и поникла код „Коларца". То је било оних бурних дана када је Аустрија прогласила анексију Босне и Херцеговине. Познате су оне огромне демонстрације које је водио Бранислав Нушић. Како су демонстрације трајале неколико дана и с дана на дан хватале све шире димензије тако да су претиле да се претворе у нереде ширих размера, Нушић осећајући да нема више снаге ни моћи ни ауторитета да таквој бујици постави бране, позове хитно на саветовање пок. Живојина Дачића и с њим заједно одлучи да позову већи број угледних грађана на саветовање. Они закажу састанак ових у малој соби код „Коларца" и на тај састанак дођу као позвани: Љуба Јовановић, Жика Рафајловић, Велисав Вуловић, Марко Вулетић и још неколико истакнутијих грађана.

Нушић им изнесе ситуацију и потребу да се овај народни покрет, који је он изазвао, регулише и упути једним нарочитим и по интересе Отаџбине корисним правцем. Он им рече још да се лично осећа немоћним да то учини; стога предложи да се образује одбор Народне одбране, који ће убудуће руководити целим покретом а он ће му и даље радо служити. Предлог буде примљен и тога часа постаје Народна одбрана која прима затим на себе

велике националне задатке који урађају благословеним плодом.

Од свију концерата и забава, које су кроз дуги низ година приређиване у лепој и пространој сали код „Коларца", одваја се један необичан концерат, који је још пред крај прошлога века приредила Поштанско-телеграфска задруга. Те вечери, „Коларчева" сала била је доведена у саобраћајну везу са целим светом и тај необичан и оригиналан концерат представљао је право чудо својега доба.

У томе времену у Србији још није постојао међуградски телефонски саобраћај и баш зато је изазвао толико већу радозналост код београдске и нишке публике, кад је Телеграфска задруга објавила да приређује *једновремени телеграфски концерат Београд-Ниш*. Другим речима, београдска публика у „Коларчевој" сали слушаће нишки оркестар и нишко певачко друштво „Бранко", које ће певати у сали нишког хотела „Европе", а нишка публика слушаће београдски оркестар и певачку дружину „Станковић", која ће им певати у „Коларчевој" сали. Тада су многе неверне Томе, и у Београду и у Нишу, завртеле главом и са великом сумњом у технички успех једва су решили да посете овај чудновати концерат. И умало нису наслутили неуспех.

Концерат је требао да почне у 9 часова; међутим телефонска линија, једина између Београда и Ниша, која је служила само за Двор обеју пре-

стоница, и која је за ову сврху била уступљена тога вечера Телеграфској задрузи, — била је прекинута у 8 часова и оправљена тек после два сата, када је публика на обадва места, уз подсмех хтела да напусти обадве сале. Али је на крају крајева опет испало како треба.

Те ноћи сала „Коларчева" била је претворена и у пошту и у телеграф. За једним дугачким столом, најлепше Мис — поштарке, туцкале су поштанским жигом марке на писмима и саобраћајним картама. За ову сврху, по решењу министра Лазе Јовановића, издана је нарочита емисија марака и карата у корист телеграфске сирочади, која је важила свега 24 сата.

У једном углу сале био је постројен и телеграф. Публика је имала право те вечери да врши пошиљке и поштанске и телеграфске. Љуба Крсмановић је одатле телеграфисао својим пријатељима у Бечу, Берлину, Паризу и Лондону. Одатле је поздрављен и велики Србин Никола Тесла.

Многобројна београдска и нишка публика отишла је са овог концерта веома задовољна и пуна дивљења оваквом напретку на пољу телефона у Србији, и не слутећи шта ће добити после непуне три деценије, са радио-телеграфом и телефоном.

Од знатнијих закупаца већ реновиране кафане у Вајфертовој режији, најпознатији је био „Брат-Вељa" који је инаугурисао код „Коларца" крканлуке, мезета и пресан кисели купус на подне. У доба

Брат-Вељино „Коларац" је почео све више бивати ноћна кафана где је радо проводио ноћи цео Београд. Тада је Брана Цветковић пренео свој орфеум код „Коларца" те постао најомиљенија атракција Београда и свих странаца који би се у Београд навратили. У то доба, за време Браниних престава, код „Коларца" се гушило и није се могло доћи до места ни зими у великој сали ни лети у башти.

После брат-Вење, држали су кафану најпре Ђока Димитријевић и Гарма, затим сам Ђока Димитријевић а после извесног времена узео ју је Ђока Цветковић који ју је потпуно реорганизовао и реновирао те створио један од најпријатнијих етаблисмана у Београду.

Наша војна музика

Интересоваће вас извесно мала историја наше војне музике. Занимљива је одиста.

Изгледа да је прву „банду" имао господар Јеврем у Шапцу пре но што је имала држава, јер кад се 1830 год. Кнез Милош решио да установи војну музику, обраћа се Јеврему писмом да му уступи своју „банду" коју је тамо издржавао о нахијском трошку. И тако већ априла 1831 године, Јевремова „банда" из Шапца прелази у Крагујевац и постаје државна банда.

У прво време било је свега шеснаест бандиста, са „тамбур-мажором" Михаилом Ивковићем. Одмах се настало да се повећа број и да се нађе стручан капелник. И већ првог јуна т. г. видимо у, банди 35 музиканата, а као капелник поставља се Јосиф Шлезингер.

Да би ова музика била потпуно војна, наредио је Кнез да им се скроји униформа као и код војске и још мало китњастија. Затим су одмах поручени и нови инструменти, (тасове је набавио Антић из Цариграда) и тако је склопљена била

потпуна војна музика, коју један тадањи дописник из Крагујевца стално зове „музикална банда".

Можда ће, ако никог другог а оно данашње наше музиканте занимати, колико су тадањи музиканти имали плате. Капелник Шлезингер имао је 3600 гроша на годину, „тамбурмажор" Михаило имао је 480, а бандисти по 84 гроша годишње.

То је тако било у први мах. Доцније кад је Кнез Михаило потписао „Устројеније гарнизоног војинства", регулисане су и побољшане те плате. То „устројеније" потписао је Кнез Михајло 16. августа 1841 године, и по члану 14. тога устројенија „Банда ће суштаствовати и пребиват ће свагда код оне роте, која се у месту централног Правленија налазила буде. Она ће се састојати из 39. људи и то:

1. једног капелмаистора.
2. једног тамбур-мажора у чину унтер-официра.
3. једног добошара.
4. тридесет и шест редова т. ј. прости бандиста између који онима који би се у художеству свому одликовали моћиће се и чин унтер-официра дати".

Чланом 33. тога устројенија одређена је плата:

„Капелмаистору 33. талира и 2 цванцика.

Бандисту за прве четири године 2 цванцика. Бандисту за друге четири године 4 цванцика. Бандисту од осам година па даље 8 цванцика".

Четири године затим, 10. јануара 1845. године, прописано је ново „Устројеније гарнизоног војин-

ства" и њиме повишен број музиканата на четрдесет и седам.

Та и таква музика, разуме се, дувала је при свима парадама, именданима и рођенданима и кретала се уз кнеза где год би се он кренуо. Већ после прве године рада, Шлезингер је успео да са том музиком прати прву српску оперу („Женидба Душанова") која је у Крагујевцу приказивана. А доцније већ је успео да буде и јавно хваљен.

Тадањи Срби су били необично поносни својом бандом". Тако на пример, „Новине српске" описују свадбу Јелке кћери Јеврема Обреновића која се фебруара месеца 1834. г. удала за Константина Хадију, пивара у Земуну, и о чијој је свадби свирала наша војна музика па испратила сватове и у Земун, а тамо је дочекала земунска војна музика. „Новине српске" о том сусрету веле: „Банда кнежевска пратила је сватове једнако и надсвиривала се са земунском бандом, која је госте у контумацу дочекала. Земунци су се много чудили докле је наша банда успела у свом художеству; све сами младићи до по двадесет година извештили су се за три године дана под капелмајстором Јосифом Шлезингером тако лепо у свирању, да су похвалу земунаца заслужили, како то да тако рећи деца не знавши ни читати ни писати, толико успеше, те музикалне ноте овако брзо свикоше".

Разуме се, да се у том поносу ишло још и даље, јер кад је „банда" свирала на једном балу у Крагујевцу 1834 године, дописник у „Новинама српским" вели да је музика свирала тако „да се о њој може рећи да ни и за најискуснијом европском бандом не изостаје".

А 1842 године „музикална банда" Шлезингерова већ приређује у Београду у Старом здању (гостионица код „Јелена") и свој први концерат.

А како смо се ми одужили Шлезингеру за сав тај труд? Најбоље нека то каже народна тужба, коју је топчидерска скупштина 20 јула 1840 (дакле пре горњег концерта и пре но што је компоновао оперу) поднела султановом комесару, оптужујући Вучића. Као прву кривицу Вучићу народ ставља: „...што је лане (1839) пошто је солдате преволео предаји, ове свући дао и тако противу уговора њиховог о предаји обешчастио и што је врх свега тога својевластно капелмајстора Шлезингера пред фронтом, без икаквог узрока у блато повалити и на мртво име истући дао".

Док данашњим капелницима за усрдну службу одликују груди, дотле су тадањима одликовали .....! То одиста нит је право нит је Богу драго, јер замислите како би то на пример сад изгледало кад би какав Вучић свукао и повалио пред фронтом г. Рендлу или, Боже ме прости, и самога Биничког.

И тако је наша војна музика напунила већ увелико стогодишњицу свога постојања.

Први српски концерат

Наша војна музика основана је 1831 године у Крагујевцу и чим смо једном њу стекли, почели су код нас да се развијају и музикална „чуства", што значи да већ није било далеко од првога концерта. То у толико пре што је већ у то доба постојало позориште, што је постојала позоришна публика и што су неке стране певачке и свирачке трупе већ чиниле око четрдесетих година покушаје да приреде концерте у Београду.

Но први српски концерат приређен је тек 4 јануара 1842 године, овде у Београду. То је било дакле још прве половине прошлога века и — што је најинтересантније — ни данашњи се концерти не разликују богзна како својим програмима од оних који су пре толиких година приређивани. А што је још интересантније, ни тадањи се концерти нису богзна како посећивали као ни данашњи.

Први је наш концерат, разуме се, приредила „банда", као једина музикална установа тадања, али да би програм био разноврснији, концерат је био приређен „и с помоћу неколико овдашњих дилетаната". Према томе, као што је било објављено

концерат је био „музикални и краснопјевни". Приређен је дабоме у театру. И онако исто као што се данас у новинама теше приређивачи концерата, тешили су се и тада. „Слушатеља је — пишу тадање „Новине српске" — премда одабрани али мало дошло, чему ће узрок мож'да бити једино, што чуство за овака увеселенија још довољно код нас није овладало".

И као год што данас на концертима бурни аплаузи замењују добар приход, тако је било и тада, „но г. концертодавцу — пише тадањи референт — у место награде труда и усердија, коју није нашао, за накнаду је могло служити одобреније и задовољство слушатеља".

Као што смо рекли, осим „концертодавца" г. Шлезингера са „војном бандом" учествовали су и „музикални дилетанти", међу којима су се нарочито истакли Миловук, Петровић и Миланковић. За њих критика вели: „Између други млади г. Милан Миловук је на виолини нам се лепо показао; а како његово свирање, тако и певање једно г. Петровића а друго г. Миланковића, особито се слушајућој публики допало и морали су и један и други своје песме повторити".

Жао ме што нисам могао нигде да нађем забележено, које су песме певане приликом тог првог концерта. Али судећи по песмама које су мало доцније певане, може се то претпоставити. Тако на пример, скоро на свима концертима 1845 године (да-

кле три године после првог концерта) певане су ове песме: „Лепа маца цвеће брала", „Плач Карађорђа" и „Србин Граничар", док друштво једно „Србаља ћесарских" није унело у репертоар наших концерата две нове песме. О томе друштву, које је концертирало код „Јелена" 4 јуна 1845 године, постоји оваква реценсија:

„Синоћ имали смо овде прилику чути у великој сали код „Јелена" и један гласнопевни концерт, кога је друштво једно Србаља ћесарских давало, под управленијем г. Живановића. То ново певајуће друштво састоји се из пет особа... Певало се доста различити комада од који највише су се допале песме: „Радо иде Србин у војнике" и „Тужна Илирија". Ову је последњу певао исти предводитељ уз гитару и на свршетку, пошто су многи викали „с нова", повторио је".

И ако је још 1837 године штампана и била позната (Сербски народни лист, число XLV) песма „Ја сам млада Србкиња, Милком ме зову", она је тек доцније ушла у репертоар. Ваљда док су јој нашли глас на који би се могла певати.

Поред ових песама, на овим првим концертима певане су и стране песме, разуме се немачке и то на немачком језику.

Први концерат од 1842 године, о коме је овде у главном реч, дао је повода да се падне на мисао да би неки Србин требао и музички да се изобрази. Референт о томе овако размишља: „У нама се

мисли при такој прилици побуђују, како би лепо било, кад би по који Србљин младић, који у себи од природе дара и позива за то осећа, на музику се саму сасвим дао, у њој се до високог савршенства изобразио, па после отличном вештином својом и себи славе и среће а и српском роду част у том стекао".

Кад је то референт писао Корнелију Станковићу, који ће се ускоро појавити, била је тек једанаеста година и учио је школе у Араду. Мало затим он је у себи осетио и „дара и позива".

Но много је интересантнија појава, да је поводом овога концерта поникла и прва идеја о установи музичке школе, која се много година затим код нас могла установити. Референт завршава свој приказ концерта овим речима: „Мислимо и о том, како би и лепо и полезно било школе музичке и школе правилног певања заводити".

Колико смо ми задоцнили да остваримо оно што су скоро један век пре нас наши претци мислили да је „полезно"?

Прва српска опера

Ко би то рекао да је у нас било опере и то оригиналне, још прве половине прошлога века. И то, што је још невероватније, било је и оперских певача и оперске музике и све, све оперско, тако да дописник „Новина србских“ који описује тај први приказ, одушевљено почиње свој допис: „Данас смо били участници и зрителји торжества, како се само по највећим европским државама догађа”.

То је било 8 новембра 1840 године у Крагујевцу. Тога дана још „од полдне већ раздаване су биле позивателне цедуље за државши се исто вече театор”. А престављана је то вече „Женидба цара Душана”, комад који је „г. професором математике у овдашњем лицеуму Атанасијем Николићем сочињено у песмама, на форму талијанских опера”. Оркестар је била „банда књажевска” под управом свога капелмајстора Јосифа Шлезингера, који је и све песме у ноте ставио.

Атанасије Николић, писац те прве српске опере, тек је 1839 године дошао у Србију за професора у нови крагујевачки лицеј и већ прве године своје службе пише и приређује прву српску оперу. У Кра-

гујевцу је тада, после Вујићевих позоришних представа, свет већ био свикао на театар, но ипак је био врло изненађен овим новим начином приказивања.

Преставу је посетио и сам кнез Михаило и сви великодостојници српски, и г. Николић је „како сочиненијем овим, тако и играњем рола са својим персоналом не само соотвествовао смислу представљених, но је свако очекивање како књаза тако и она зрителa, који су имали прилике у највећим европејским театрима бити, превозишао".

Гледаоце и критичаре нарочито изненађује што су то све дилетанти који су изводили ову оперу, па вели како је то чудно „кад се још то у призреније узме, да ни једно од играјући лица вежства у музики нема а цело преставленије је у ноте стављено и зачудо је свима да се ни једна погрешка у саглашавању певача са свирачима, догодила није".

Ова је опера затим још једном поновљена после читавих месец дана. То је било 7 децембра исте године, о св. Николи, као о слави књежевој. И док се при првом приказу он скромно зове „комад који је сочињен у песмама, на форму талијанских опера", дотле је приликом другог приказа критичар најозбиљније назива опером. „Исти дан у вече (о св. Николи) представљала се по други пут за част светлога кнеза у театру нашем опера „Женидба Душанова".

Ето тако, сад знате да ми ни пре многих и многих година нисмо били постидни и да је у нас било појаве какве се „само по највећим европским државама" догађају. Од тада па све до данас наши композитори чекају на либретисту а опера српска чека на публику своју, али ни једно ни друго неће дочекати скоро.

Николић је писао и многе позоришне комаде, од којих је и штампао два (Краљевић Марко и Арапин; Краљевић Марко и Вуча Ценерале) а многе оставио у рукописима међу којима је вероватно и ова прва српска опера, а од Шлезингерових композиција нема нигде ни трага ни гласа.

Дарданели

Дарданели су постојали све до 1901 године на месту где је затим дигнута палата Управе фондора, данашња Хипотекарна банка. Хватајући исти простор између Чика Љубине и Васине улице, окренут фронтом Кнез Михаиловом споменику, дизао се ту читав низ једноспратних и једноликих дућана, који се завршавао на углу Васине улице кафаном која је ширином гледала на Обилићев венац, а ужим фронтом на Васину улицу. Данашња Хипотекарна банка је, потчињавајући се регулационом плану, из Васине улице увучена неколико метара, док је кафана „Дарданели" била у истом реду са оним дућанчићима који и данас још ломе Васину улицу, очекујући сваког дана секиру регулације која је већ замахнута над њима.

На Обилићевом венцу кафана је имала широк и пространи простор где је несметано лети намештано четири реда столова под хладовином младих и лиснатих багремова.

У оним дућанима од „Дарданела" до Чика Љубине улице биле су радње: Луја Капелана, старога београдског позлатара, ту је била прва штампарија

Бркина; било је дуже времена уредништво Ћурчићевих „Београдских новина", а било је једно време и уредништво Јанкове „Звезде".

Зграда у којој је била кафана „Дарданели" била је својина Косте Ивковића, оца др. Момчила Ивковића познатога београдског лекара и политичара. Кафану је дуго, врло дуго, држао под закуп неки Коста, бивши фурунџија из Палилуле. Кафана је обновљена око 1869 или 1870 године и обновљену је узео под закуп кафеџија Мита Ристић звани „Ћира" под којим је „Дарданеле" постало оно што га карактерише кроз све време постојања.

До кафеџије Мите Ристића, „Дарданели" су били обична и врло проста кафаница где су увраћале патролџије, мали трговчићи и пијари. На средини кафане била је велика плехана пећ, крај које је увек лежао велики стог дрва те су сами гости ложили пећ. Чунак од пећи пролазио је под таваницом целом ширином кафане и избијао негде у авлију. По кафани су били размештени столови без чаршава, излаковани трљањем лактова кафанских гостију, а око столова зелене столице од рогоза, подрпане и расклиматаних ногу. У ћошку једном било је огњиште за печење кафе, и орман (бифе) претрпан чашама, чашицама и шољицама. Иза ормана, на поцепаној столици, рантљика у којој се перу чаше, а о зиду прљава крпа којом се бришу. Била је на зиду и погдекоја слика и урамљено „еснафско писмо", и право за точење пића.

Када је Мита Ристић узео кафану он ју је нешто обновио. Прво је измоловао, поправио патос, купио нове столице од жутог дрвета, лаке и спретне, метнуо и два огледала на зид, а столове застро чаршавима. Тада су глумци београдског Народног позоришта, који су и раније ту залазили, почели све чешће и више да се збирају код „Дарданела", проводећи ту време пре и после пробе, пре и после представе, па чак и паузе између чинова. Друштво глумаца почело је привлачити и сав остали свет који се радо хоће да види и састане са глумцима, те кафана „Дарданели" на тај начин, поче увелико да мења своју физономију и да постаје састајалиште интелектуалнога Београда. То је утицало да се препороди и њен општи изглед. Када је познати кафеција Љуба предузео радњу од газда Мите, он је кафану чак и проширио, те набавио и билијар, па чак и Тонетове столице од савијеног дрвета, те су тада почели у ову кафану да залазе и многи из чаршије као и чиновници.

„Дарданеле" су, у доба од осамдесетих па све док су постојале, биле средиште духа, боема, веселога и ведрога Београда, састајалиште глумаца и књижевника. Све што је представљало Народно позориште, тих година било је дарданелски гост. Ређе је можда свраћао Цветић и Марко Станишић. Цветић је најрадије ишао код „Коларца", а Станишић, увек избријан, испеглан, бренован и напудрован, ретко је друговао са „не-

отменим" светом. Иначе су увек пред „Дарданелима" били: Тоша Јовановић, Пелеш, Сава Рајковић, Ружић, Ђура Рајковић, Племенчић, Лаза Поповић, Динуловић, Лугумерски, и сви остали млађи. Ту су глумци критиковали позоришне управе, критиковали комаде и сами себе; ту се ковали планови о летњим турнејама па ту боме, врло често, читали и роле пре пробе.

Од књижевника ја сам запазио још Ђуру Јакшића код „Дарданела". Иначе, Глишић би врло често прелазио из своје мале драматуршке ћелије, те пио кафу овде. Тако исто ту су стални гости били Брзак, Влада Јовановић, Сремац, Драгутин Илић, а Јанко и Војислав, као и доцније Митровић и Домановић, као да нису никад ни мицали одатле. Могао си их ту у свако доба дана и ноћи наћи.

Крај књижевника и глумаца код „Дарданела" је било збориште и свих осталих боема, каквих је био пун Београд тога доба. То су били ведри, весели и духовити људи, који су претпостављали „друштво" свакој другој дужности у животу. Нико од њих није био високи чиновник државни, велики представник чаршије. Били су то већином људи „понесени па пуштени", људи који су догурали до пола пута па их мрзило даље да се море, те угазили зарана у живот као практиканти разних надлештава или чланови певачких друштава или мали трговчићи, посредници или најзад људи који стално живе у очекивању нечег, тетурајући из дана у дан. Све

су то иначе људи добра срца, дружељубиви, увек спремни за шалу и непоправими љубитељи уметности и уметника. Тих људи било је увек пуно код „Дарданела", и они су се са свима познавали, сваком прилазили, уз сваки сто седали и на све пристајали.

„Дарданеле" је било уједно једна врста народнога универзитета за „одгој омладине". Није било гимназисте старијега разреда који и поред свих строгих наредаба школских власти, не би завирио мало у „Дарданеле". Ту би те гимназисте, у каквоме скровитоме углу, наручиле себи „чај с румом", уживали у томе да упале рум који би пливао по површини чаја и савијајући на колену цигарету, прождрљиво слушали духовите досетке и добацивања са других столова. Ту би се те гимназисте училе и да играју санса, и да таком ћушкају куглу од слонове кости на билијару. А када би се једног дана дочепали матурантске сведоџбе, онда би већ јавно и слободно трескали песницом о сто играјући санса, и не би се задржавали само на „чају с румом", већ би се пред њима нашао и чокањчић „мекe".

Колико је и колико данашњих глумаца, који су управо одатле, од „Дарданела" загазили на „трновиту стазу". Ту су они уживали гледајући из ћошка Тошу, Лугумерца, Ружића, Лазу; ту су се они код „Дарданела" упознали са Рисантијевићем који их је сугерирао узвишеношћу статиског по-

зива; ту су они пожелели да омиришу кулисе и — као прва последица те њихове племените амбиције — почеле су да се нижу двојке у гимназији и одсуства у гимназијском прозивнику. То је, уосталом, почетак биографија мање више свих глумаца.

„Дарданели" су били и нека врста литерарнога форума. Многи млади почетник ту би ухватио Јанка, Драгутина или Војислава да му прочита песму. Многи будући драмски писац (тада је нарочито завладала манија писања драма) враћајући се из позоришта са одбијеним рукописом под мишком, свратио би ту да потражи утехе. И налазио ју је само ако је имао бар толико у џепу да нам плати кафе. Тада би ми сви у глас тврдили како „данашња позоришна управа намерно гуши домаћу драму".

Код „Дарданела" се и рађала литература. Ту је Војислав Илић за једну банку написао Михаилу Јовићу, уреднику једног дечјег листа, ону познату светосавску песму: „Ко удара тако позно у дубини ноћног мира?" Ту је Влада Јовановић написао ону своју познату: „Хоћу, браћо, да се женим, хоћу живот да променим!" Ту је, код „Дарданела" познати новинар Стева Видаковић писао врло често уводне чланке и ту је Жарко Илић писао позоришне критике.

Међу редовне госте „Дарданела" спадали су и чланови певачких друштава. Тадања певачка друштва или бар поједини њихови чланови, живили су од погреба. Чим би који грађанин умро, стекло

би му се у дому по два три претставника певачких друштава те се отимали за погреб. Стога су такви чланови ревносно распитивали о билтену свакога болесника. Свако такво певачко друштво имало је свој штаб у којој кафани, одакле су се растрчавали у лов на мртваце, где се „хор" збирао за одлазак на погреб, и где се хор после погреба враћао да подели зараду и попије што је зарадио. Код „Дарданела" је био штаб певачког друштва „Корнелије" са хоровођом чика Пером Димићем. Најпознатији ловац мртваца и најјевтинији из тога друштва био је тенор Тадија Кекић. А ваља знати да је тај лов био рентабилна ствар јер је онај ко погоди погреб имао сем процената за певање још и посебан проценат за погођену пратњу. А имао је тај позив и својих непријатности. Тако је на пример највештији међу њима, Тадија Кекић, једанпут упао у кућу где је болесник био још жив и понудио хор за пратњу. Разуме се, да су га избацили из куће, а судбина је пошла и корак даље те је тај исти болесник, неколико година доцније, присуствовао погребу Тадије Кекића.

У томе погребном хору друштва „Корнелије" — сећам их се као данас — били су први тенори: Ика Милосављевић и Тадија Кекић; други је тенор Андра Вукашиновић; баритони: Мита Ђорђевић-Цврца, Коста Стефановић практикант и Св. Стајевић; а басови Љуба Бошковић и Љуба Савић. Сви су ови одавно већ покојници, једино су живи

још: Мита Ђорђевић (Цврца) који је и данас вредан сарадник „Политике", и Свет. Стајевић, данас артиљеријски пуковник у пензији.

Певачи су се делили при деоби на три класе; прва је класа добијала 3 динара, друга 2.50, а трећа два динара. Сви горе наведени припадали су првој класи, изузимајући Косте Стефановића практиканта који је био у другој класи (и примао два и по динара) и увек се при томе бунио:

— Ја све два и по; вечито два и по!

Због тога му је и остао надимак „два и по", те га нико није ни звао по имену већ: „Коста два и по!"

Када би овај хор после пратње свратио код „Дарданела" и поделио зараду, доносио би се литрењак вина на сто и тада би се почело са: „Подајте браћо!", а завршавало са: „Звонови, звоните!"

И док би се за једним столом певало, за другим би се столовима тресло песницом о сто у партији жандара, санса или клабријаса, што се играло обично за кафу а гдекад и за литар вина.

Најзанимљивија је партија жандара била она свакодневна коју су уз чашу пива играли Мита Ристић кафеција од „Дарданела" (Македонац) и Риста Тодоровић (чика Риле) наредник из окружне команде. Толико ларме и толико дерњаве не би нико направио у кафани као та двојица. У њиховој би партији учествовала цела кафана и гости би се поделили на две партије, једна уз газду,

а друга уз чика Рила. Када би неко од њих однео „малу" или „велику" или би жандарисао и скупио сон, настала би паклена дрека и узвици.

— Није за свакога карта! — узвикује чика Риле.

— Асуру на леђа па на таван или на Јалију, и тамо прво научи да играш карте, па тек онда дођи да играш самном! — одговара му газда Мита цинцарин.

И тако док се ужичанин и цинцарин носе, цела кафана пристаје уз њих и допуњава узвике и доскочице. А већ, кад неко добије партију, настане таква паклена дрека, смејурија, лупање у сто, звонење чашама да је то прави пакао. А све то допуњава погребни хор Корнелијев који из једнога ћошка запева тихо: „Вјечнаја памјат!" на рачун онога који је изгубио партију.

Још једна дарданелска партија жандара позната је. Одиграли су је Војислав Илић и Јанко Веселиновић. Дошли су обојица у кафану без пребијене мангуре у џепу, што није био тако редак случај. Паде им на памет срећна мисао да на картама зараде кафу и понудише једно другом партију жандара с тим, да плати кафе онај ко изгуби. Свако је од њих веровао да онај други има бар толико пара колико је потребно за две кафе и свако је од њих веровао да зна боље да игра жандара. Војислав се поуздавао у своје палилулско искуство, које је стекао играјући од прве младости жандара испред кафане „Седам Шваба", а Јанко Весели-

новић је веровао у своје учитељско искуство када је по Мачви, по механама, по цео дан чешљао карте.

— Е, кардо — вели Јанко мешајући карте — бери сад кожу на шиљак!

— А ти би као сотим хтео да кажеш — вели Војислав секући карте — да си уверен да ћеш данас муфте попити кафу. Обраћам ти пажњу да је карта непоштена те се на њу не можеш поуздати.

— Ма не брини! — одговара Јанко и жандарише. — Не поуздајем се ја у поштење него у жандаре. Овако на пример!

И разговарајући у томе стилу за време целе игре и срчући већ наручену кафу, на велико изненађење свих кибицера, Јанко изгуби партију.

— Е, кардо брате, признајем ти вештину, искуство и таленат, само те молим плати ти ове две кафе, остајем ти дужан.

— Ко? Ја да платим? — изненађује се Војислав. — Па ја да сам имао паре да платим кафу не би играо карте!

— Е па то је оно, брате си ми мој — надовезује Јанко — и ја да сам имао паре да платим кафу не би играо карте.

И оба се противника очајно погледаше нашав се пред тешким проблемом: како да се откупе? Наишао је срећом Брзак, који ни сам није имао пуне џепове али је ипак имао толико. Откупио их је уз овај пријатељски савет:

— Упамтите ове моје речи, требаће вам који пут у животу: не играјте никад карте кад немате пара!

А играло се код „Дарданела" и у новац, а не само у кафу. Постојала је за то чак и засебна собица из авлије у коју се пело на један степеник. У тој се собици играо фарбл и шлаге. Банку је најчешће држао Ика Милосављевић тенор, а од глумаца су најрадије у ту собицу залазили Лугумерски и Дунуловић. Лугумерски је боловао од астме која га је страховито гушила и лечио се ревносно, али то му не би сметало да по целу ноћ проведе уз шлаге у овој собици пуној дима. Додуше, он би и у таквој прилици остао доследно савестан; донео би од куће флашицу са леком на којој пише „свака два сата једну кашику", па би тај лек, једну кашику и сат метнуо крај себе на сто, и гушећи се у диму, до шест ујутру крај фарбла, узимао би ревносно лек против астме.

Од фигура које су се нарочито запажале код „Дарданела" и биле редовни гости, био је на првом месту Стеван Сремац. Стеван је Сремац имао свој нарочити сто и увек исто друштво. Сто му је био крај прозора који је гледао у Васину улицу, а за тим столом са њим седели су редовно: Драгутин Илић, Божа Гавриловић, Драгутин Николић-Багља и Милутин Божић великошколци четврте године. Сремац је затим постао предавач у гимназији и ужасно га је нервирало што су почели и ђаци његове

гимназије да долазе код „Дарданела". Једном је пришао једноме своме ђаку, који се вежбао на билијару, и рекао му:

— Слушај, Јовановићу, мораћемо или ја или ти да променимо локал!

Други маркантан и свакидањи гост „Дарданела" био је Жарко Илић, који је имао једну нарочиту философију живота. Он је много више пио па чак и чашћавао онда кад није имао ни десет пара у џепу, но кад је имао. Он нам је овако ту појаву објашњавао:

— Ако се нађе мецена да ме искупи, за њега је свеједно грош и два више или мање а ако се не нађе, већ мора доћи до скандала са кафеџијом, онда је много пробитачније поднети тај скандал за већу но за мању суму!

Жарко Ј. Илић, као што је то већ познато, био је најмлађи син Јове Илића а брат Драгутина, Милутина и Војислава Илића. Жарко је био усмени приповедач особитога и реткога талента али није успевао, кадгод је то покушао, да те своје приче стави на хартију. Његове усмене приче нису никад биле ни баналне ни намештене и бриљирале су ванредним опажањем, ретко лепим описом и необично духовитим упоређењима. Петао, средњовековни ритер са шпанским пуф-хознама и мамузама на ногама, у својој перверзности заљубљује се у пловку кривих ногу — цинцарку по пореклу. То је сав сиже Жаркове приче коју он прича убедљиво, сугестив-

но и као догађај којега је он сведок јер се у његовој авлији дешава. Та прича кипти од детаља, од срећних опазака, од духовитих упоређења, тако да се цело друштво код „Дарданела", сакупљено око стола Жарка Илића, тресе од смеха и тај смех прелази и на целу кафану.

У типове дарданелске спадао је и Милан Зрак. То је неки бивши полициски чиновник Милан Павловић, који је, по отпуштању из службе, покренуо политички лист „Зрак", те га тим именом и прозвали. Тај лист, његова редакција и уредник, представљају једну од најинтересантнијих појава у историји наше журналистике по својој комичној страни. Уредник Милан Зрак, нити је имао пара нити редакцију нити сараднике. Он је сматрао да је главна и основна ствар за кретање једног политичког листа: изабрати име листу и купити цилиндер, јер као уредник политичкога листа, дужан је ради угледа самога листа, бар недељом и о празницима да носи цилиндер. Име је нашао лако, лист ће се звати „Зрак", да купи цилиндер ишло је већ мало теже, али га је најзад ипак купио, и тако је постигао да постави основе листу.

Лист „Зрак" излазио је једанпут недељно у неодређени дан; зависило је од тога, када би уредник успео да скупи новац да плати број и извади га из штампарије. Лист се уређивао код „Дарданела", и био му је сарадник ко је стигао и писао је шта је хтео. Уредник сам није писао ништа; он

је само недељом и празником носио цилиндер и скупљао паре да плати штампу. Нама, сарадницима, није плаћао, или смо му отимали по грош и сто пара. Ко је успео да му искамчи динар, могао се срећним сматрати.

Милан Ђорђевић звани „Цоцин", каснији познати политички полемичар „Самоуправин", успео је на један оригиналан начин да наплати своју сарадњу на „Зраку". Није имао пара да руча, и од ране зоре молио је без успеха Зрака да му да динар. Када то није успео, он је пред подне смислио да упути Милана Зрака у Министарство финансија да се тамо распита о неком државном зајму који ће се тих дана закључити, те да лист „Зрак" први објави ту сензационо вест.

— Ишао бих ја, — убеђивао га је Милан Цоцин — али немам ја тога угледа као што га можеш имати ти као уредник једног политичког листа, те не могу успети да продрем до оних од којих се то да сазнати.

Милан „Зрак" је отишао и ради „угледа" метнуо је цилиндер на главу, а Милан Цоцин, кад је Зрак већ доста измакао, обрати се Љуби кафецији:

— Газда Љубо, Милан Зрак је позван данас код једнога министра на ручак, па је казао да ја поједем његов абонман!

Милан Зрак је био „абонирац" код „Дарданела", а плаћао је унапред 30 динара месечно за

ручак и вечеру, и Љуба кафеџија није имао ништа против да Цоцин руча место њега. Милан се, разуме се, наклопио и слатко појео све што Зраку припада, а чим је свршио, изгубио се из кафане.

После пола сата наиђе Милан Зрак, љутит што је насамарен јер су му се у Министарству Финансија, где нико ни о каквом зајму није имао ни појма, слатко и од срца смејали. Љутит и изгладнео, пењући се уз балканску улицу, Зрак седе на своје место, разви салвету и утури њен врх у крагну па онда чукну ножем у тањир да му се донесе ручак.

— Па ручао место тебе онај... вели газда Љуба.

— Ко онај? — зграну се Милан Зрак.

— Па Милан Цоцин. Ти си га послао да једе место тебе!

— Ама кој' га послао, оца му његовог! — прашти гладан Милан Зрак који нема ни један грош у џепу да би бар могао две три кифле појести.

— Па је л' ниси ти данас код министра на ручак?

Милану Зраку се смучи које од глади а које од једа а, да комплицира ситуацију, донесе му келнер, који служи те столове, једно цедуљче на коме је писало: „Драги Уредниче. Урачунај ми данашњи ручак у хонорар. Твој Милан Ђорђевић".

Још један случај, који је управо класичан, из историје овога листа који се уређивао код „Дарданела" — треба забележити. Лист није једне недеље изашао из простог разлога што уредник није могао

да скупи новац да искупи број из штампарије. Када је то идуће недеље постигао, изменисмо стари слог утолико што смо унели две три свежије дневне вести и спремисмо нов број. Г. уредник се сети још, и рече нам:

— Добро би било донети на челу листа из крупних слова извињење што прошли број није изашао. Треба измислити какав разлог!

Ми примисмо то к знању и, како смо били кивни на уредника што пуне три недеље никоме није дао ни пет пара, одосмо у штампарију, избацимо један опширан „телеграм са стране" и на челу листа из масних терција, донесемо ову белешку коју је Милан Цоцин својеручно написао:

„Прошли број нашега листа није могао изаћи из разлога што је наш главни уредник био пијан као свиња".

Лист је изашао и распродао се по вароши и експедиран је на пошту, и цео га свет прочитао и тресао се од смеха, само га још главни уредник није прочитао, јер Милан Зрак обично није ни читао свој лист.

Шетајући поносно чаршијом, као што је то обично чинио, Милан је Зрак приметио да се људи, чим га спазе, церекају и не знајући чему, сваки час се пипао за панталоне да види није ли му које дугме откопчано. Најзад ће га један пријатељ ословити:

— А шта ти, баш као свиња?

— Каква свиња?

— Па прошле недеље.

— Ама шта прошле недеље?

— Е па зашто ти прошле недеље није број изашао?

— Због техничких тешкоћа.

— Море иди до ђавола, шта ту сад, кад сам у новинама прочитао да си био пијан као свиња.

— У којим новинама? — задрхта Милан Зрак целим бићем својим.

— У твојим, брате!

И може се мислити шта је затим било. Милан Зрак се заклео да ће нас све поубијати, набавио је од некуд и некакав револвер, и недељу дана јурио нас кроз све кафане.

Међутим, цела ствар је имала и својих добрих последица. Листу је „скочила" продаја, а прочуо се и у иностранству. Ствар је прештампао најпре један наш новосадски лист: из њега један суботички мађарски лист, а из овога пештански листови. Из пештанских листова, отишла је ствар у бечке листове под насловом: „Балкански новинарски куриозитет!", а из ових листова ствар је препливала чак и Атлански Океан и појавила се у америчанским листовима са овим коментаром: „И Европа још увек пребацује нама Американцима американизам!"

„Дарданели" су порушени с пролећа (мислим маја месеца) 1901 године, под последњим кафеџијом Драгом, који је затим предузео „Грчку кра-

љицу". Рушење „Дарданела" је била скоро „општа народна жалост". Неколико генерација сакупљало се око рушевина са саучешћем посматрајући како гомила камена, цигле и праха претрпава њихове најраније и најмилије успомене. И новине су тадање забележиле рушење „Дарданела", као један од догађаја из живота наше престонице. На дан два пре но што ће се порушити, гости су довели фотографа да слика „Дарданеле".*) На слици тој нису сви гости који су редовно посећивали ову кафану.

Од глумаца на тој слици могу се јасно запазити Милорад Гавриловић и чика Илија Станојевић, затим Милорад Петровић и Коста Делини. Ту је и глумац Чеда Кундовић, један духовити боем, који је био готово један од стубова дарданелских. Затим Сувајџић и Мита Бица, глумац који кроз дугу своју каријеру, ма да је допро до врло значајних рола, ма да је играо чак и љубавнике, није могао никако да се опрости свога надимка „Бица' који је тако неуметнички, тако неестетски да му је био прави терет у уметничкој каријери.

На слици се може разазнати још и Александар Милојевић-Леца, познији управник нишког позоришта „Синђелић", као и познати глумац чика Фила.

На овој слици нарочито се добро запажа Стева Петровић звани Рута. То је такође један од дарда-

*) Та је слика објављена у многим тадањим и познијим листовима.

нелских типова, који је тако рећи био прикован за столицу код „Дарданела" и увек у друштву књижевника и глумаца. Стева Рута је отпочео каријеру као глумац београдског народног позоришта и то са доста изгледа на лепу будућност. Доцније га је војска отргла од позорнице, а кад је војску одслужио, није јој се ни враћао, већ је отишао у чиновнике, и ако је цео живот провео ту око позоришта и са људима из позоришта, а да одоли жељи, јављао се који пут и на позорници. Он је био у своје доба најбољи интерпретатор Сремчевога „Неко" у „Ивковој слави" те је у тој роли врло често гостовао на београдској позорници, па га је и сам Сремац врло радо гледао у тој роли. Отуда ваљада и фама да је Стева Рута био модел Сремчев кад је писао „Ивкову славу". Сремчев модел је био глумац Рајчевић, а Стева Рута који је добро познавао Рајчевића, унео је у ролу све његове манире, те отуда фама да је Рута оригинал. Стева Рута, који је и сад жив и још увек боем, бавио се и то врло успешно и журналистиком, а однеговао је красну децу: један му је син професор, други вице-конзул, а кћер му је даровита глумица.

На слици је, разуме се, и Мика Рисантијевић, глумац и шеф штатиста у Народноме позоришту. Рисантијевић је био огромна људескара са двема особинама: никад није могао да изговори страну реч и никад није успео да савлада српски језик. То му ипак није сметало да у млађим годинама игра

у путујућим трупама и знатније роле. Тако на-
пример, он би у улози Хајдук Вељка у паланкама
изазивао огромно одушевљење, кад би онакав горо-
стас почео по позорници вијати грешне статисте
(Турке) те се ови ваљали по позорници као лубе-
нице. На београдској позорници најзначајније су
му роле биле џелата и играо их је врло успешно,
јер у тим ролама обично нема шта да се говори.
Иначе је био шеф статиста: он их је набављао, он
дресирао, он маскирао и облачио, он и исплаћивао.
Штаб му је за ту организацију био код „Дар-
данела".

На слици је, разуме се, Жарко Илић јер како би се дало и замислити „Дарданеле" без њега. На слици се још виде: Драги Димић, кафеџија, Моша Давичо агент, Цветковић зубни лекар, Драг. Карауличић трговац, Велимир Табаковић бас певачког друштва „Корнелије" и Мил. Николајевић-Шкандал. Разуме се, да је ту и Милош Шлосер, „луфтаџија" Народнога позоришта т. ј. онај који је у старој џамији под позориштем управљао луфтгасом, којим се тада позориште осветљавало. Милош шлосер је знаменита личност осамдесетих година: не толико као стручњак за „луфтгас" колико по томе што је он био вођа палилулаца у оним очајним биткама каменицама, које су се тих година развиле између завађених племена: дорћолаца, палилулаца, савамалаца и врачараца. Милош шлосер је био страх и трепет дорћолаца и, кад би се он са каменицом

појавио на шанчевима испод Народног позоришта, ми смо сви у неописаној паници одступали.

На слици се може добро видети и Влајко Богдановић, вечити љубитељ Народног позоришта и народне песме. Он је увек био чиновник и добар, исправан чиновник, али се од ране младости, као певач и члан позоришног хора, толико прилепио за позориште а нарочито за позоришну музику, да је постао страсан сабирач народних песама. Он и данас има у кући читаве архиве и слагалишта народних песама и данас још оно што се не би могло наћи у позоришној архиви код њега ће се извесно наћи. Добар певач често је, а нарочито у цркви, замењивао и хоровођу а није се никад одвајао од „Дарданела" тако да би се могло рећи да тај човек и није знао у животу за другу кафану сем за „Дарданеле".

Један од редовних посетилаца „Дарданела" који се такође види на слици а који је био у најинтимнијој вези са позоришним светом, био је тада врло познати Мика Мејухас или како га је покојни Руцовић обично називао Мика Мехујас. Мика је имао малу ситничарску радњу у низу оних дућанчића који су уз Управу фондова до скора постојали у Васиној улици и био је мала, ручна банка свих глумаца, од првог до последњег. Кад год је коме затребала мања позајмица од 50 и 60 динара, ту се код Мике спомагао. Ту су глумци залагали златне сатове и табакере које су о јубилејима доби-

јали, ту су продавали признанице на плату за идући месец, ту писали признанице са јемством и све могуће начине употребљавали да дођу до мало новца. Када би дошао последњи у месецу (дан примања плате) тада би се пред благајничким вратима тискао међу глумцима Мика Мејухас са масом признаница у руци да наплати своје. Разуме се, бивало је да му је по где ко и подвалио али је Мика то стрпљиво подносио и опет и даље чинио услуге глумцима.

Цео тај добри, питоми и весели свет, растурио се заједно са „Дарданелима". Као што је „Дарданеле" после рушења покрио заборав, тако је и сав тај свет, после рушења „Дарданела", покрио тежак заборав. Многи су поумирали, многи отишли на другу страну и одвојили се од своје средине а они су тек само сабрани чинили једну нарочиту средину, једну карактеристичну целину, коју је „Дарданеле" собом изражавало за време свога постојања.

Један мали роман

Да наше крви има у турским жилама знамо већ из свију „Историја српскога народа", у којима су описане удаје наших владалачких кћери за султане као и силно потурчавање наше деце, нарочито у седамнаестом и осамнаестом веку. А да турске крви има у нашим жилама, морамо веровати, знајући за она многобројна турска насиља над нашим девојкама и женама.

Но бивало је да је и другим путевима утецала турска крв у наше жиле. Нису само Српкиње одвођене у турске хареме, већ је бивало и Туркиња, које су постајале српске домаћице.

У недавној нашој прошлости забележено је неколико таквих примера, а било их је извесно и много више. Срби су често, као и Турци, побеђујући непријатеља, пљачкали не само његову имовину, већ робили му и чељад. Тако на пример зна се да су Срби, када су разбили Турке на Љубићу и почели их гонити пут Драгачева, поробили их и том приликом заробили за себе много турских жена и девојака, које су затим покрстили и привенчали.

Али има и поузданијих примера. При освојењу Београда 1806 године, војвода Танасије Чарапић узео је у заштиту две буле, да их наши не побију. Те буле су затим остале међу нашима и покрстиле се, те је једна добила име Марта а друга Стана. Марту је Танасије удао за свога буљубашу Јовчу Конду, а и Стана се извесно удала, само се не зна за кога.

Па онда се зна за капетана Радича Петровића да је после освојења Београда, такође узео за жену једну лепу, младу булу, која се пре венчања покрстила.

Једна од најпознатијих була а добрих српских домаћица била је Љубица жена Стевана Живковића саветника. Врло је интересантан роман ове покрштенице, која је и као Живковићева удовица а угледна госпођа дуго живела у Београду, те је се многи старији београђани сећају.

Госпођа Љубица Живковић била је најпре, као Туркиња, жена једнога од четворице дахија београдских, Аганлијина.

Фебруара месеца 1804 године изађе дахија Аганлија из београдског града са неколико стотина Турака, да угуши буну у народу и том приликом поведе он у ропство, у град, и кнеза Павла Поповића из Вранића. Павле се у ропству некако удобри овоме Аганлији или његовоме харему, те сам Аганлија који га је заробио, помогне му да побегне из града и да се ишчупа турских руку. Кад су

затим, новембра 1806 године Срби освојили београдски град, а дахије се даље у бегство низ Дунав, остала је Аганлијина жена незаштићена и нагне на градске капије, не би ли измакла Србима, који су већ навирали у град кроз освојене капије. Чупајући косе и призивајући Алаха упомоћ, Аганлијина жена на самој градској капији спази кнеза Павла Поповића, којега је познавала док је робовао, и према коме је управо она и омекшала тврдо срце Аганлијино, те га овај спасао. Видевши Павла, она му полети, загрли га и обеси му се о врат, побрати га и замоли му се да је спасе од устаничке силе. Павле, да би вратио добро које је њему учинио Аганлија, прими је на аманет, проведе је собом кроз устаничке редове, одведе је у доњу варош и склони на безбедном месту.

Аганлијиница затим не пожели да се врати међу Турке, но јој се допадне међу нама и са нама, те се покрсти и добије име Љубица.

У то доба некако Стеван Живковић доцнији саветник, код живе жене остане без жене. Он је држао тетку Максе Ранковића из Остружнице и с њом изродио четворо деце, али се та његова жена и проневаљали и пропије, те он дигне руке од ње, а реши се да узме Љубицу Аганлијиницу. Суд му призна развод брака али да првој жени да за свако дете, које је с њим родила, по једну кесу (2000 гроша = 400 динара). Он јој место четири кесе колико је по пресуди имао давати, да седам кеса, пет

за децу и њој две што му је била жена. (Ова жена кад се дочепала пара и слободе постала је толико неваљала да је Карађорђе наредио да се, као јавна блудница, баци у Дунав и удави. Та је казна извршена на Ороспи-ћуприји [1]) ниже Карабурме, одакле су и Турци давили и у Дунав бацали блуднице и неверне жене. Отуд и ћуприја носи то име).

А дао би Стеван Живковић и више од седам кеса гроша, само да може Аганлијиницу, у коју се беше заљубио, узети себи. И доиста, лепо је с њом проживео и децу изродио.

По одласку Карађорђеву из Србије, 1814 године и Стеван Живковић са Љубицом и малим дететом, пребегне у Земун.

Једнога дана, после тако дугог времена, управо после седам година, дође изненада у Земун Љубичин рођени брат Турчин и почне Љубицу ружити, што је напустила веру Алахову и наговарати је да се врати Турцима. И она се одиста преломи и једне ноћи заједно са дететом и братом побеже из Земуна, да се врати Турцима.

Живковић који је жену волео а који је и за дететом пожалио, предузе све могуће мере да је ухвати. Он се пожали чак и Митрополиту Стратимировићу те се овај обрати аустријској ђенералној команди, и командант одмах посла курире на коњима који бегуницу стигоше и вратише је мужу. То

[1] *Ороспи* значи блудница.

је утолико лакше било што се Љубица на путу и сама била покајала што је напустила мужа.

Из Земуна је Стеван Живковић заједно са Љубицом и дететом отишао у Русију, у Бесарабију, где је проживео близу двадесет година а 1835 године вратио се у Србију, но не са породицом. Љубица са децом остала је у Русији.

Стеван се, после кратког бављења опет вратио у Русију, где је и умро а његова удовица тада тек због имања које је овде имао, реши се те дође у Београд. Она је собом довела само ћер Јелисавету, а два сина остала су јој у Русији.

Стара Аганлијиница, госпођа Љубица, дуго је живела негде доле на Сави, па је овде у Београду и умрла.

Њена ћерка Јелисавета удала се за Илију Момировића, судију и по смрти његовој живела је грдно повучено и увек закључана у соби. Веровало се да има много пара, а изгледа и да је била растројена.

Њу је 1858 године убио зликовац Цеваировић, брат Саве Цеваировића, ћурчије. Он је дошао увече, лупао јој на прозор, јављајући да је стигао из Русије и донео јој писмо од брата. Она жељна вести од брата, отвори врата, а он јој баци пуну шаку просејана пепела у очи и док се она збуни, он је прекла ножем и опљачка је.

Цеваировић је стрељан.

Морална школа

И данашња наша дечја забавишта имају својих трагова у полупрошлости. Нису она тако новога датума, као што би многи мислио. Само је прво српско дечје забавиште носило чудновато и необично озбиљно име. Звало се „морална школа".

Прво дечје забавиште у Београду, под именом „морална школа" основао је парох ћуприски Татомир Миловук, који је раније био и учитељ у Крагујевачкој гимназији. Овај парох је остао удов са шест кћери, које су све биле одрасле, и како је мислио да тај број кћери преставља довољан наставнички персонал, он је тражио дозволу да може отворити „моралну школу", коју би посећивала деца од две па до седам година, дакле пре но што ступе у основну школу.

Школа је та отворена 17 марта 1867 године, „с одобрењем министарства просвете и благословом архијерејских власти". Школа се налазила у кући лончара Радовановића, до куће Ценића саветника у сокачићу спрам капије књажевске. То је данашња дворска улица (Бријанова).

Позив на упис деце у ову школу, поп Татомир овако почиње: „Отварајући у име Божје ову школу, као свештеник и негдашњи професор крагујевачки, сад у Београду, позивам дечицу с речима Христа Спаситеља: „Придите чада, послушајте мене, страху Господњу научу вас!"

Метод, којега ће се поп Татомир у својој школи придржавати, овако излаже он: „Материнско неговање мушке и женске деце с помоћу мојих шест кћери које су, како у наукама тако и у свим пословима женским и најфинијим, спремне".

Изгледа да је „морална школа" направила тада необично леп утисак на наше просветне кругове. Матија Бан јој посвећује у „Световиду" читав један похвални чланак.

И ако би се могао наћи још по који београђанин који је могао посећивати ту школу, нисам ипак могао наћи никога који би ми потврдио да је био њен ђак.

Како су се забављали наши стари

Све до 1830 године, када је хатишерифом призната дефинитивно српска власт ван градова, и српско друштво је морало имати другачију физиономију. Сва забава и општење дотад, кретало се иза високих авлијских зидова. Жене се нису виђале по улицама а људи су још на читав сат пред залазак сунца спуштали ћепенке, те хитали кући да на прозоре спусте капке, да припале лојане свеће и да саберу ту око себе свој пород. Највише још што би кроз капицик, који је из баште водио у суседову башту, прешао комшија комшији те да на доксату или крај софе проведу у разговору вече.

Али, кад од тридесете године српска власт постаде у истини власт, призната и султаном и Европом, почеше да се отварају капици и свет да тражи себи мало забаве и ван куће.

Међу првим јавним локалима (овде није реч о хановима и кафаницама у чаршији) где су породице почеле да излазе, била је Манојлова башта на Зеленом Венцу. Та је башта била на ономе месту, где се педесетих година отпочело да зида

Народно позориште а где је данас пијаца. Тај плац је био својина Кнеза Максе Ранковића из Остружнице и на њему је Манојло отворио башту. Ваља знати да је у тој башти почело први пут да се точи пиво у Београду још 1834 године. На пиво и на теферич су долазиле најугледније породице, тако да је долазила погдекад и Књегиња Љубица са госпођама из конака. Колико је та башта тада била „вал вароши" види се и из тога што се Кнегиња, госпођа Томанија и остале госпође из конака (а конак је био код Велике цркве) извозиле у Манојлову башту на волујским колима.

И док је Манојлова башта била теферич за становнике „вароши" дотле су они са Дорћола одлазили у Недељкову башту испод Видин капије, у којој је била механица са јелом и пићем. У „Српским новинама" од 1843 описан је пир механџијског еснафа, који је у мају месецу те године приређен. Како је тог дана господар Вучић са многом господом био у Вишњици на црквеној слави, то му механџије пошљу у сусрет депутацију, те га ова умоли да дође на весеље. Он им учини по вољи те сврати и био је свечано дочекан.

Већ четрдесетих година Београд добија два угледна локала, која врло доприносе да се промени физиономија забава. Ти су локали „зданије код Јелена" (данашња железничка дирекција) и кафана код „Круне" (данашња Општина). Од теферича, који су се приређивали на простртим асурама и ћи-

лимовима, и чија је сва драж била у доброј води и лепом изгледу, прешло се на забаве за столовима и столицама, а потражило се богме и мало душевнога уживања.

Четрдесетих и даљих година прошла је кроз Београд маса разноликих странаца, чувених свирача, певачица, вештака и све је то концертирало најпре у Читалишту а затим код „Јелена" и код „Круне".

Тако 1846 октобра концертирају Ернст и Колмах у Читалишту, па 1847 нека бечка банда под управом Фр. Шипека, па Сејмур Шир енглески пијаниста, па најзад млади Штраус, син гласовитога Штрауса, а 1848 године концертира певачица Балциковска из Кракова. За један од тих концерата, који је 13 новембра 1855 године приредила нека „господична Хагенова", којом је приликом певала и две „бравурне арије", новине веле да је било врло много света, додајући: „То ћемо слободно приписати (осим самом обштем развитку чуства времена) понаособ многим кавалирима овде код нас налазећим се".

А педесетих година, почну нагло ницати баште и јавне забаве за ширу публику, тако да 1855 долази већ у Београд и један озбиљан циркус Ернеста Жиле-а, назван „Олимписки циркус", пошто је на десет година пре њега, још 1845 године посетио већ Београд „почасни грађанин у Осеку и Б. Каролу у Угарској" господин Тот, који је на

Калимегдану приређивао „Тјелодвиженија круг". (Превод од Circus Gimnasticus.)

Каквих је све јавних забава било тада у Београду и шта је то што је наше београђане увеселавало половином прошлога века, показаћу најбоље ако неколико од тих забава наведем.

Поред „Олимписког циркуса", године 1855 врло је привлачило публику и „музикално увеселење при величанственом осветлењу" које је у башти код илице (Шоповићево купатило у Савамали) изводила „музика новодошавшег друштва из Новог Сада".

Тек идуће 1856 године у Ђермановој башти (где је сад Друга београдска гимназија) поред пића и музике, устројен је још и рингишпил „који је удешен и за одрастне". У Шоповићевој башти међутим свира Хубертово музикално друштво из Темишвара а у башти Његове Књажевске Светлости, у Палилули код чесме, угоститељ Никола Конард јавља публици да ће први и други дан духова три пут пуштати „луфтбалон и неколико ракетла" а „свираће и лепа свирка", док код „Српске круне" у коју су се још увек уврађали светски вештаци, најпре свира нека шотска музика у звонца а затим „говориће и певаће у трбуву Јозеф Душни вештак у томе и учитељ више о томе науке".

Приликом једне од тих забава десила се и једна трагикомична епизода. У арени Велике пиваре изводио је једно вече своје магичне вештине неки Карл Банхолцер, који је као знаменит вештак кре-

нуо из Беча у Цариград, па остао у Београду да прикаже једну или две преставе. Банхолцер је био врло добар вештак а био је младић од 28 година стар, тек пре два месеца ожењен, по пореклу Немац из Моравске (Оломуц). Први део програма Банхолцер је извео на опште удивљење; публика се дивила његовој чаробној моћи. Затим се спусти завеса јер за извођење другог дела програма требало је учинити нове припреме на бини. Међутим Банхолцер добије срчану болест и на пречац умре иза кулиса. Отац уметников који је с њим путовао и помагао му, дигне завесу, изађе на бину и, чупајући косе, стане очајно казивати публици да му је син умро. Публика, мислећи да ће то бити опет какав „кумст" и чудећи се како стари отац природно изводи ствар, удари у смеј и кикот и што се грешни отац очајније дерао, све је већи аплауз добијао.

Једва је успео, кад одоше неколицина на бину те видеше мртва вештака, да увери публику и да прекине преставу.

Но Београд се не забавља у то доба само овим детињастим забавама. Он већ има своје стално стрелиште у Топчидеру где се слеже сваке недеље маса света; постоји већ „Београдско певачко друштво" које приређује концерте и које на пример 6 марта 1856 године позива све чланове своје да се пре изласка сунца нађу у Топчидеру на заказаном месту, на „мајско весеље".

Па онда ваља узети у обзир и једну од најлепших и најважнијих забава наших београђана из половине прошлога века, а то је позориште. Позориште је у то доба необично радо похађано. Бележећи ту појаву „Српске новине" од 1859 године веле: „Публика је београдска увек такова представленија радо гледала и из тога се судити може да она има вкуса за ову лепу, безазлену и поучну забаву". У осталом то су биле године када је потреба народнога позоришта документована масом добровољних прилога у корист зидања сталнога позоришта коме је, баш на измаку педесетих година и положен први пут темељ. Колико је позориште била потреба, нека послужи као доказ и то, што су 1857 маја месеца прелазиле из Земуна у Београд и „немачке театристе", те су за овдашње Немце давали преставе.

*

Дабогме, да је осим свега овога постојао и тада корзо као и ово данас. Половином прошлога века „променада" београдских дама била је она стаза од данашњег Министарства грађевина па до Етнографског музеја (Стевчина кућа). Велика касарна на месту, преко пута Војне академије, где се данас налази Министарство унутрашњих дела, била је тада ограђена зеленом живом оградом. Под липама, у дворишту велике касарне, искупили би се сви млађи официри а наше мајке и старамајке, бабе и пра-

бабе, задигле би свој свилени фистан, накривиле би главу под теретом феса покривеног бисером па би кокетно шетале по „променади" све од четири сата по подне па до шест, јер ко би у то доба и после шест скитао по улицама. На томе корзу банда је погдекад свирала на углу, где је сад Државни савет, али јула месеца 1864 године, по наредби Кнежевој отворен је публици и советски парк (данашњи парк Министарства финансија) и отпочела је ту сваке недеље по подне да свира банда, те је поред „променаде" од тога доба и тај парк постао најмилије шеталиште београдске публике, и сваке недеље збирала се ту огромна маса света.

Позоришна кафана

Цео онај ведри и весели Београд који смо поменули код „Дарданела" — када се ова кафана порушила — преселио се у „Позоришну кафану". Нису прешли сви до једнога посетиоца, растурило их се много и по кафаницама у Македонској (сада Поенкареовој) и у Скадарској улици, али се онај дух дарданелски, она атмосфера, она средина, пребацила у Позоришну кафану и ту наставила да живи својим животом.

Позоришна кафана, на дну Васине и Доситијеве улице, баш према самоме Народноме позоришту, била је најпре намењена другим циљевима. Њени ранији закупци, пре рушења „Дарданела", сматрали су да сам положај њен захтева да буде свратиште отменијих и новчанијих позоришних посетилаца после представе, који ће уз чашу пенушавога мума и уз песму пештанских кафешантанкиња, у кратким сукњицама, пробдити онај део ноћи од позоришне представе па до зоре. Отуда је у раније доба — а нарочито када јој је закупац био Лаза Миодраговић, — Позоришна кафана била сталан кафе-шантан и збориште младих, богатих

наследника из чаршије, банкарских чиновника, младих официра и чиновника. Тај кафе-шантански период Позоришне кафане, трајао је све док једнога дана није у њу ускочио један друмски кафеџија са Умке, те широм отворио врата боемској демократији а ова, оставши и иначе без крова над главом, после рушења „Дарданела", слегла се тамо, и унела свој живот, свој начин весеља те и самој кафани дала сасвим другу физиономију. Тада је, место пештанских певачица у краткој сукњи, запевао са бине Салко Цицварић са дугим туром, а место мум-шампања пијуцкали су боеми по два деци вина очекујући ко им ће и то платити.

Први кафеџија Позоришне кафане био је Мита Базрђан коју је држао у ортаклуку са некаквим Фераријем, Талијаном, који је држао кујну. Тај се Ферари након три године убио, чини ми се због жене, те је кафана остала само на Базрђану. После Базрђана ју је преузео Лаза Миодраговић, од овога Алекса Петровић, који се затим уортачио са Пашоном на „Булевару". После овога држао је неко време Милош Костић, бивши оберкелнер код „Гранд хотела", а иза овога било је најсјајније доба Позоришне кафане, доба Пере Сотировића са Умке. По смрти Пере Сотировића, а да би наставили традицију и сачували физиономију кафане, реше се два новинара, Јован Сјеницки и Милан Савчић, један познији оснивач, а други уредник „Епохе", да предузму они кафану.

Било је изгледа да ће под њима ова кафана добити прави свој израз, јер обојица симпатични другови, обојица су имали широки круг пријатеља, али они су у својим предрачунима заборавили на једну околност а та је: да су и сами припадали кругу својих посетилаца, да су и сами били боеми. А боеми, са боемским погледима на живот и људе, није кадар да буде газда. Они су с нама заједно и даље били редовни гости своје сопствене кафане; они су имали пуно срца за оне који би дижући се рекли Триши келнеру: „Тришо, запиши ово, сутра ћу да платим!", ма да су знали да то сутра неће скоро сванути; они би чак позајмили новац пријатељу који ће с тим новцем отићи у другу кафану. Отуда овај покушај боема да буду газде није дуго трајао, те је кафану од њих преузео Милош Николић дотадањи оберкелнер у „Гранд хотелу". И тако други Милош и други обркелнер из „Гранд хотела" уједно постаје и последњи кафеција ове знамените кафане. Рат је угасио рад Позоришне кафане, а после рата, у њеним просторијама било је најпре стовариште намештаја па готовог одела, и најзад гвожђарска радња.

Под Пером Сотировићем и реновирана је Позоришна кафана. Тада се бавио у Београду чувени поборник примене народних мотива, сликар Инкиостри. Он је на све стране пропагирао своју идеју примене народних мотива, и успео је да у томе стилу изради седишта за седнице Општинскога од-

бора, кабинет Министра просвете, Цвијићеву радну собу и реновирао је најпре велику салу кафане код „Коларца", а затим и позоришну кафану. Том приликом у Позоришну кафану уведене су и извесне преграде које су у доњем делу кафане престављале као неку врсту ложа, врло подесних да се друштво сепарира и донекле одвоји. У једној од тих ниша био је и познати сто Паје Маринковића, где би се на подне и с вечери збирало увек једно исто друштво, које би се после вечере повлачило у засебну собицу и ту, до дубоко у ноћ и веселило, али и размишљало и расправљало о свакој појави нашега јавнога живота, те је са тога стола потекла многа здрава мисао, многа корисна иницијатива, многи важан и политички и социјални и културни покрет. За тим столом су седели људи свих партијских боја везани само личним пријатељством и оном чудноватом моћи покојнога Паје Маринковића, који је умео да прибира људе и подржава везу међу њима. Сталне госте тога стола, кроз низ година, чинили су: Паја Маринковић, Бранислав Нушић, Јова Адамовић, Милан Ђорђевић (Цоцин) Јован Сјеницки, Брана Цветковић, Милан Савчић-Флоридор, Бора Пеливановић, Пера Талетов, Мика Сретеновић, Пера Јовановић-Баћевац, Ћира Манок и Наум Димитријевић-Геца или Наум Скоморија.

Пера Сотировић кафеција, умео је нарочитом пажњом да задобије овај сто, те му је увек поде-

шаваo, а често и сам седаo у друштво. Интересантна је метаморфоза која се извела у Позоришној кафани, у оној боемској атмосфери, на самоме овоме Пери Сотировићу. Он је дошао са Умке, зарастао у браду, са згужваним панталонама без манжетна, шареним прслуком, дебелом ћилибарском муштиклом и дебелим ланцем од сата, какав су у то доба носили наши свињарски трговци. Постепено, Сотировић се прилагођавао новој средини и то се с дана на дан опажало не само на његовој спољашности већ и на начину мишљења, осећању укуса и интересу за јавне појаве. На њему су сад већ испеглане панталоне, кратко штуцована брада, беле и увек чисте манжетне са богатим златним дугметима, танак ланац на прслуку и танка ћилибарска муштикла. Он редовно посећује позоришне представе, води у кафани разговоре о глумачкој игри, интересује се за све остале појаве, док једнога дана не угази дубоко и у интимне боемске везе.

У газда Пере је реликвија или како су га глумци звали „реквизита" позоришне кафане познати Триша келнер, који је све газде ове кафане променио, и којег су газде заједно са једиком један другоме предавали. Триша је био добар дух ове кафане, и нове газде су га често задржавале и из сујеверја, јер су веровали да би са одласком Тришиним отишла и добра срећа на послу. Триша је све госте познавао и сви су гости њега познавали. Али он их није познавао само по имену, већ је свакоме знао

„нараф", знао свачије расположење и свачије материјално стање у толикој мери да је по лицу умео познати колико је ко пара у џепу имао. Отуда је бивало и оваквих сцена на пример: Дође Милан Савчић, зовне Тришу и затражи му јеловник. Триша, који је већ при доласку поздравио Савчића и проценио га да нема више од сто пара у џепу — а његове оцене биле су увек врло тачне и поуздане — застане и сумњиво погледа Савчића.

— Рекох, Тришо, дај ми јеловник! — понавља Савчић и покушава да заузме позу човека који има најмање пет динара у џепу.

— Јеловник? — пита понова Триша и устеже се још увек, док Савчић и по трећи пут упорно не затражи. Тада Триша одмиче лаганим кораком, сумњиво вртећи главом. Кад донесе јеловник он будно бди и брине да Савчић не наручи какво скупље јело јер, кад ће већ остати дужан, нека остане мање дужан. Савчић се задржава на бифтеку, а Триша брже притиче саветом:

— Не бих ти препоручио, господин Милане. Кажу гости тврдо месо. — И тако редом Триша систематски, пажљиво и тактички потискује жеље Савчићеве док их не сведе на гулаш или порцију сира, а доцније, кад наиђе Паја Маринковић и позајми Савчићу читавих десет динара, Триша од срца жали што није пустио Савчића да се наједе.

А Паја Маринковић није само Савчићу пружао под столом по коју пару на зајам већ нас је све по-

магао, и, што је тој његовој другарској услузи давало нарочити племенити карактер, то је што о датој пари није никад више водио рачуна. Само у жељи да нам омогући да и сами зарадимо коју пару, он је кренуо понова „Звезду" где нас је прибрао све бескућнике и лепим хонораром омогућио нам зараду. Та „Звезда" је такође један од покрета који је никао у оној собици Позоришне кафане. Ту је затим никла и Наумова „Трибуна".

Та собица знаменита је и по томе, што је у њој дуго година било седиште Српскога новинарског удружења. Ту су се држале оне бурне предизборне седнице, ту падали предлози о разним покретима тога удружења; ту градио програм за онај величанствени дочек мађарских политичара и новинара, који је био једна од тешких провокација Беча; ту је припремана и одатле изведена она епохална приредба, какву Београд више неће доживети, чувени Тројички сабор на Ади Циганлији; ту је пројектован и одатле изведен и онај знаменити пут српских новинара по Босни, Херцеговини и Црној Гори.

У тој собици је и зачетак данашњему Удружењу глумаца Југославије. Искупили су се ту једне вечери ветерани наше драме и решили да образују Глумачки клуб са седиштем у Позоришној кафани. Из тога Клуба развила се постепено мисао о удружењу, а из удружења развило се удружење свих глумаца у проширеној Краљевини.

У тој собици водила се често и родољубива политика па и акција. Залазили су тада у ту собицу и Шантић и Ћоровић и Кисић и Стијепо Кобасица, а налазио је богме и злогласни Ђорђе Настић.

Када би тај сто лети прелазио у башту, често су му се многи и многи придруживали. Са нама је радо седела пок. Цоца Ђорђевић, пок. Милорад Петровић, па онда Матош и Милан Плут. Та два преставника наших великих племена Хрвата и Словенаца, вукли су се тада од јутра до мрака по Позоришној кафани без пребијене паре у џепу. Имати пет динара у џепу, за њих је било нешто врло необично, нешто много и само неким чудом могло би им се и то десити. Грешни Плут, који је пуна три месеца ходао по калдрми без ђонова на ципелама, паде једне вечери у башту Позоришне кафане са новим новцатим ципелама. То је био такав догађај да Матош није могао никако да дође к себи. Он није могао никако да се помири са могућношћу да Милан Плут дође до нових ципела, и он ме изазва из друштва на страну да ми поверљиво каже своје мишљење:

— Слушајте! Ја имам уверење да је Милан Плут аустријски шпијун.

— Ах, забога! — браним ја Плута.

— Слушајте! — тврди са дубоким уверењем Матош. — Ко би њему купио нове ципеле; једино је Аустрија кадра да му купи нове ципеле!

У тој башти Позоришне кафане провођене су многе и многе лепе ноћи. За време Пере Сотировића били су ту шабачки Цицварићи, али они стари, они што онако славно изгибоше у последњем рату; а за време Сјеницког је био чувени сомборски тамбураш Трнда. Уз њихову свирку и песму, уз добро расхлађени шприцер, многи су и многи ту сачекивали зору.

Залазили су у ту башту и проводили ноћи и многи знаменити странци. Италијан Виталијани, кнез Сумбатов, кнегиња Бајратинска, Новели, Квапилова, Лаудова, Амфитеатров и други. Сви који се сећају Амфитеатрова знају како је то био огромна људа. Колос од човека. Сећам се једном приликом необичне слике, када сам за једним столом запазио Амфитеатрова и покојнога Војислава Росића новинара, коме су ноге једва допирале до земље, а глава једва се изнела изнад стола. Росић је постављао Амфитеатрову питања и бележио његове одговоре, јер позната је ствар да је покојни Росић сматрао анкету као свој проналазак и свој специјалитет у новинарству. Неко је тада добацио са једнога стола духовиту примедбу:

— Бре, овај Амфитеатер могао би да позајми Росићу један свој прслук, јер Росић би имао само на прслук да пришије рукаве, па би имао зимски капут!

У овој башти Позоришне кафане и старије генерације боема проводиле су бесане ноћи у доба

кафе-шантана. У то доба радо су се виђали за истим столом Гига Гершић, Андра Книћанин, Стеван Дескашев глумац и певач, Микица Ристић, син првенац намесника Јована Ристића, Никица Герман зет Милоша Цветића и тада познати симпатични ноћни друг Мита Шогор. У тој је башти провео и последњу своју самоубилачку ноћ један са овога стола, пок. Андра Книћанин.

Андра Книћанин био је професор хемије у реалци. Син је знаменитога војводе из 1848 године Стеве Книћанина. Био је снажан, наочит и ванредно леп човек а одличан друг и ноћник. Био ми је професор и сећам га се врло често када би на час дошао са закрвављеним очима после проведене ноћи те давао утисак човека који ће нас све поклати, а међутим, баш у таквоме расположењу он је био необично благ, па често и нежан према ђацима. Остала је и до данас загонетка шта је то ради чега је овоме веселоме другу досадио живот. Изгледа да је код њега наступио један тренутак засићености и досаде. После једне бурно проведене ноћи, напустило га је друштво, а он је остао за столом сам и наставио да пије — што је у осталом и иначе чешће бивало. Андра Книћанин је тад наредио целоме оркестру да му приђе столу и стари Мертл, у чијем је оркестру свирао и чика Штика, опкољава сто Книћанинов, он пали свећу и лепи је за сто, наручује вино и наручује оркестру да свира Бетовенов посмртни марш. У празној, већ

опустелој башти Позоришне кафане оркестар тихо интонира посмртне звуке, а Книћанин затворених очију заноси се њима и праштa у души са животом. Затим се диже, грли Мертла и праштa се од њега:

— Хвала ти Мертл, умео си ме и развеселити, умео си ме и растужити. Хвала ти за све!

Плаћа рачун, сав остатак новца сручује из џепова на сто и оставља га музици, одлази кући, прилази постељи те целива жену и дете не будећи их из сна, одлази у другу собу, и сасипа себи у слепоочницу револверски метак.

Тако је завршио живот син војводе Стеве Книћанина...

Гушанац

Нема старијега Београђанина који не памти кафану „Гушанац". Она је већ збрисана са лица земљиног, али је њен траг тако дубок, да ће вам и данас свако указати на оно место где је та кафана некада била и назвати нову кафану, која се тамо диже, старим именом.

„Гушанац" је био у оној краткој улици која од раскршћа Узун-Миркове и Краља Петра улице води до градске капије. Нема на томе простору ни неколико кућа, па ипак свака од њих има читаву историју. А није ни чудо, јер та уличица која је данас пред градском капијом, била је стално пред устима градских топова, те готово и свака стопа на томе маломе простору могла би имати своју историју.

У тој уличици и данас постоје две куће, које су и некад постојале и о којима вреди казати што, кад се већ у тој околини налазио. Једна је од тих кућа данашња Реалка, а друго кућа где је некада био дуго година Трговачки суд.

Реалку је зидао Цветко Рајовић и, како је та кућа била најближа турским топовима, а међутим

за оно доба веома угледна, уселио се одмах у њу енглески конзулат (30 јануара 1860 године). Доцније тек, после бомбардовања, уселила се ту Трговачка школа, позније Реалка, која је све до данас тамо.

Трговачки суд, најпре талијански конзулат, затим бугарска агенција, чувена је кућа Вучићева. Ту је Вучић проживео и своје последње дане. То је она двоспратна кућа одвојена од „Српскога краља" Цар Урошевом улицом и од „Гушанца" Рајићевом улицом. Данас та зграда припада, као задужбина Министарству просвете и у њој је смештен дом студенткиња.

Када 1858 године светоандрејска скупштина скрха силу советску, а Стевча дрзну да избаци Вучића и из Скупштине, повуче се он у ту своју кућу, очекујући стрпљиво долазак Милошев, који је значио његову трагедију, поручујући тадашњим власницима да жив из куће неће изаћи. И када је Барловац отишао да изврши Милошеву наредбу, да притвори Вучића, изашао је овај на балкон са пиштољима у руци и понова поручио Милошу да жив из куће неће изаћи. Тада се јави књазу познати шеф грађанске гарде (добровољни чувари светоандрејеваца) Филип Станковић и он преваром извуче Вучића из куће, у коју се више није ни вратио.

Многи стари Београђани који су претурили седамдесету годину сетиће се тих догађаја, јер је тад маса дреждала око Вучићеве куће да види слом старога и силнога власника. „Да — рекао је

Вучић спровођен у Кнез Милошевом фијакеру — народ је као и облак, куда дува тамо се и повија".

И док се ова сећања о реалци и Вучићевој кући могу поменути само ради историје Београда, дотле *Гушанчева кафана,* тадањим својим животом, даје карактеристичну слику старога Београда. Гушанчева кафана прозвала се тако по неком Николи Гушанцу, терзији, који је напустио свој занат па отворио ту кафану, и којега су Гушанцем звали зато што је имао велику гушу (вољину). По другој верзији, која изгледа такође вероватна, то је било имање једнога од јаничарских заповедника те је по њему затим и кафана понела име.

Кафаница је ова тада била у ниској двоспратној турској кућици, која је све до скора постојала. Како је положајем својим била на раскршћу двеју чаршија (Главна чаршија од раскршћа, па до Саборне цркве и Зерек од раскршћа па до данашње Душанове улице), то је она још од најранијих времена добила карактер чаршијске, односно трговачке кафане. Ту се још од почетка развијања наше чаршије збирао на кафу цео трговачки свет, на челу са Гушом Боди, те је „Гушанац" постао нека врста трговачке касине. И ако мала и неугледна турска кафаница, она је постала збориште најугледнијих претставника тадање наше чаршије. Ту су долазили стари Терзи-баша, ћир Гуша Боди, ћир Анастас Павловић, Моша Меворах, ћир Јовица Барловац, ћир Луча бакалин, газда Јова Кујунџић, ћир Фича јор-

ганџија, ћир Шонда, Папа Наско и цела чаршија од Саборне цркве па до половине Зерека.

Ту би свратили ујутру рано, док би чираци чистили дућане, да узму кафу с локумом, ту одмах по ручку играли би мице и жандара и тада би се тек развио живот у кафани. Добацивали би једно другом шале и измишљали би једно другом подвале, те би се цела кафана орила од смеха. Знаменита је на пример била партија жандара коју су ту, сваког боговетног дана, играли ћир Гуша Боди и ћир Јовица Барловац. Барловац је био пргав, а ћир Гуша духовит. Уз ту је партију пристајала цела кафана, делећи се на два табора. Када би се свршило, онда би на рачун побеђеног цела кафана надала дреку и добацивала му добронамерне шале, а када би пошао из кафане кући, сви би му довикивали: „Уа!"

Знало се чак и ко је с киме за столом седео и какву је кафу пио. Кад би Гушанац још с ћошка спазио Јовицу Барловца на пример, узвикнуо би још с прага:

— Сâде за ћир Јовицу!

А ћир Јовицу су већ за столом чекали ћир Гуша, ћир Јова Шапчанин и ћир Моша Меворах, јер су та четворица увек седели за једним столом и играли по гдекад жандара и учетворо. То је уједно био најзанимљивији сто код Гушанца; са тога стола је падала духовита шала и пакосна задиркивања, на која се цела кафана орила. А већ кад би почели да играју жандара окупила би се маса ки-

бицера, не толико што их је игра занимала колико да се насмеју и да пристану уз оног који добије партију а да се подсмехну ономе који је изгубио тим слађе што би се онај више љутио. Ћир Гуша се веле највише љутио кад је губио, а ћир Јовица Барловац би био најпакоснији када је добијао. Закуцао би одмах под сто и почео да кашље. Уосталом то искашљавање и подмигивање био је сталан манир за исмевање старе чаршије. За ким се све та чаршија није искашљала кад би прошао кроз њу и дигао главу. Крајем педесетих година било је већ много цилиндраша у Београду. (Тада су радо носили цилиндере Ђока Станишић, Миловук, Коста Цукић, Јован Гавриловић, Филип Христић, Милан Симић и т. д.). Чаршија их није много трпела. Кад би ко од њих прошао, а чорбаџије седеле пред дућанима, тек би се ћир Гуша накашљао први, па би то прихватио ћир Јовица и тако редом од ћепенка до ћепенка, накашљивање би било прихваћено од целе чаршије. По гдекад би, када би неко сувише дигао главу, ћир Гуша додао: „Море какви су све атови пролазили овом чаршијом па нису дизали прашину!"

Докле су ишле шале између ових посетилаца Гушанчеве кафане, најбоље ће илустровати једна, коју су приредили ћир Гуши једном приликом, када је на жандару изгубио кафу. Игра се била продужила те скоро замрачило. Чим је Барловац видео да је ту крај игре и да ћир Гуша извесно губи,

послао је да му се купи једна фунта миликерц свећа, поделио је ове међу госте Гушанчеве кафане те су сви припалили и подражавајући бакљаду испратили ћир Гушу низ Зерек све до куће. Ни псовка његова ни претња нису ништа помогле, бакљада се, предвођена Барловцем, кретала лагано низ Зерек. Ето докле се тада ишло у шали.

О ћир Гуши се прича из тога доба и једна занимљива анегдота, која је можда донекле и истинита, а није искључено да је то и једна од анегдота измишљених тада код Гушанца на његов рачун, јер су гости одиста били у тако интимним међусобним односима — што је уосталом била и цела тадања чаршија — да су примали и дозвољавали сваку шалу на свој рачун и враћали је тако исто.

Тада је живео у Београду старим генерацијама познати Миша Молер. Био је пречанин, вешт мајстор, весељак и пијаница. Он је први завео у Београду малање соба, он је исписао све фирме у београдској чаршији а радио је и портрете у боји, којима су радо наши стари украшавали домове. О Молер Миши се прича како се једанпут враћао с вечери пијан кући идући низ главну чаршију (он је становао у неком кућерку испод Митрополије). Како је била лепа месечина, торањ Саборне цркве бацио је сенку преко улице. Молер Миша помисли да је то ров, па кад дође до ивице сенке он виде да ће га тешко прескочити, те се врати једно двадесет метара натраг, залети се и прескочи богме

ров, и тако допре срећно до куће. Сутрадан, кад је трезан пролазио туда, он виде да нема рова и тек се тада сети да је прескакао сенку.

Њему, Молер Миши, веле, ћир Гуша Боди наручио је једнога дана да га наслика и то целог. Молер Миша је хтео да му ћир Гуша позира, али је њега то мрзело.

— Знаш ме, хвала Богу, погледај ме мало боље ако си што заборавио, али да ти стојим јок! — вели ћир Гуша.

Како је ћир Гуша добро и поштено плаћао, а молер Миша увек био потребит, то он пожури и онако напамет намаза ћир Гушу у стојећем ставу и однесе слику да што пре прими новац. Погледа ћир Гуша слику па не може да позна себе, ни он ни његове калфе из дућана.

— Мајстор Мишо, ја сам с тобом часно и поштено погодио да ти намолујеш мене, а ти си, брате, намоловао неког сасвим другог. То нисам ја и ову слику нећу да ти платим нити ћу да је примим. Намолуј мене па ево ти паре, чекају те усред дана и усред ноћи.

Молер Миша оде очајан носећи слику собом. Свратио је још у два три дућана да се пожали на ћир Гушу, али му сви потврдише да онај на слици и не личи на ћир Гушу. Тада, веле, оде он очајан код Гушанца да се уз ракију теши.

Да ли је сам дошао на мисао да се ћир Гуши освети. или је наговорен на то код „Гушанца",

није се у томе тренутку знало, тек Молер Миша однесе кући слику и настави на њој рад. Намолује изнад главе једну грану а са стране спусти уже и обавије га око врата ћир Гушиног, тако да испаде на слици као да је ћир Гуша обешен. Тако прерађену слику Молер Миша однесе код „Гушанца" где настаде општи и буран смех. Али ћир Гуша који је дозвољавао својим друговима трговцима сваку шалу, то није хтео да дозволи једноме молеру, с којим он нити је био друг нити пријатељ. Он се није наљутио на смех оних код „Гушанца", али се наљутио на поступак Молер Мишин и оде па га тужи управнику вароши што га јавно изврга потсмеху. Управник одмах и предусретљиво прими тужбу и позове Молер Мишу да дође и понесе собом слику те да га ту, у присуству ћир Гушином саслуша. Молер Миша се овако бранио:

— Ја сам однео ову слику ћир Гуши и он је рекао да то није он. Па како ме сад тужи да га изврга потсмеху када то није он? Ево нека каже сам ћир Гуша је ли рекао да то није он.

— Рекао сам — потврђује ћир Гуша.

— Е па онда зашто ме тужиш?

Ћир Гуша се осети надмудрен и признаде то поштено:

— Тако је, истина је што каже Молер Миша и одустајем од тужбе. — То рече па се тад окрете Молер Миши:

— Слушај, мајстор Мишо, ти си сиромах човек и знам да ти је новац увек потребан. Ми смо погодили ту слику за три дуката, и ево ти три дуката за слику и исцепај је одмах овде пред господином управником. Али ми смо погодили за три дуката само моју слику, а ти си после још радио, додавао си грану и уже — па и то је видиш посао, а то није ушло у погодбу. Зато ево теби још један дукат и за тај посао. Јесмо ли се поштено намирили?

— Јесмо, ћир Гушо, дао си ми више него што сам мислио. Е хвала ти и опрости.

— Е ако смо се поштено намирили, онда дедер буди и ти поштен и кажи ми овде пред господином управником, је ли то било из твоје главе или те је наговорио ко од оних код „Гушанца"? Ако је из твоје главе, ево ти овде пред господином управником кажем — праштам ти, а ако те је ко наговорио, право је да му вратим, јер нисам рад ником да останем дужан.

— Наговорио ме је ћир Јовица Барловац — одговори Молер Миша.

— Ех, па толико, хвала ти мајстор Мишо а и вама господине управниче.

Разуме се да ћир Гуша све дотле није мировао док стоструко није платио овај дуг ћир Јовици Барловцу.

Али се није остајало само при шалама, било је ту и озбиљних ствари. Тако на пример, нико можда неће веровати, док се у кафани развијао

тако наиван живот, да су се око саме кафане одигравали читави романи. Један од тих романа, или боље рећи старовремских скандала забележићу са неколико редака овде. Тај се скандал десио баш самоме Гушанцу. Гушанац је био ожењен Стаменом, свастиком Димитрија Васића проте београдског. Одмах до Гушанчеве куће био је тада празан плац ограђен тарабом, а на самом углу који савија у Дубровачку чаршију (где је сада бакалница у Стаменковића кући), била је мала двоспратна кућа Спасе Миловановића, терзије, чија се жена звала Румена. Е овај Спаса и Гушанчева жена почну богме кроз плот да се погледају, па онда да се састају и — како се у Београду и онда радо говорило о скандалима као прибогу и данас — пукне брука. Ни за кога није више била тајна да Спаса терзија живи са Гушанчевом женом. То није била тајна ни за Спасину жену ни за самога Гушанца. Разуме се да је Гушанац неколико пута испребијао своју жену, а Спаси претио и батинама и пиштољем, али кад све то није помогло, дигао се те се пожалио и самоме кнезу Милошу. Кнез Милош на најбољи и на најпрактичнији начин реши тај скандал. Он нареди Спаси да и даље живи са Гушанчевом женом, т. ј. да се ожени њоме, а Гушанцу нареди да узме себи Спасину жену и да се венча њоме. Тако комшије промене жене и врло су лепо живели као комшије, а њихове жене као комшике.

Балови наших предака

Најстарије јавне забаве наших старих, то су балови.

Први у опште бал који је забележен, приређен је 1834 године, дакле готово почетком прошлога века. Али на жалост, тај први бал није приређен у Београду већ у Крагујевцу и тиме одузета у историји част Београђанима, да су они били први који су бал у Срба завели. Но како су сви остали балови, сем овога првога, приређивани у Београду, то се Београђани ипак могу тешити.

Али је ипак право да опишемо какав је изгледао тај први крагујевачки бал, јер су извесно по тој мустри приређивани и сви остали.

Крајем септембра месеца, добио је Кнез Милош први пут турски орден од султана. То је сматрано, а тако је и било, као врло замашан догађај, стога Народни суд реши, да у част тога догађаја приреди једну вечеру и бал. Тај је бал (тако се и у позивницама назива) приређен био у недељу 14 октобра.

Народни суд се преобрати у приређивачки одбор и одмах се да на посао. Штампане су биле нарочите позивнице које су разаслате чиновницима

и отменим грађанима, позивајући на бал „који ће се у један час по заођењу сунца почети у новом здању Народнога Суда". Позвано је било две стотине гостију а двор је, у нарочитој ауденцији одбора, лично позван.

Чим је вече настало, музика најпре прође кроз целу варош свирајући а у пола један (рачунајући по турском, што би од прилике било 6 и по) запуцају прангије што је био знак позванима да долазе, јер ће скоро бал почети.

По књегињу Љубицу и „сијателног сина" Михаила, отишао је Народни суд, односно приређивачки одбор, да их доведе. Кнегиња је са сином села у „колеснице" а приређивачки је одбор каскао око „колесница". Чим сиђе кнегиња а топови пред судом загрмеше и пуцњава пушака оспе се по целој чаршији.

„Сва сала — пише хроничар тога првог бала — сви ходници и оба зданија Суда народнога, буктали су у сјајном осветленију и на среди двора Суда истог пламтило је буре запаљено катраном и расипало је светлост своју на далеко. Сви гости били су великолепно и сватовски одевени".

Пре но што је отпочео бал, отпевана је једна песма коју је за ту прилику „сочинио г. Исаиловић" а коју су певали у хору сви чиновници, и указни и неуказни.

Одмах после те чиновничке песме, буде дат знак и „банда" засвира српско коло, у које се

ухвати онолико играча колико је простор сале могао сместити. После српског кола „које је Србину најмилије од сваке друге игре и које је општенародна српска игра", играле су се, боме, и стране игре и, на изненађење данашњих наших госпођица, играле су се „бугарске, влашке, немачке, шведске, мађарске и минуети и тако даље". Но између сваке стране игре играно је по једно српско коло.

Ипак није испало све као што треба на овоме балу. „С почетка су и гледане записке (позивнице) — вели хроничар — нити је ко пуштан који није имао записке. Но кад позније, пред вечеру, нагрне свет..... и тако ти је и ново и старо здање Суда Народнога и на горњем и на доњем боју, крчило гостима и званима и незванима тако, да су једва мимоилазити се могли".

Вредно је сад коју реч похвале рећи и о приређивачима овога бала. Извештач вели: „Вообшче сви чланови Суда Народнога: Лазар Теодоровић, Ђорђе Протић, Милосав Здравковић, Ранко Мајсторовић, Јанићије Ђурић, Ђорђе Парезан и Илија Поповић, утркивали су се који ће више развеселити госте".

Бал је трајао до девет сати ноћу а то ће рећи скоро до три сата по поноћи.

После овога бала у Крагујевцу, настали су балови у Београду но који су били више званичног карактера. Ја не знам да ли је који и раније приређен али међу првима хроника бележи бал који

је 27 јануара 1838 године давао енглески консул Хоџес а на коме је балу и сам Кнез Милош водио коло, па одмах на неколико дана затим бал у двору (6 фебруара 1838) који је у почаст истоме конзулу двор приредио.

Идуће, 1839 године приредио је велики бал и вечеру генерал-мајор и председатељ Совета господар Јеврем Обреновић, на коме су били консули руски, енглески и аустријски и све више чиновништво.

Тек 1840 године приређен је у Београду први јавни бал. То је било 4 септембра, као на дан рођења Кнез-Михаиловог. „За чест дана рожденија свјетлога Кнеза нашег осветљена је била увече сва варош и држан бал у предградију идући Топчидеру. На бал овај, који је врло весело играњем свакојаки игри а особито народног кола и с песмом проведен, позвани су како сва овде налазећа се господа чиновници, тако и отмени грађани овдашњи". Тако бележи кроника. Та зграда у „предграђу" је позната велика пивара у Савамали, коју је баш те године назидала Кнегиња Љубица и узео је под закуп неки Риста Париповић.

За тим су настали и други јавни балови. Тако 1843 године један је бал приређен у „Владичиној кафани" на Сави, коју је држао неки Анастас Кузмановић, а приређен је бал и у Зисиној кафани на Дорћолу. А од године 1844, већ почињу балови и Новоме здању (сада Староме здању) у гостионици

код „Јелена" у главној чаршији. И ти балови већ се сматрају као отмени. Ту отменост је једино пореметио један бал који је у гостионици код „Јелена" приредила општина београдска 30 августа 1844 а у част Вучићевог повратка у отаџбину. За љубав г. Вучићеву, који је био „народски човек", осим банде, на том су балу свирале и гајде а дували су и зурле.

Колико је те године, кад је Београд стекао модерну салу, завладала манија за баловима, може да нам покаже и оглас који је угоститељ те гостионице дао у новине и који не објављује више један бал, већ на квантум. Тај оглас гласи: „При владајућим сада општег благостања обстојателствима, која свакородним дружтвеним весељима не само несметају него такова управо и зактевати виде се, подписани гостител код Јелена одважио се дати четири отмена бала у великом зданију и учтиво позива на те све отмене куће и свако отмено лице".

Наравно, чим су балови почели овако на квантум да се дају, одмах се у Београду појавио и први учитељ играња. Већ почетком априла читамо његов оглас којим јавља поштованом публикуму, да десетог априла отвара у сали код „Јелена" школу играња. Тај први учитељ зове се Фридрих Голдхам, „академски уметник играња и танцмајстор код више ц.-кр. аустриски регименти".

Доцније, кад је Кнез Александар Карађорђевић назидао Ново здање (данашњу општину) прешли су отмени балови тамо и приређивани су у оној сали где се сад држе седнице општинског одбора.

Ето сад знате да су се и наши претци умели веселити.

Публикум

Наше новине у полупрошлости посетиоце позоришних представа, забава и концерата називају „публикум".

Разуме се да се тај публикум четрдесетих година тек почео стварати, те код њега нису могли владати општи друштвени закони, већ они које је свако себи прописао. Новине тадањега доба покушавале су да публикум преобразе, али увек без успеха. Тако на пример на игранкама све до шесетих година, мушки и даме врло су се мало мешали. Мушки се завуку у какву собу па пуше, а даме саме играју коло. Још и 1862 године у једном напису жали се „Видов-дан" на тај обичај, узвикујући патетично: „У свакој образованој земљи на свету, госпође и господа измешају се..."

А ако су и излазила у салу за играње нису се господа понашала баш онако како би то ред захтевао. Тако на пример, тадање се новине жале да многа господа, кад се ухвате у коло на каквом балу, звижде те тиме помажу себи у игри. На другом опет неком балу — то је било 1862 године — вели новине: „два господина узели су себи слободу да

са фесом на глави пуше у средњем салону, где се игра".

А нису то једине навике тадањега публикума биле, било је и других незгодних навика. Тако на пример, трговци су имали обичај, кад на бал пођу да уз своју фамилију доводе и своје калфе из дућана. И против тога се тада много гунђало. А већ што се деце тиче то је била права напаст. Свака мајка повукла је на бал целу своју кућу, сву децу до одојчета, те није била на баловима никаква реткост дерњава деце, преплитање њихово између ногу играчевих па и само дојење. И кад би се играле друге игре, хајде како тако, оборило би се по једно или два детета, проплакало би па би се дигло, али кад би наишла „ајзенбанполка" која је педесетих година била у моди, онда би настало једно смртоносно обарање деце и вриска мајки и грдња очева.

То довођење деце најзад је толико додијало, да је општина београдска под 11 фебруаром 1861 године издала нарочиту наредбу, која гласи: „Публика се учтиво опомиње да долазећи на обштинске балове, децу собом не води и то женску испод 11 а мушку испод 16 година".

Што се тиче одела на баловима, жене су се још и облачиле некако балски али су претеривале. На то претеривање жали се тадањи кроничар, велећи: „Што ће им оно силно цвеће и оне пантљике што натрпају на главу?" Мушки међутим облачили су се како је ко хтео и имао. Једва 1863 године по-

челу су да се вићају машне и то црне на кошуљи; дотле их је ретко ко носио. Али и поред тих машни иберцигер је врло често био балски капут.

Дабоме, има се много захвалити Кнезу Михаилу и Кнегињи Јулији, који су посећивали, нарочито општинске балове, те су се многи на њих и њихово држање угледали. Али се тадање новине жале, што се публикум одмах разилази кућама чим Кнез и Кнегиња оду с бала. Међутим наши домаћини сматрали су да није ред дуже да остану, кад је већ Кнез отишао, те су се тако балови често пута врло рано свршавали.

Шесетих година, када су балови због кнежевих посета били посећенији, завладала је тадањим нашим публикумом једна врло тешка зараза. На баловима се развило једно безгранично оговарање. Наше мајке, оне које не играју, поседале би по столицама около сале и чик му га младој жени ако би смела „полку" заиграти с ким другим сем са својим мужем. И ма да су се тадањи млади људи, који су нам ту балску културу донели са запада, трудили да у окретним играма држе даму читав метар удаљену од себе, ипак су те окретне игре нашим мајкама давале силан „штоф" за оговарање. А у њиховим очима није била ни мало учтивија ни она „променада" између игара, при којој су дама и господин ишли под руку око сале.

На та оговарања жали се чак и јавност тадања и указујући на ту ружну појаву и цртајући је, један

тадањи лист узвикује: „Ето шта бива, читаоче, у нашем милом Београду!"

Ни на позоришним представама није другаче бивало јер их је исти публикум посећивао. Тако на пример, један позоришни критичар 1848 године, завршава своју критику овом жалбом: „Овом ћемо приликом приметити да би потребно било да се скидају шешири и високе капе у театру од стране публикума јер иначе, ако по досадањем остане, многи ће престати тамо долазити".

Иначе је публикум са симпатијама пратио преставе и увек „рукопљескањем изјављивао задовољство", премда је једном приликом било и негодовања на игру глумачку и то изражено звиждањем. То је прво звиждање у нашем позоришту, а десило се 8 јануара 1848 године, приликом преставе „Алпијска пастирка". Тадање новине коментаришу тај догађај, велећи: „да то није чинио онај који стање позоришта нашег познаје, већ неки ветрењак из несташлука или личне мрзости".

Али је бивало на позоришним преставама и нечега, чега се ни данашњи наш публикум није сасвим опростио. Бивало је, да се публикум погдекад насмеје код најозбиљнијих сцена. И ево како се болно на то жали критичар, поводом преставе „Бој на Косову" приказане 26 новембра 1847 године:

„Не могу пропустити да и овом приликом не споменем, како су неки у гомили народа наново своје неваспитање и суровост показали и онде се

смејали где томе ни најмање није било места. Вукосава у поноћи очекива свог супруга Милоша у највећој бризи и неспокојству, страх је обузима кад помисли да му се какво зло није догодило и то јој сан с очију тера; најпосле слабошћу и умором савладана леже у постељу обучена и само се на руку наслања. Оваква појава шта је могла у гледаоцима, који иоле имају углађено чуство, пробудити сем помисао: „Тако се срећан супруг дочекива, тако нежна и чуствителна, тако верна и ретка жена јунака очекива?!" А шта су други у овој прилици чинили? Смејали се, смејали и Бог зна на какве, може бити скверне мисли, долазили!"

Ето, тако је изгледао наш публикум половином прошлог века.

Наш Ромео и Јулија

Кад се једној романтичној историји, којој је садржина „волело се двоје младих" стави наслов „Ромео и Јулија", то некако и иде. Али кад се у једној нежној љубави Ромео зове Загла а Јулија Баца, онда то одиста не изгледа ни мало поетично. Та два имена, једно крај другога, не би никако била подесна ни као наслов позоришног комада.

Међутим Загла и Баца, то је одиста један леп љубавни роман из доба наших дедова који су се, као што се види, умели овако исто романтично заљубљивати као и ми данас.

Вредно је да чујете реч две о тој љубави.

Ђорђе Загла је из Македоније дошао у Србију и одмах у првом устанку нашем ступио у редове бораца. Није прошло много и Загла већ постаје код Вујице Вулићевића први буљубаша а доцније је то био и код војводе Вула Илића Коларца. Загла је био храбар и велики јунак и у ратовима допао рана. Нарочито се одликовао у борби на Суводолу 1809 године, када је упао међу Турке и збунио их турским узвицима (говорио је турски) те их клао

и обарао као сноп̀ље. И том приликом рањен је тешко у трбух али је и ту рану преболео.

Ето то је јунак овог љубавног романа, а Баџа је јунакиња.

Баџа је била млада була која је имала старца мужа, а то је био довољан услов за јунакињу једнога малога али пријатнога романа.

Дакле, кад је настало нешто мало привременог мира између Срба и Турака, те Загла могао обесити своју сабљу о зид, а Баџа смела слободније провирити кроз прозорске кавезе, срели су се једном њихови погледи а затим су се, богме, ти погледи и чешће сретали. Из погледа се изродила љубав силна и страсна, онаква каквом су били запојени двоје младих из Вероне.

Они су погледима и осмехом који је те погледе пратио, изјавили једном другом љубав, али им је ваљало то и казати. А како ће? Састати се нису могли, споразумети још мање. Писати нису знали а поверити се неком трећем нису смели.

И тада Загла падне на мисао на коју можда ни један љубавник до данас није дошао нити ће доћи. Он своје куценце, које је необично волео, научи да иде у авлију Баџину на тај начин што би кроз капиџик, чим би га видео отворена, бацао кости или месо. Тој дресури поможе са своје стране Баџа на тај начин, што би увек помиловала куче и дала му шећера, те се куче тако навикло да јој често одлази.

И сад је лако било приступити споразуму, у толико лакше, што је Загла знао говор цвећа који свака Туркиња зна као јеванђеље. Он би узабрао цвет или плод који би казивао његову мисао, везао би у једну крпицу о врат кучету а оно би то однело Баџи, а отуд, у истој крпици, донело опет какав цвет који је њему казивао њен одговор.

Најпре јој је послао струк каранфила, а то по харемском речнику значи: „Знај да си у моме срцу!"

Она њему у тој крпици пошаље струк нане, а он казује: „Давно на тебе мислим".

Он њој затим пошље стручак босиљка, а босиљак значи: „Ти си моја, ти си само моја!"

А она њему невен, а невен ће рећи: „И ти си мој драги!"

А Заглино кученце, подмићено парчетом шећера, одано носи и преноси овај љубавни разговор из Заглине капије у Баџину башту. И после првих љубавних размена мисли разговор узе и шире размере.

Он једног дана замота у крпче комадић креча, а креч одлучно каже: „Ил' ме љуби, ил' ме се окани!"

А она му на то посла неколико праменова своје косе, што значи: „Узми ме на своје груди и бежимо!"

И тако су дуго текли ти слатки, љубавни разговори преко четвороножнога повереника, док она

њему једнога дана не посла зрно од пасуља. А зрно пасуљево вели: „Бијгирце, бујур бизе бу гице!“, што ће рећи: „Извол'те к мени ноћас!“

Од те ноћи усмено су се споразумевали и једва су се погдекад сетили да Заглином кучету даду комад шећера.

Доцније се Баца с мужем иселила из Београда а Загла дуго још живео и умро 1847 године.

Ко би рекао да су наши стари били такве лоле?

Претерана услуга

Оснивање нове државе и сав њен живот, почетком прошлога века, развијао се на ускоме простору данашње престонице, око Саборне цркве па ка Варош капији. Тај простор дуго је сачувао физиономију старога Београда, па ни данас још тамо нису избрисани сви трагови. Још постоји зграда прве поште, прве школе, прве државне штампарије, још двор Кнегиње Љубице (данашњи Музеј савремене уметности) и још читава група старих кућица између Задарске улице и Косанчићевог Венца.

Све до седамдесетих па и до осамдесетих година, она падина која се спушта ка Сави, почев од данашњега Топличиног венца, а нарочито онај стрми пад којим се кроз данашњи парк слазило на Варош капију, била је начичкана типичним турским кућицама од којих је и до данас погдекоја заостала скривена по оним уличицама, које мрежају тај део вароши. То су биле обично двоспратне кућице од којих доњи спрат није имао прозора са улице, а на горњи се пело стрмим дрвеним степеницама као на какву звонару. Горњи спрат је био с лица истурен

на улицу, ношен косим подупирачима, а над овим се стреја још даље истурала на улицу. Горњи спрат је имао најпре отворен доксат, у који је избијао степеник и две три собе са много малих прозора. Те кућице су биле некад кречене, али су зидови оронули и кроз леп се догледају зидни диреци или их покрива лоза и зимзелен који се уз зидове пуза.

У томе крају, осветљеном са неколико фењера на великим одстојањима, развијао се и први ноћни живот старог Београда. Знамените су тада биле варошкапијске кафане: *Сребрна куīла, Црноīорац, Лука Вукаловић, Краљевић Марко, Грозд, Црни Коњ, Мала Варош Капија, Златни тоī* и многе друге, од којих су се неке и до данас задржале.

Када је, 1872 године, Ђура Јакшић именован за коректора Државне штампарије, он је почео да свраћа у кафану код *Луке Вукаловића,* која му је била недалеко од канцеларије, те је бивало да је понео тамо и листове коректуре и прочитавао их уз чашу вина. Како је газда био врло предусретљив према Ђури, за којега је чуо да је списатељ, то је Ђура лако успео да у његовом тефтеру добије своју сопствену страну на којој је газда дебелом писаљком коју је умакао у уста, записивао Ђурина дуговања. Та је околност код Ђуре, који је био вечито оскудан, учинила да се он потпуно одомаћио у тој кафани, те не само дању, већ би и ноћу радо залазио у њу. Ђура је, увек под шеширом, седео сам за столом, али се није бунио ако би му се придру-

жио који од гостију из онога малога света који је посећивао кафану, јер господа су ретко у њу залазила. Најрадије би седео у друштву словослагача из Државне штампарије.

И због доброг вина, а више још због тога да би били у друштву са Ђуром, залазили су чешће и тадањи омладинци и младе поете код *Вукаловића*. Међу те је спадао и Драгомир Брзак, који је тад носио поетску лептирасту машну, фризирао косу да му буде гргурава и писао стихове имитирајући Ђуру Јакшића.

Једном тако уочи Божића — Брзак ми је то доцније причао — сишли по вечери код *Вукаловића* он, Антоније Ковачевић, позоришни сликар, и Сушић, знаменити београдски певач-севдалија, који је доцније гостовао у „Сеоској лоли" на београдској позорници. Ово друштво младих људи прикључило се столу за којим је Ђура седео, срчући цигарету кроз кратку вишњеву муштиклу и поткрепљујући се вином. Ђура се срдачно обрадовао новоме друштву, јер је волео Сушићеву песму.

Биле су то оне узбудљиве године када су у Босни кресале већ искре из којих ће планути устанак. Ђура, сав зажарен родољубљем, говорио је са одушевљењем о устанку. Које тако распаљива тема разговора, које заношљива песма Сушићева, а све уз добро црно вино, учини да се ово друштво, под светлошћу мале петролејске лампе која је висила са тавана, задржа дубоко иза поноћи, а тада

крете узбрдо, пртећи пред собом снег и придржавајући се плотова и зидова кућних.

То је био тегобан пут, узаћи од Варош капије преко данашњега Топличинога венца до грбине којом се данас пружа Кнез Михаилова улица. Било је ту брда и узбрдица, било је ту стрмих стаза, те је друштву загрејаном добрим црним вином тешко било корачати по снегу који је све то завејао. Тетурало се ипак некако и друштво је најзад успешно стигло до половине пута, тамо негде преко пута данашњега хотела „Паласа". Ту су застали да предахну. Док је Ђура још увек говорио о устанку, Сушић обрати пажњу на један предмет који лежи у снегу пред једном од оних турских двоспратних кућица. Прићоше и остали ближе и уверише се да је то човек који се пијан скрхао ту и сем стењања није давао гласа од себе нити је на питања одговарао.

— Дигните га, дигните грешника! — рећи ће Ђура. И док они покушаваху да га дигну, чу се са горњега спрата, са отвореног прозора, женски глас:

— Јаој, несретник један, опет! Свако вече тако, свако вече!

— А ко је то? — запитаће Ковачевић.

— Мој несретник, мој муж. Ето, свако вече тако. Помозите му, тако вам Бога, да се попне горе, промрзнуће!

Сентиментални и иначе, а разнежени и сами добрим црним вином, млади људи приставше, тим пре што их и сам Ђура подстаче:

— Ја не могу, него дедер ви, младићи, помозите жени!

Брзак, Ковачевић и Сушић понеше пијаницу који се ничему није противио. Био је то мучан посао носити пијана човека уз оне уске и стрме степенице, којима се по старим београдским кућама узлазило на горњи спрат. Пијаница се оклембесио, а носиоци посрћу, ћушкају се, гурају, стењу и пењу, и опет слазе као да Сизифов камен узносе уз брдо. Ђура остао на улици, пуши и храбри омладину да истраје у своме племенитом предузећу.

Трајало је то боме пола сата, док једва некако успеше да онога несретника узнесу на доксат. Зауставише се ту да се одморе, а кроз једна отшкринута врата чу се глас оне жене што је малочас на прозору нарицала. Она је била голишава, каква се дигла од спавања, па није могла изаћи пред туђинце.

— Хвала вам, браћо, добога вам хвала! Молим вас, унесите несретника тамо у ону собу, учините ми још толико!

Ови прегнуше још једанпут да до краја изврше племенито дело. Понеше онога у собу и сручише га у постељу па пођоше заморени низ степеник, праћени захвалношћу оне жене иза отшкринутих врата.

Тек што избише на улицу, тек што их Ђура нестрпљиво запита: „Свршисте ли посао?" а озго, кроз отворен прозор, проломи ноћну тишину крик женин:

— Јаој, побогу људи, па ово није мој муж!

— Него ко је? — одазваше се ови оздо.

— Ово је неко други. Кумим вас Богом, дођите да га носите!

— Шта кажеш?! — згрануше се ови. — Таман посла!

— Носите га, људи, наићи ће мој муж, па... — цвили жена.

— Море, зар нам је мало било што смо га узнели, него сад још и да га скидамо! — вели јој Брзак.

— Па шта ћу ја с њим? — цвили жена.

— Шта ти Бог да! — одмахнуше ови с улице и пођоше понајлак по снегу да се пењу уз брдо којим ће стићи на висину данашње Кнез Михаилове улице.

Ето, тако је то некад било!

ПОСМРТНЕ БЕСЕДЕ*)

*) Од многих Нушићевих говора, редакција његових „Сабраних дела“ унела је ових пет говора, јер су најкарактеристичнији за беседништво Нушићево и јер се тичу разних атмосфера у којима је Нушић деловао.

Над одром Стевана Сремца

Је ли то твоја последња прича, Стево?

Зар та чврсто склопљена метална књига, зар је то твоје последње дело?

Па ми смо навикли, Стево, да сваку твоју причу пропратимо гушећи се сузама смеха; па што излазиш пред нас сад са тако страховитом причом и што тражиш од нас да је читамо гушећи се сузама туге?

Зар ти, који си некада одушевљено похитао под тробојну заставу и стао у редове добровољаца да своју отаџбину и крвљу задужиш; зар си ти, Стево, похитао сада и под ову црну заставу, под коју су већ, пре тебе, толики дични борци стали?

Ти, који си нас до јуче све окупљао око себе да нас разгалиш и да нас загрлиш на твоје простране груди; зар си нас сада сакупио да ти се сузама одужимо?

Ти, који си сав свој живот ставио у службу идеји: да цело Српство једном душом дане и једном заједничком капи крви ороси своје идеале; зар успео си, Стево, да својом смрћу сјединиш српске

осећаје у једној заједничкој сузи, која ће данас залити твој гроб?

Или је то, зар, зла судбина раздробљеног Српства, да кроз сузу само, као што је ова која ће данас канути, манифестује своју заједницу осећања, заједницу тежња и заједницу интереса?

*

Је ли то твоја последња прича, Стево?

Зар та чврсто склопљена метална књига, зар је то твоје последње дело?

Зар ти, који си живота животу дао, хоћеш да га даш и смрти?

А ко ће исписати на српској књизи оне празне листове које је твој богати дух још увек обећавао да испуни; ко ће насликати оне живе, оне јединствене слике, које си ти оставио недосликане?

Погледај, Стево, небо већ није онако ведро. Прве кише већ су пале и угасиле летњу жегу. На домаку су тихе јесење вечери и дубоке зимске ноћи. То су оне вечери, које су ти стваралачки дух освежавале и то су оне ноћи које си ти тако марљиво својом танаком кичицом сликао.

Тих вечери и тих ноћи ти си стварао и створио читав један свет, твој свет; свет нама дотле непознат, свет који си ти први међу нас увео: да живи увек међ нама, а да са њиме и ти увек са нама живиш.

Ох, кад би та чеда твоја, кад би тај свет твој могао, како би за тобом тешко он тек зажалио?

Калча би окачио своју ловачку пушку, завалио би шубару, пребрисао би знојно чело рукавом од кошуље, заборавио би на Чапу и на зајце и на препелице, па би забринуто уздахнуо: „Ej, мој г. Стево, зар сад када лојзе зри, кад гугутка пије, ксмет ти беше да оставиш твоје друштво и твоји кардаши. Зар сад?"

А бојтар Мића, тамо на широкој пустари између Ченеја и Темишвара, под Тинкином чардом, гуцнуо би свој фићок „балзама", забацио би свој бојтарски дороц, пљуцнуо би мргодно преко рамена, па би тешко пожалио: „Ej, госп'н Стево, туго наша, зар нам је мало друге жалости?"

А Ибиш-ага подавио би ноге на ћилимчету, налактио се на колена, повукао би два три дубока дима из срмали чибука, одбројао би брижно ћилибаре на својим бројаницама и уздахнуо би: „Не ли не и ти остави, Стефо-ефенди. Алах рахметејлсн!"

А Зона, Зона Занфирова, извадила би из појаса своје чевре па би стидљиво убрисала оквашене трепавице.

Па чича-Јордан, па Вукадин и Срета учитељ, па Мицко који би се хаџијски помолио за покој твоје душе!

А где су сва друга твоја чеда, где је сав онај живи, пространи, чудновати свет, пун живота и пун осећаја, какав си само ти умео да уданеш у душе твојих творевина.

Они ће, Стево, живети и даље међу нама; они ће нам, Стево, и даље казивати о теби, они ће нас водити до твога гроба и потсећати нас увек да не дамо да се на твом гробу свећица угаси.

У име њино, у име српске књиге којој они припадају, на мени је да се с тобом опростим; на мени је да речем шта смо с тобом изгубили, на мени је да зажалим на злу судбину нашу.

*

Бог никада не шаље на земљу невољу без наде, никад не шаље зло без вере у добро, и никад не шаље беду без маслинове гранчице. Па када је на ово парче српске земље послао брижне дане, он је уз њих послао и осмех који разгаљује... Послао нам је тебе. У овим тешким, мучним данима, који већ деценијама муте српско чело, ти си био тај божји осмејак, безазлени, непомућени, чисти, детињи осмејак, који се као светла дуга провлачио кроз наоблачено српско небо.

Па ево, по злој срећи Србиновој, и тај се осмех угаси.

Умукну је булбул тамо крај Нишаве, у нишким виноградима под Горицом; занемио је бојтарев рог на широким бачким равницама; утрнуо је шум лишћа а замро је жубор студенца у чаробној Фрушкој Гори; успавало се сиње море те не бије о хридине староставнога Дубровника; не шумори и не ломи се Неретва о тешке мостарске зидине...

Све... све је изумрло, све је зауставило дах, цело Српство „Од Адрије даж до Сент Андрије" — зауставило је дах и суморно погледа на сутрашњи дан, који ће му осванути без твога ведрога осмеха, који је Господ, наваливши на нас брижне дане, поклонио нам био као утеху.

Али ће га из те туге за часак пробудити и „Од Адрије даж до Сент Андрије" кликнуће са мном заједно данас кроз горке сузе Српство:

Слава ти Стеване!

Слава! Слава!

Над одром Иве Војновића

Брате, друже, пријатељу!

Задржали смо те на твом путу ка вечности, да проведеш још један дан у овој кући која се данас у дубоку црнину обула*). Задржали смо те, нека би твој узвишени дух још једном испунио овај дом оном великом љубављу према народу свом, коју си ти као уметност изражавао и оном великом уметношћу својом коју си ти као љубав према народу свом изражавао.

Испраћајући те из овог дома на далеке и незнане путе, ми се не растајемо с тобом. Ми само испраћамо истрошено тело твоје оној родној груди на којој си поникао и први сунчани зрак посисао, те с њим и све оно божанско надахнуће које те је начинило великим песником наше прошлости и визионаром наше будућности. Испраћамо истрошено тело твоје, нека би се вратило оној колевци која га је одњихала и под чијим је поднебљем никло

*) Тело покојног Ива Војновића било је изложено у фоајеу Народног Позоришта одакле је 31. августа 1928 године, пренето на железничку станицу и испраћено у Дубровник. У позоришту, пред поласком поворке, Нушић се горњом речју опростио са покојним песником,

некад најсјајније дело наше књижевне прошлости да се у теби, Иво, као потоња реч у својој величини изрази.

Испраћамо трошно тело твоје, себично задржавајући онај велики дух који је на свом путу ка бесмртности оставио за собом тако дубоке трагове и такс широке бразде у нашем духовном животу, у нашој књизи, у оном делу њеном који се у овој кући казује.

Још од прве појаве као да си испред наших духовних очију пронео чаробни штапић, засенио си душе наше раскошним богаством своје маште, звучном сликовитошћу својих речи, чаробном мелодијом своје дикције и прелесним ритмом своје реченице. Засенио си душе наше и као велики неумољиви освајач посео си сваки кутић те душе. Нико пре тебе није тако дубоко ушао сав у душе наше и нико пре тебе није имао за себе све душе наше. Заносне речи твојих Орсата и твојих Дамјана, узвишени бол и понос твојих мајки, топле сузе и благи уздах твојих Аница, кроз дуги ће низ још година бити најснажнија реч казана у овом дому на нашем језику.

Тек када је твоја снажна реч зашла под сводове овог дома, и омађијала нас својом блиставошћу и раскошју, ми смо умели да сагледамо све величанство осећања која леже у дубини душе нашег народа, до којих си дубина умео само ти да зароњиш износећи нам отуда једну велику прошлост

опевану песмом народном, али осенчену твојим ритмом, твојом дикцијом, твојом бојом, које су народној машти дале нове светле и трајне облике. Враћајући нас тако нашим боловима, ти си нас умео вратити и нашем поносу, дајући нашој књизи у твојој Мајци Југовића библиски велику песму над песмама.

Та Мајка Југовића и данас ће остати тврда срца. Ни данас она неће засузити пред твојим одром, песниче и мученице народни. Не сузи се о смрти онога кога смрт води у бесмрће. Не сузи се над гробом који собом бележи понос једног народа. Тако си нас ти учио, слепи гуслару, да у болу претешком потражимо извора поносу своме.

Хвала ти на твоме науку који ће нас, у овом часу велике народне туге, подржати. Хвала ти на богатом дару који си својим делима нашој књизи завештао; хвала на лепом дару којим си именом својим саградио понос своме народу.

Хвала ти, кнеже-песниче, и слава ти!

Над одром Милорада Гавриловића*)

Зар је то прослава коју смо ти припремали? Зар топлу, пријатељску реч, којом сам о прослави требао да те поздравим, да заменим сад надгробним опроштајем? Зар венци ови, којима смо хтели да украсимо прсто твога педесетогодишњег рада, да буде замењен венцима којима ћемо ти украсити гроб? Зар пријатељи ови, који су очекивали да се о прослави твојој скупе око тебе и поздраве те топлим жељама: да се искупе сад око гроба твога и поздраве те тугом и жалошћу? Зар је то прослава твоја, Милораде Гавриловићу?

Па ипак... то је прослава! Прослава је то коју данас обављамо, јер смрт Милорада Гавриловића не значи само нестанак једне личности, једнога човека, једнога пријатеља и једнога уметника; та смрт означава и крај једне епохе, завршетак једнога доба културне историје.

---

*) Милорада Гавриловића великога драмског уметника задесила је смрт у самоме току припрема за прославу педедесетогодишњице његовог рада. Нушић који се спремао на прослави да га поздрави, изговорио је о погребу ову реч са позоришнога балкона.

Та смрт је последња реч једне глориозне епопеје и тај ковчег, који лежи пред нама, у ствари је тачка на крају једне сјајне и пуне садржаја реченице. Тај ковчег је склопљена књига, у којој је исписано педесет година историје наше драмске уметности, која је историја садржана сва у имену Милорада Гавриловића.

Педесет година грађења и изграђивања: педесет година посртања и усправљања; педесет година тражења и стварања; педесет година труда и напора — ето, то је историја наше драмске уметности а то је и живот Милорада Гавриловића, који ту историју сам и ствара и носи кроз тих педесет година.

Мило раде, прошли смо овуда, крај твоје куће, да још једном, као у борби пали војвода, бациш последњи поглед на оно бојиште на коме си ти увек само победе добијао; зауставили смо спровод овде, пред твојом кућом, да те још једанпут поздравимо онако, како смо навикли поздрављати те овде: да ти кличемо и да ти аплаудирамо, занесени твојом појавом и твојом игром. Али — авај! — рола коју нам данас приказујеш, није кадра да изазове оне осећаје којима смо те увек у животу пратили. Мала је и уска та позорница, Мило раде, на коју сад ступаш: метар и по простора и четири даске. Твојим покретима и твојим замасима само су велике и простране позорнице биле поприште. Мала је та позорница на коју сад ступаш, напуштајући позор-

ницу на којој си славу брао! Теши нас бар то, што још увек постоји једна велика, широка и пространа позорница, коју ипак не напушташ. Та позорница су душе наше; душе твојих пријатеља и душе поштовалаца твоје уметности. На тој позорници, у тим душама, ти ћеш и даље живети; живећеш љубављу коју си дубоко урезао у те душе и живећеш уметношћу, којом си високо узнео душе наше. Књигу, коју је немилосрдна судбина склопила данас, отворићемо ми пред покољењима која иду за нама, и васпитаваћемо поклонике твојој великој уметности, те ће се по смрти твојој, кроз сва времена, и твојој успомени прилазити са истим поштовањем, љубављу и заносом, као што се и твојој уметности прилазило за живота.

А сад, поклоните се још једном црне заставе; запевајте још једном песму тужбалицу; оросите још једном зенице сузама — Милорад Гавриловић је завршио пети чин; Милорад Гавриловић је сишао са позорнице!

Слава му! Слава му!

Над одром Едуарда Русјана*)

Мутни су и густи облаци, који су се надвили над нашом Отаџбином а ти си, мој соколе, у те облаке хтео да хрлиш; мутна је наша Сава, јер њоме теку милиони суза, које спира са обала плачних и из ње се дижу тешки уздаси заробљене браће наше, а ти си, мој соколе, хтео да те уздаси понесу у облаке, — хтео си зар да прелетиш ту сузну реку; крвави су бедеми нашег београдског града а ти си, мој соколе, хтео и својом крвљу да покапаш то крваво камење.

Па шта је то, Словенче брате, што те је вукло нашој крвавој груди, која ће те данас за увек загрлити? Је ли то она велика љубав твоје словенске душе, која те још једном била довела у нашу средину онда, кад си на глас трубача с бујне Дрине долетео у нашу отаџбину да нам понудиш своје у-

*) Едуард Русјан, млади Словенац из Горице, први је конструисао апарат за летење у Аустрији и за време анексионе кризе одмах дошао нама да нам понуди своје знање и своје пожртвовање. Доцније, 1910 године, донео је у Београд свој нови апарат и 27. децембра хтео на њему да изведе јавно летење. Скрхао се са апаратом на бедеме београдског града и ту нашао смрт. Говор је овај одржан са балкона хотела „Москве".

слуге и свој живот — или је твоја јуначка смрт одужење дуга који си нам још тада обећао и завештао?

Скупоцена твоја кап крви, којом си оросио нашу отаџбину, нека буде — а биће — залога оне велике љубави, која српско племе везује са словеначким и нека та кап драгоцене крви, коју си приложио на олтар науке, прогреса и борбе човекове са великом и непознатом силом, буде белег који ће далеким световима рећи да ми Словени умемо лити крв не само за своју слободу, но и за напредак човечанске културе.

Нека се мајка твоја, лепа Словеначка, поноси тобом и нека верује да је поузданим чуварима поверила гроб твој. На твоме гробу, који ћемо ми ревно, братски и суревњиво чувати, ми ћемо засновати ону велику будућу идеју водиљу: да Словенство улази у борбу са непријатељем и на културном пољу и да ће Словенство ту борбу крвљу запечатити.

Ти си међу првима, брате Словенче, који си се за ту идеју жртвовао, теби нека је част и слава и лака нека ти је српска земља.

Слава ти и Бог нека ти прости!

Над одром Авде Карабеговића*)

Авдо, брате, да се опростимо!

Ти немаш мајке да за тобом заплаче, а мајка Отаџбина твоја другаче сузе лије данас. Она нема суза за тебе самога; нема их данас, кад јој ваља плакати за свом дјецом својом.

Зла ли је и тешка судба твоја, мој лијепи Авдо! Родио си се на обалама тужне Саве, и првијем погледом твојијем сагледао си аустријске бајонете; и прво сазнање твоје било је: да је твоја Отаџбина заробљена и да си се ти као роб родио. Родио си се крај тужне Саве, а умро си крај крваве Дрине и задњи поглед твој сагледао је опет аустријске бајонете и последње сазнање твоје је било: да је твоја Отаџбина још тужна робиња.

Па што си могао, робе сињи; чему си могао ти да посветиш живот свој? Где је тиче скрхана

*) Млади босански песник Авдо Карабеговић умро је 5. децембра 1908. год. у Лозници у јеку анексионе кризе. (Родио се 13. августа 1878 у Модричу, у Босни а учитељствовао је у Маломе Зворнику, на Дрини.) Пренет из Лознице, где је умро, погребен је у Београду на муслиманском гробљу, 7. Децембра 1908 године.

крила смело помишљати на простране зрачне висине; где лађа скрханих једара на широке морске пучине?

Мајка твоја, Отаџбина, сузом ти је умила лице кад си прогледао; сузом те је задојила и сузом окитила, кад си у свијет пошао. Што си могао друго, робе синьи, до да сузу пролијеш у пјесму и да нам пјеваш пјесму туге, пјесму плача, пјесму очаја?

То није била пјесма што си нам је ти казивао, то је била суза твоја; то је била кап крви твоје, коју си ти откидао са плућа својијех, док ниси рашчупао сву утробу своју, те ево и дотрајао.

Али пођи мирно пред Алахов пријесто, мој слатки Авдо! Док си задњим погледом својијем сагледао злу судбу твоје Отаџбине, дотле си смрћу твојом прогласио празник светога братства православнијех и муслимана, које је некада вјера дијелила, али које је крв сад зближила, везала и под заједнички барјак сабрала. Не могу да ти сагледам ока угашена, али ја видим на твојијем уснама осмијех задовољства, осмијех среће, осмијех апостола који умирући зна да је његов наук уродио плодом.

Пођи задовољно, Авдо, у рахмет; твоја пјесма ускоро ће се запјевати у твојој лијепој Отаџбини; а твоји снови ускоро ће постат јава у слободној Отаџбини твојој.

Кад будемо загазили Дрину, ево ти беса, Авдо, први плотун наменићемо теби; то ће бити твој

парастос, којим ћемо ти учинити помен на првој стопи босанског земљишта.

Вјеруј у то, Авдо, и са том вјером поћи спокојно на они свијет, где ти желим слатки и мирни покој.

Алах рахмет ејлс'н Авдо!

САДРЖАЈ

Страна

Ташула 5

ИЗ ПОЛУПРОШЛОСТИ

Теразије 57
Трговачка чаршија 64
Зерек 69
Савска алеја 76
Шести април 81
Београдски ханови 89
Прве телеграфске везе 103
Српско бродарство 107
Београд — Земун 111
Французи на Дунаву 116
Прва берза 122
Београдске кафане 125
Први адвокатски испит 184
Један београдски избор 188
Грађанска касина 193
Прво стрелиште београдско 196
Прве културне ласте 199
Гранд хотел 207
Коларац 211
Наша војна музика 219
Први српски концерат 223
Прва српска опера 227
Дарданели 230

Страна

Један мали роман 252
Морална школа 257
Како су се забављали наши стари 259
Позоришна кафана 266
Гушанац 277
Балови наших предака 287
Публикум 293
Наш Ромео и Јулија 298
Претерана услуга 302

ПОСМРТНЕ БЕСЕДЕ

Над одром Стевана Сремца 311
Над одром Иве Војновића 316
Над одром Милорада Гавриловића 319
Над одром Едуарда Русјана 322
Над одром Авде Карабеговића 324